

کتابخانه
تربیت پساکن

تربیت پاکن

آثار و بناهای قدیم محدوده کنونی دار المؤمنین قم

مجلد دوم

مدرسی طباطبایی

از این کتاب ۱۰۰۰ نسخه در چاپخانه مهر قم به چاپ رسید

شهریور ۳۵

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين وصلى الله على سيدنا محمد وآله الطاهرين

پس از مجلد نخستین این کتاب که به وصف مجموعه بنا و تزیینات آستانه قم و تاریخ و اسناد آن اختصاص یافت اینک در مجلد دوم به معرفی دیگر آثار دوره اسلامی آن شهر می‌پردازد .

در این مجلد نخست بناها و آثار موجود در شهر قم ، و سپس آثار پیرامون شهر و توابع و روستاهای آن شناسانده شده است . در بخش اول آثار شهر با تقسیم به «مزارات» و «مساجد» و «مدارس» و «دیگر آثار» گروه بندی شده ، و در هر یک معرفی بناها به ترتیب قدمت بوده است . لیکن در بخش دوم با توجه به این که شمار آثار قدیم در مضافات و پیرامون شهر به نسبت کم است تقسیم به اعتبار بلوکات بوده ، و ذیل نام هر روستا همه آثار کهن آن وصف گردیده است .

در آغاز این مجلد چند برگگی زیر عنوان «پیش گفتار» در باره محل شهر قدیم قم و برخی اعلام جغرافیایی آن که در مآخذ قدیم یاد شده است سخن رفته ، و در پایان آن در بخشی با عنوان «خاتمه» چند سندی مربوط به این مجلد گذارده شده است . پس از آن تصاویر مربوط به این مجلد است که در چند مورد شماره‌های آنها ردیف نیست ، و این به خاطر آن است که قسمتی از عکس‌ها که به شکل

«اسلاید» و رنگین بود و چاپ آن با فقدان وسائل و امکانات در قم به چاپخانه ای در تهران احاله شده بود تا پایان کار چاپ متن کتاب و تصاویر که این سطور نوشته و کتاب برای سپردن به صحافی آماده می شد به دست نرسید و ناچار از آنها علی العجاله چشم پوشی شد .

* * *

در این نوشته تنها به وصف آثاری پرداخت که به هر حال از نظری ارزش وصف داشت . در مورد دیگر بناها که هیچ گونه ارزشی در جهت کار ما نداشت از ذکر نام نیز خودداری شد جز در مورد «مزارات» که به انگیزه ای از همگی مقابر و زیارت گاه های شهر و پیرامون آن یاد گردید .

در نیم قرن اخیر نیز چند اثر هنری ارزنده مانند بنا و تزیینات دو مسجد موزه و اعظم قم به وجود آمده که بحث در باره آنها از عنوان کار ما در این کتاب بیرون بوده است .

قم - ماه رمضان سال ۱۳۹۶ (۵۰ ق)

سید حسین مدرسی طباطبایی

آثار و بناهای قدیم

در محدوده کنونی دار المؤمنین قم

مقدمه

۱

پیش گفتار

[۹ - ۲۸]

۱۱	(۱) شهر قدیم
۱۶	(۲) رودخانه قم
۱۸	(۳) تپه‌های قل درویش
۱۹	(۴) نهر سعد
»	(۵) مدرسه سورانیک
۲۰	(۶) میدان میر
۲۱	(۷) درب اصفهان
۲۲	(۸) دروازه قلعه
«	(۹) دروازه کنکان
۲۴	(۱۰) زاویه منصور بیگ
۲۵	(۱۱) «سروز» و «سروزار»
۲۶	(۱۲) مقابر قدیم

بخش یکم
بناهای قدیم شهر قم

[۳۱ - ۱۵۸]

* مزارات و مقابر

۳۵	شاه جعفر
۴۲	در بهشت (علی بن جعفر)
۵۲	مقابر باغ گنبد سبز
۶۱	سید سر بخش
۶۵	شاه احمد قاسم
(۷۱)	شاهزاده ابراهیم (مزدیجان)
(۷۳)	شاهزاده ابراهیم (دروازه کاشان)
۷۶	چهل اختران
۸۳	خاک فرج
۸۸	شاه حمزه
۹۲	امام زاده سید ابو احمد
۹۶	بقعه مجاور صحن مزار در بهشت
۹۷	بابا مسافر
۹۸	شاه ظهیر
۱۰۰	شیخ اباصلت
۱۰۱	مزارات دیگر

* مساجد

۱۰۹	مسجد جمعه (جامع)
۱۱۵	مسجد امام
۱۲۱	مسجد پنجه علی

۱۲۳ مسجد عشقعلی

* مدارس قدیم

۱۲۷ مدرسه غیاثیه

۱۳۰ مدرسه رضویه

۱۳۱ مدرسه جانی خان

۱۳۲ مدرسه فیضیه

۱۴۰ مدرسه دار الشفا

۱۴۳ مدرسه حاجی

* آثار دیگر

۱۲۹ مناره میدان

۱۵۲ وقف نیامه قنات

۱۵۴ تیمچه بزرگ

۱۵۵ پل علی خان

» بارو

۱۵۶ آب انبارها

» مطب شفاء الدوله

بخش دوم

بناهای قدیم در روستاها و بلوکات قم

[۱۶۱ - ۲۱۲]

* پیرامون شهر

۱۶۱ شاهزاده عبد الله

۱۶۲ شاه جمال

» شاه جعفر غریب

» شاه جمال غریب

۱۶۳	قدمگاه کوه خضر
»	مسجد صاحب الزمان
۱۶۵	هادی مهدی
۱۶۷	امام زاده حاجی صفر
	* قمرود
۱۶۸	سیف آباد
۱۶۹	کوه سفید
	* قنوات
۱۷۰	طیب و طاهر
۱۷۱	خدیدجه خاتون
۱۷۳	مبارک آباد
»	مؤمن آباد
»	زالون آباد
	* قهستان و وازکروود
۱۷۵	لنگرود
۱۷۶	صرم
۱۷۷	ورجان
(۱۷۸)	شاه ابراهیم
۱۸۲	کهنک
۱۸۶	ابرجس
۱۸۷	بید هند
۱۸۸	کرمجگان
۱۸۹	قباد بزین
»	میم
»	دستگرد

۱۹۰	بیرقان
۱۹۴	وشنوه
۱۹۵	فردو
»	باوره

* خلیجستان

۲۰۱	تقرود
۲۰۲	طایقان
»	خدیجه خاتون
۲۰۶	خلج آباد
۲۰۷	جنداب
»	قره سو
»	قلعه چم
۲۰۸	حصار سرخ
»	راهجرد

* ضمیمه

۲۰۹	ساریه خاتون
۲۱۱	راونج

خاتمه

چند سند مربوط به این مجلد

[۲۴۳ - ۲۱۳]

۲۱۷	اسناد چهار مدرسه قدیم از مدارس قم در پایان دوره صفوی
۲۱۸	* مدرسه فیضیه
۲۲۰	(۱) وقف نامه‌ای از نیمه دوم قرن یازدهم
۲۲۳	* مدرسه نجف قلی بیگ
۲۲۴	(۲) وقف نامه مورخ ۲۲ ج ۲ - ۱۰۹۵

۲۲۵	* مدرسه مؤمنیه
۲۲۷	(۳) وقف نامه مورخ رمضان ۱۱۱۸
۲۳۴	(۴) وکالت نامه مورخ ۴ج ۲ - ۱۲۷۹
۲۳۵	(۵) مصالحه نامه مورخ ۲۹ صفر ۱۲۸۲
«	(۶) حکم مورخ ج ۲ - ۱۲۹۱
۲۳۵	* مدرسه خان
۲۴۱	(۷) وقف نامه مورخ ۱۶ - ۱۱۲۳

تصاویر - فهارس کتاب

پیش گفتار

[توضیحی در باره شهر قدیم قم و برخی اعلام جغرافیایی آن]

در کتاب قم و برخی مصادر دیگر پاره‌ای از اماکن قدیم قم نام برده شده که به‌خاطر دگرگونی شکل شهر در طی قرون، تعیین محل وقوع آنها بر کسانی که در جغرافیای تاریخی شهر مطالعاتی بر اساس اسناد و مآخذ قدیم نداشته‌باشند دشوار است. و از این‌رو در برخی نوشته‌های متأخر خطاهایی شگفت در تطبیق این گونه اعلام جغرافیایی بر ترکیب کنونی شهر دیده می‌شود و به خصوص کسانی که در این کار صرفاً بر ذوقیات و اجتهادات تکیه دارند فرسنگ‌ها از واقع به دور افتاده‌اند. نتیجه مستقیم این نیز، خطا در شناختن بناهای قدیم و تطبیق عباراتی از «کتاب قم» و جز آن به نادرست‌بر برخی اماکن است که در مآل موجب مزار-سازی‌ها و نسب بافی‌ها و اسناد برخی بناهای کهن به دوره‌هایی پیش‌تر یا متأخرتر گردیده است. بنابراین ناگزیر در مقدمه بحث از بناهای قدیم قم باید چند سطری به‌اجمال از محل وقوع شهر قدیم و برخی اعلام جغرافیایی آن که در کتاب-های قدیم یاد شده است نگاشته شود:

۱ - شهر قدیم :

منطقه‌ای که پیش از آمدن اعراب به ایران «قم» - یا معادل آن در زبان فارسی قدیم - خوانده می‌شد پهنه‌ای وسیع بود که از کمیدان و مزیدیجان تا ابرستجان

وجمکران را در بر می گرفت و در میان این منطقه وسیع هفتاد دیه^۱ به صورت پراکنده - گویا به سبک مرسوم شهرنشینی آن روزگار^۲ - وجود داشت . بارویی بزرگ به رای و همت یزدان فاذاز رئیس دیه ابرستجان گرداگرد همه دیهات این منطقه - که گویا هر يك در حکم کوی و محله ای بوده است - کشیده شد که همه را از تعرض غارتگران دیلم نگاهداری می نمود .

در نیمه دوم قرن نخستین هجری اعراب اشعری به قم آمدند و در شش دیه از آن جمله با نام های گَمَر و کمیدان و مالون و قزوان و سکن و جلنبدان فرود آمدند^۳ و برای خود شهری جدید در قسمتی از سرزمین قم بنیاد نهادند و با رویی کوچک تر گرد همین قسمت چنان کشیدند که از باغ دولت تا درب نصر رودخانه در میان شهر بود و از این درب تا گمر و سعدآباد در کنار رودخانه بنا گردیده بود^۴ . بخش کمیدان را نیز با بارویی مستقل از مزدیجان و جز آن جدا کردند^۵ و به این ترتیب شهر جدید اسلامی قم در دو بخش - که یکی « مَمَّجان » یا « مَنیجان » و دیگری « کمیدان » خوانده می شد و میان آن دو ، رودخانه فاصل بود^۶ - در قسمتی کوچک

۱ - ترجمه کتاب قم : ص ۲۵۶ سطر ۱۱ .

۲ - چنان که در تیسفون (مداین) و برخی شهرهای بزرگ دیگر .

۳ - ترجمه کتاب قم : ص ۳۲ ، سطر ۹ و ص ۲۳ ، سطر ۹ و ۱۰ .

۴ - « » : ص ۵۳ ، سطر ۴ تا ۸ (نام « گمر » در کتاب قم همه جا به

صورت عربی شده « جمر » است) .

۵ - ترجمه کتاب قم : ص ۳۵ ، سطر ۹ .

۶ - « ممجان » در کتاب قم (ص ۲۳/۳۲/۳۳/۴۲/۴۶/۶۰/۱۱۳/۲۴۴/۲۴۹)

و در آنجاست که این نام عنوان جامع همه دیهاتی است که بدین ناحیت است (ص ۳۲ سطر

۲۱) و در جای دیگر « بلدة ممجان یعنی نفس شهر قم » (ص ۴۲ سطر ۲) و در جای دیگر

« ممجان که امروزه قصبه قم است » (ص ۶۰ سطر ۷) ، و « منیجان » در بلدان یعقوبی (ص ۴۱)

و اومی گوید « شهر بزرگ قم را منیجان می نامند » .

۷ - البلدان یعقوبی : ۴۱ / کتاب قم ، ترجمه : ص ۴۷ سطر ۹ - ۱۰ .

از منطقه وسیع مزبور پدید آمد .

« مَمَّجَان » یا « مَنَیجَان » در میان پهنه‌ای وسیع که شهر باستانی قم را تشکیل می‌داد قرار داشت^۱. شش دبه که با بارویی از این منطقه وسیع جدا شده و شهر اسلامی قم را پدید آورد به صورت کوی‌ها و محلات شهر درآمد^۲. البته برخی از این مناطق مانند « مالون » به صورت کامل و برخی دیگر تا قسمتی در داخل بارو قرار گرفت چنان که قسمتی از اراضی « گَمَر » از باروی شهر بیرون بود^۳.

از بررسی کتاب قم به درستی آشکار می‌شود که محل وقوع این شهر درست همین جاست که اکنون در جانب شرق رودخانه بخش يك شهر را تشکیل می‌دهد. زیرا « مالون » در جنوب شرقی که مزار احمد بن قاسم در آنجاست^۴ و « گمر » در شمال هم اکنون دو حد شمال غربی و جنوب شرقی این بخش شهر است . احمد ابن قاسم در « مقبره » مالون به خاک رفته^۵ که به حسب مرسوم در کنار آن منطقه بوده است و اکنون نیز مزار او در کنار این بخش شهر و بیرون از آن است .

دروازه‌های شهر که نمایاننده حدود با روی آن است مانند :

* درب سهلویه در کنار رودخانه ، نزدیک پشته‌های سعد آباد گمر^۶

* درب قریه گمر^۷ در شمال

-
- ۱ - ترجمه کتاب قم : ص ۲۴۹ ، سطر ۱۰ .
 - ۲ - ترجمه کتاب قم : ص ۲۳ ، سطر ۱۰ .
 - ۳ - » » : ص ۳۳ ، سطر ۱۱ - ۱۳ .
 - ۴ - » » : ص ۲۲۵ ، سطر ۶ . منتقلة الطالیبه : ۲۵۵ .
 - ۵ - » » : ص ۲۲۳ ، سطر ۴ و ص ۲۲۵ ، سطر ۶ .
 - ۶ - ترجمه کتاب قم : ص ۲۷ سطر ۵ و ص ۵۱ سطر ۶ . در صفحه ۲۷ سطر ۲۲ نیز دقت شود .

۷ - ترجمه کتاب قم : ص ۲۷ سطر ۵ .

* درب ری^۱ در شمال شرقی ، نزدیک گمر وسعد آباد^۲ - یعنی در پیرامون محل و موقع کنونی آن -

* باب شهرستان^۳ - گویا پیرامون « میل شهرستان » در بیرون شهر کنونی از جانب شرق - (وبه هر حال حد منطقه شهرستان که مزرعه‌ای است در آن سو)

* درب تلقجار در سرراه سراج^۴ در شرق و درب کاشان نیز

* درب مالون^۵ در جنوب شرقی

* درب نصر بن عامر اشعری یا درب بریدیا جبانه^۶ در جنوب ، در اراضی

قهیان^۷

* رودخانه که بارو از قهیان تا گمر کنار آن قرار داشته است^۸

همگی دقیقاً حدود بخش يك شهر کنونی قم را تشکیل می‌دهند که جز در جنوب، محدوده‌ای است که آخرین باروی قم^۹ آن را در میان داشت و از این بر می‌آید که حدود باروی شهر از قرون نخست تا دوره قاجار جز در جنوب دگرگونی مهمی نیافته است .

محلات و کوی‌های قم چون سرّوزار (سربازار)^{۱۰} و اماکنی چون بابلان^{۱۱}

۱ - ترجمه کتاب قم : ص ۲۶ سطر ۲۴ .

۲ - » » : ص ۵۰ سطر ۱۹ .

۳ - » » : ص ۳۲ سطر ۱۳ .

۴ - » » : ص ۲۷ سطر ۷ .

۵ - » » : ص ۲۷ سطر ۶ .

۶ - » » : ص ۲۷ سطر ۱ - ۲ .

۷ - » » : ص ۳۶ سطر ۷ - ۸ .

۸ - » » : ص ۳۵ سطر ۴ - ۸ .

۹ - آثار این بارو تا بیست و اند سال پیش در بسیاری جاها باقی بود و اکنون اندکی

از آن در جنوب شرقی شهر برجاست .

۱۰ - ترجمه کتاب قم : ص ۳۳ .

۱۱ - » » : ص ۲۳۳/۲۲۶/۲۱۷/۲۱۶/۲۱۳ .

ومسجد جامع عتیق (مسجد امام) وپل بکجه (گویا باجک) بر در مسجد جامع^۲ ومشهد حمزة بن موسی به میدان زکریا بن آدم^۳ و خانه موسی بن خزرج که حضرت سستی فاطمه در آن نزول فرمود^۴ و سرایی که حضرت علی بن موسی الرضا - علیه السلام - به نقلی در آن فرود آمد^۵ و سرای محمد بن حسن بن خالد شنبوله^۶ و مسجد رضائیه^۷ همه در این میان است .

از این همه برمی آید که شهر قم در قرون نخستین اسلامی در همین محدوده کنونی بخش يك قم در شرق رودخانه قرار داشته و تنها در سوی شرق و جنوب اندکی دامنه دارتر بوده که با گسترش سریع و روزافزون قم در این دو سو تائیکی دو سال دیگر شهر به همان حد پیشین خواهد رسید و از آن نیز خواهد گذشت^۸.

*

در باره محدوده قدیم شهر قم نکته ای باید بر آنچه گفته شد افزود و آن این که : نخستین بار که بارویی گرد شهر اسلامی قم کشیده شد به تصریح کتاب قم^۹ در جانب غربی، بارو بر کناره رودخانه بنا شده بود و از این رو بابلان و آستانه

۱ - رجوع شود به متن کتاب ، ذیل بحث از همین مسجد .

۲ - ترجمه کتاب قم ، ص ۲۷ و ۳۶ .

۳ - « » ، ص ۲۱۶ .

۴ - ترجمه کتاب قم : ص ۲۱۴ سطر ۷ - ۸ .

۵ - فرحة الغری : ۴۶ چاپ تهران . این محل به هر حال در نیمه دوم قرن هفتم

مدرسه ای آباد بوده است .

۶ - ترجمه کتاب قم : ص ۲۱۶ سطر ۱۴ - ۱۶ (مزار موسی مبرقع - موسویان).

۷ - « » : ص ۲۲۳ سطر ۶ .

۸ - این نکته هم معلوم باشد که در این نوشته هرجا تعبیر « شهر قدیم » آمده نیمه

شرقی شهر کنونی - یعنی محدوده شهر در جانب شرقی رودخانه - خواسته شده است .

۹ - ترجمه : ص ۳۵ سطر ۶ .

مقدس حضرت ستی فاطمه در آن دوره درون باروی شهر بوده است . لیکن این بارو در سال ۲۱۰ در خلافت مأمون ویران گردید و پس از آن نیز تا روزگار تدوین کتاب قم (سال ۳۷۹) سه بار تجدید بنا شد^۱.

آستانه مقدس و مسجد جامع عتیق در قرن ششم بیرون شهر بوده‌اند و این بدان معنی است که وسعت محدوده داخل بارواز جانب غربی در این دوره کمتر از پیش بوده است . بلکه قرائنی نشان می‌دهد که پس از حمله مغول - که شهر آباد و بزرگ قم عهد سلجوقی به دست آنان ویران و قتل عام شد - معموره شهر در قسمتی کوچک از پهنه گسترده پیش محصور گردید .

با این همه نام « پشت باره »^۲ در مورد کوچه‌ای نزدیک آستانه ، و گفته سید عبد الکریم بن طاوس در باره مدرسه رضویه^۳ دو گواه معتبر و معتمدند بر این که شهر در این جانب هم تاپیرامون کوچه‌های « عشقلی » و « سید حسن » و « حسین آباد » کنونی امتداد داشته است^۴.

(۲ - رودخانه قم :

رودخانه قم بنا بر آنچه در کتاب قم مصرح است در دوران‌های دور-پیش

۱ - ایضاً : همان صفحه . گویا در همین تجدید بناها بابلان را برای آن که زیارت آستانه مقدس مستلزم ورود به قم نباشد بیرون بارو گذاردند .

۲ - آستانه در دوره صفوی (در اوائل قرن یازدهم) درون بارو قرار گرفته است چنان که از سفرنامه‌های این عهد برمی‌آید . پس نام « پشت باره » در این مورد مربوط به قبل از این روزگار است .

۳ - فرحة الغری : ۴۶ چاپ تهران .

۴ - محله « درخت پیر » کنونی در کتاب‌ها و اسناد دوره قاجار با نام « میان شهر » یاد می‌شود . اگر این نام گذاری قدیم باشد شاهدی دیگر بر آن است که نیمی از شهر در این سوی محله مزبور قرار داشته است .

از اسلام - در مسیری در شرق شهر اسلامی جاری بوده و آب آن به سوی سراجیه در شمال شرقی می‌رفته است . سپس به گذشت سالها و روزگارها این مسیر بالا آمده ، آب از آن به زیر افتاد و از جانب غرب شهر جریان یافت و آب آن به جانب دیه قمرود روانه شد تا با مرور ایام این مسیر نو رودخانه گردید و پس از آن هرگز تغییر ننمود^۱ . آری مدت سی و یک سال مجدداً آبی در مسیر قدیم جریان یافت که آن نیز در روزگار تدوین کتاب قم به کلی از میان رفته بود^۲ .

مسیر شرقی همان است که در دوره‌های بعد «رودخانه صفی آباد» خوانده شده^۳ و تا به روزگار ما به همین نام شهرت دارد . نام آن در برخی اسناد قدیم از جمله وقف نامه شاه بیگم بیگم مورخ ۹۲۹^۴ به همین شکل آمده است .

رودخانه قم میان شهر قم (مَمَجَان یا مَنیجان) و کمیدان جاری بوده است^۵ . در کتاب قم به تصریح آمده که گمر و سعدآباد در یک سوی رودخانه و کمیدان در سوی دیگر بوده است^۶ و اکنون نیز رودخانه در منتهای شهر اراضی گمر و کمیدان را در دو کناره رودخانه از یکدیگر جدا می‌کند. آستانه حضرت سنی فاطمه و مسجد جامع عتیق قم نیز در کنار آن^۷ بوده‌اند که اکنون نیز بر همان منوال است. همچنین دیگر مشخصاتی که در کتاب قم برای رودخانه شهر یاد می‌شود بر مسیر کنونی تطبیق می‌کند و بس . از این همه بر می‌آید که مسیر رودخانه قم از قرون نخستین

۱ - ترجمه کتاب قم : ص ۵۰ سطر ۱ - ۸ .

۲ - « » : ص ۵۰ سطر ۱۱ - ۱۶ .

۳ - خلاصه البلدان : مطلب هفتم از باب چهارم .

۴ - سند شماره ۴ اسناد آستانه قم ، ج ۱ همین کتاب .

۵ - ترجمه کتاب قم : ص ۴۷ سطر ۷ - ۱۰ . البلدان یعقوبی : ۴۱ .

۶ - « » : ص ۳۵ سطر ۷ - ۸ .

۷ - « » : ص ۲۱۴ سطر ۱۶ - ۱۷ و ص ۲۵۱ سطر ۲ - ۳ و ص ۳۷

سطر ۹ .

اسلامی تاروزگار ما کمترین تغییری ننموده است .

وصف ها و نقشه هایی که از قم در سفر نامه های خارجی دیده می شود از جمله نقشه « آدام اولثاریوس » همگی بر این مسیر منطبق است .

۳ - تپه های قل درویش :

در شرق قم نزدیک مزرعه براوستان تپه هایی است که آن را در اصطلاح محلی « قُلْ دَرُوِش » (گویا مخفف « قلّه درویش ») می نامند . در کتابچه ثبت موقوفات و خالصه جات^۲ بر اساس دفاتر قدیم از « قل درویش مشهور به چال قلندران » از توابع براوستان یاد می شود .

این تپه ها آثار آبادانی پیشین دیه براوستان است . در کتاب قم می گوید : « براوستان آن پشته بزرگ است به نزدیک براوستان . اهل آن ناحیت آن را به فارسی « ابرئجان » نام کردند یعنی پشته اهل براوستان . و روایت کنند که براوستان آنجا بوده است که الیوم پشته ای است »^۳ . سپس سبب ویران شدن آبادی پیشین براوستان را نقل می کند^۴ .

۱ - سفرنامه او : میان صفحات ۴۹۲ - ۴۹۳ و اسناد مصور اروپائیان از ایران ۲ : تصویر ش ۱۶ (با خطایی در شرح عکس در ص ۱۹ کتاب . چه رودخانه قم از جنوب به شمال جاری است نه بر عکس) . در این نقشه که از کناره غربی رودخانه برابر « سه راه شاه » کنونی شهر برداشته شده آستانه مقدس با گنبد و دو گلدسته آن در جانب چپ عکس در شرق رودخانه به درستی نمایان است . تنها در قسمت پایین نقشه به موازات خیابان و « بولوار حضرتی » کنونی رودخانه اندکی از مسیر واقعی منحرف (لیکن باز در همان جهت جنوب به شمال) ترسیم شده که این گونه خطاها در نقشه های قلمی قدیمی عادی است .

۲ - نسخه کتابخانه آیت الله مرعشی در قم : برگ ۱۰۵ ر .

۳ - ترجمه کتاب قم : ص ۶۴ سطر ۲ - ۴ .

۴ - در خلاصه البلدان (برگ ۱۰۸ نسخه اصل) نیز از همین ویرانه ها یاد شده است .

بر استان از دیهات نزدیک به قم بوده و هیچ گاه جزء شهر اسلامی نبوده است^۱.

۴ - نهر سعد :

در کتاب قم چند جا^۲ از نهر سعد یاد می‌شود . به گفته آن کتاب این جوی را سعد بن مالک بن احوص اشعری در نزدیک گمر - در شمال شهر - از رودخانه جدا کرد و از میان قسمتی از شهر که در اراضی گمر و پیرامون آن بود (و گذشت که اینها همه درون بارو بوده است) گذراند و به مزرعه ای که نزدیک دروازه ری بنا کرده و آن را « سعد آباد » نام داده بود روان ساخت^۳. پس طول مسیر آن از رودخانه بوده است در اراضی گمر تا نزدیک دروازه ری .

۵ - مدرسه سورانیک :

در نسخه چاپی کتاب عمدة الطالب - از آثار اوائل قرن نهم - از مدرسه سورانیک در کنار باروی قم که ناصر الدین علی بطحانی از نوادگان امام مجتبی در آن مدفون بوده است یاد می‌شود^۴. صاحب انوار المشعشعین به استناد این نوشته حدسیات و اجتهاداتی در انساب برخی امامزادگان و مزارات قم دارد که پذیرفته شده است . پس از او برخی دیگر چه ذوق آزمایی ها و تاریخ بافی ها که بر اساس این اجتهاد نمودند .

حضرت استاد علامه آقای شبیری زنجانی - از علماء بزرگ قم - که نسخه عمدة الطالب خود را با چند نسخه مخطوطه مقابله و تصحیح نموده اند تذکر فرمودند

۱ - ترجمه کتاب قم : ص ۴۰ سطر ۵ - ۶ و ص ۶۳ سطر ۲۴ .

۲ - » » : ص ۳۳ / ۵۰ / ۵۲ / ۵۴ / ۵۹ / ۲۲۸ .

۳ - » » : ص ۵۰ سطر ۱۸ - ۲۳ و ص ۵۹ سطر ۱۸ - ۱۹ .

۴ - ص ۷۲ چاپ دوم نجف و ۵۲ چاپ لکهنو هند .

که در اقدم واضح نسخ موجود : نسخه ش ۳۵۲۴ دفتر کتابخانه مسجد اعظم قم (مورخ آغاز رجب ۸۶۲ به خط امام بن جلال کرمانی - برگ ۱۸ پ سطر ۱۱) به جای « بشق قم » ، « بشق بم » ذکر شده که باتوجه به کرمانی بودن مؤلف آن، به دست دادن چنین نشانی دقیق در مورد « بم » نه « قم » به اعتبار عقلائی نیز نزدیک تر است .

۶ - میدان میر :

« میدان میر » در برابر « ستیه » که خانه موسی بن خزر ج - میزبان حضرت ستی فاطمه در توقف کوتاه هفده روزه ایشان در قم - بوده نام کامل آن « میدان میر سراج » است که پیش تر به همین نام شناخته می شده^۲. و این میر سراج باید همان « میر سراج الدین علی قمی » از اعظام این ولایت باشد که مدتی به نیابت امیر معصوم صفوی وزارت طهماسب نمود^۳ و در روز یکشنبه ۲۷ ع ۲ - ۹۸۵ به دست اجلاف و اوباش قم به تحریک بعضی از ملازمانش در مشهد محمود آباد بیرون دروازه کنکان قم کشته شد^۴. او مزرعه قمرود قم را که از بایرات قدیم بود آباد نمود و وقتی چند در سر رود خانه قم احداث کرد^۵. در کتابچه موقوفات وخالصه جات^۶ براساس دفاتر قدیم از «مزرعه قمرود میر سراج مشهور به سرآبی»

۱ - « ومحرابی که فاطمه علیها السلام نماز کرده است درخانه ای از سرای موسی

ابن خزر ج ، تا به اکنون ظاهر است » : ترجمه کتاب قم ، ص ۲۱۴ .

۲ - تاریخ دار الایمان قم ، محمد تقی بیک ارباب : ص ۵۳ سطر ۸ .

۳ - عالم آرای عباسی ۱ : ۱۶۶/۱۶۶ .

۴ - خلاصه التواریخ : برگ ۲۵۶ عکس ۵۵۶۷ دانشگاه .

۵ - همان مأخذ و همان صفحه .

۶ - نسخه کتابخانه آیت الله مرعشی قم : ۱۰۵ پ . اکنون هم قسمت « سرآبی » قمرود

به همین نام مشخص است .

یاد شده است . در خلاصه البلدان^۱ از قناتی به نام فردوس « که آن را عالی حضرت سیادت و مرحمت پناه امیر سراج الدین علی موسوی قمی عم زاده و الده و الدقیقیر مصنف احداث کرده » بود سخن می رود . در همین مأخذ امیر سراج دیگری در دوره صفوی یاد می شود که نواده دختری امیر سراج پیشین و فرزند امیر صفی حسنی طباطبایی اردستانی بوده است^۲. در تذکره همیشه بهار نام و سرگذشت میرزا جانی نواده امیر سراج قمی هست^۳.

۷ - درب اصفهان :

در کتاب قم^۴ از «درب اصفهان» قم که در نزدیک مجرای پیشین رودخانه در شرق شهر قرار داشته است یاد می شود . این درب همان دروازه کاشان است^۵ که در آغاز راه کاشان و اصفهان قرار داشت و یاد آن نیز در کتاب قم آمده است^۶. از درب اصفهان در خلاصه التواریخ قاضی احمد قمی^۷ و خلاصه البلدان صفی الدین^۸ و کتابچه ثبت موقوفات و خالصه جات^۹ و کتاب های دیگر^{۱۰} نیز یاد شده است .

۱ - مطلب ششم از فصل پنجم از باب چهارم : برگ ۴۹ پ نسخه آقای محیط .

۲ - ایضاً : همان جا .

۳ - نسخه ش ۹۸ ب دانشکده ادبیات دانشگاه تهران : ص ۱۸۶ (فهرست آنجا : ۱۰۸) .

۴ - ترجمه : ص ۵۰ سطر ۲ - ۳ .

۵ - تاریخ دار الایمان قم : ۱۳ سطر ۶ / خلاصه البلدان : مطلب سوم از فصل پنجم

از باب چهارم .

۶ - راه قم به اصفهان از کاشان می گذشته است (سفرنامه های ونیزیان در ایران :

۱۳۹ / قم در قرن نهم : ۳۱) .

۷ - ترجمه : ص ۲۷ سطر ۳ - ۴ .

۸ - برگ ۱۲۷ ب عکس ۵۵۶۶ دانشگاه ، ضمن وقایع سال ۹۵۵ .

۹ - برگ ۴۶ نسخه آقای محیط .

۱۰ - برگ ۱۰۵ نسخه کتابخانه آیت الله مرعشی قم .

۱۱ - روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه : ۶۳۸ چاپ نخست و ۵۵۹ چاپ دوم ، و جز آن .

۸ - دروازه قلعه :

از دروازه های قم در آخرین باروی این شهر که تا کنون قسمت هایی از آن نزدیک همین دروازه باقی و جای خود دروازه نیز مشخص است « دروازه قلعه » است ، نام گذاری آن را به خاطر قلعه ای می دانند که افغانان در دوره حکومت خود در این شهر در آنجا ساخته اند لیکن این درست نیست چه نام این درب به همین شکل در خلاصه التواریخ - وقایع سال ۹۹۴ آمده و در خلاصه البلدان نیز یاد گردیده و همان دروازه نو آباد دانسته شده است .

درست آن است که قلعه قدیم قم که بنایی استوار بوده و یاد آن در متون تاریخی قرن های نهم و دهم هست^۴ در اینجا قرار داشته و دروازه را به مناسبت مجاورت با آن «درب قلعه» نامیده اند .

۹ - دروازه کنکان :

درب کنکان (به کسر دو حرف نخست) که نام آن به همین شکل در دو جای خلاصه التواریخ^۵ و در گلستان هنر^۶ و پیش از آن دو در تاریخ کبیر جعفری^۷ و مطلع

۱ - برگ ۳۲۱ عکس ۵۵۶۸ دانشگاه .

۲ - مطلب سوم از فصل پنجم باب چهارم .

۳ - کتاب قم ، ترجمه : ص ۲۷ سطر ۷ .

۴ - تاریخ کبیر جعفری : وقایع سال ۸۱۵ / جامع التواریخ حسنی : وقایع همین

سال / مطلع السعدین سمرقندی : ۲ : ۱۳۹ - ۱۴۰ / احسن التواریخ روملو : ۱۱ : ۸۷ - ۸۸ /

خلاصه التواریخ : برگ ۲۵۶ عکس ۵۵۶۸ دانشگاه ، در وقایع سال ۹۸۵ .

۵ - برگ ۳۰ و ۲۵۶ عکس دانشگاه .

۶ - ص ۳۳ چاپ بنیاد فرهنگ ایران .

۷ - وقایع سال ۸۱۵ .

سعدین سمر قندی^۱ و احسن التواریخ روملو^۲ و برخی جاهای دیگر ، و به صورت «درب کهنکان» ، در نسخه ای از خلاصه التواریخ^۳ آمده ، یکی از پنج دروازه قم^۴ بوده است . چهار دروازه دیگر یکی دروازه ساوه^۵ در غرب و دیگری درب اصفهان^۶ در جنوب محدوده آن روز شهر^۷ و سومی درب ری در شمال و چهارمی درب قلعه^۸ در جنوب غربی بوده ، و این درب پنجمین بوده است که طبعاً هیچ یک از آن درب های دیگر که در خلاصه التواریخ مذکور است نمی توانست باشد . خانقاه از میان رفته خواجه علی صفی وزاویه آقا کمال الدین حسین مسیبی و باغ آن و مشهد محمود آباد بیرون این درب قرار داشته اند^۹ .

محمود آباد و اراضی پیر مشهد نزدیک آن و اراضی زاویه همه اکنون در شرق شهر مشخص است و با در نظر گرفتن این نشانی ها حدود تقریبی محل وقوع درب مزبور^{۱۰} آشکار می گردد . بنابر این آنچه در کتاب قم در قرن نهم احتمال داده شده است که این درب همان دروازه کاشان باشد نادرست است چه قاضی احمد از آن با نام « دروازه اصفهان » در خلاصه التواریخ یاد می کند . نامی که دانستیم آن درب تا قرن اخیر بدان شناخته می شده است . گذشته از این ، نشانی های پیش

۱ - ج ۲ ص ۱۴۰ .

۲ - ج ۱۱ ص ۸۷ .

۳ - نسخه خطی ش ۶۵۷۰ دانشگاه : ص ۵۳ .

۴ - خلاصه التواریخ : برگ ۳۲۰ عکس دانشگاه .

۵ - همان مأخذ : ۱۲۷ ب همان عکس و چندین کتاب و سند قدیم دیگر .

۶ - همان مأخذ و همان جا .

۷ - فصل الخطاب خواجه محمد پارسا به نقل انوارالمشعین ۲ : ۲۳۴ نسخه اصل .

۸ - خلاصه التواریخ : برگ ۳۲۱ عکس پیش .

۹ - همان مأخذ پیش در همان صفحات و برگ ها .

۱۰ - پیرامون جایی که اکنون راه سراجی از راه اصلی قم به کاشان جدا می شود در

مدخل شهر از جانب شرق .

نیز بر دروازه کاشان شهر قابل انطباق نیست .

«کهنه» با «ها» ی غیرملفوظ از مزارع براوستان در شرق قم بوده^۱ و هست . پسوند «کان» و «گان» و «جان» و «قان» در نام بیش تر توابع قم دیده می شود . پیداست که این درب چون در برابر مزرعه مزبور قرار داشته است به این نام خوانده می شده چنان که نظائر آن (در نام گذاری دروازه به نام قریه یا مزرعه مجاور آن) در کتاب قم به تکرار دیده می شود^۲.

۱۰ - زاویه منصور بیک :

زاویه حسینی (منسوب به بانی آن آقا کمال الدین حسین مسیبی) یا زاویه بیگمی (منسوب به واقف باغ آن شاه بیگی بیگم) که بیرون درب کنکان قم بوده، همان است که اکنون با مزرعه قلاور در شرق شهر در آغاز ملک شهرستان قرار دارد. جز آن در خلاصه التواریخ ، وقایع سال ۹۰۸ از زاویه ای به نام «زاویه منصور بیک چشمگر کی» یاد می شود که در سر راه قم به همدان و به طبع در جانب غربی شهر قرار داشته است . در کتابچه ثبت موقوفات و خالصه جات^۳ بر اساس دفاتر قدیم از «مزرعه زاویه منصور بیک» که موقوفه آستانه قم بوده است پس از باغ زاویه بیگمی بادی کند . بادر گرفتن این دو نشانی دانسته می شود که زاویه منصور بیک در همان جا بوده است که تارو کار مابه نام زمین های زاویه و گردن شتر خوانده می شده و موقوفه آستانه بوده و اکنون زیر ابنیه ایستگاه راه آهن این شهر قرار گرفته است .

۱ - کتابچه ثبت موقوفات و خالصه جات : برگ ۱۰۴ نسخه پیش/تاریخ دار الایمان قم ، ص ۷۴ : «کهنه ویلمه» که در چاپ به خطا «کهنه دیلمه» آمده است . تصحیح از : کتابچه تفصیل حالات دار الایمان قم ، ص ۱۲ نسخه ش ۵۵۱۴ دانشگاه . نام «کهنه» در نسخه جمع و خرج آستانه قم مورخ ۱۱۳۹ و ۱۱۴۷ (ج ۱ ، سند شماره ۱۴۶) هم هست .

۲ - کتاب قم ، ترجمه : ص ۲۷ و ۳۵ .

۳ - برگ ۱۰۴ نسخه پیش .

«سروز» و «سروزار» نام دو محله از محلات قم بوده است^۱. در کتاب قم می نویسد: «وز چوبی است که بدان قسمت آب می کنند». این نام در سندی مورخ ۱۶-۸۹۱ که متن آن را در بحث از مناره میدان شهر خواهیم دید به صورت «سروزن» آمده است. نگارنده خلاصه البلدان این نام را معادل «بالاشهر» و «سرآبی» گرفته و آن را نام يك سوی شهر دانسته است. او می نویسد: «... بعد از آن بعضی از این محلات شهر را که مقسم آب بوده «سروز» نام نهادند به جهت آن که «وزن» چوبی را گویند که بدان قسمت آب نمایند و در نهرها جایی که مقسم آب باشد نصب کنند و چون در قدیم در آن محلات به جهت قسمت آب «وزن» بوده لهذا به «سروزن» معروف شدند و در بعضی محلات دیگر که آب از محلات «سروز» به آنجا جاری می شد پایین شهر وزیر شهر خواندند و باز هر يك از محلات «سروز» و «وزیر شهر» را کوچه های علی حده است که هر يك به اسمی خاص خوانده می شود^۲.

این نام اکنون در استعمال کشاورزان قم و پیرامون آن به همین شکل بر هر نقطه از رودخانه که آب از آنجا به نهرهای گوناگون تقسیم می شده است گفته می شود از جمله بر محل تقسیم انهار شهر و محل تقسیم انهار محال قمرود، جز آن که در تحریرات دیوانی دوره های اخیر به این پندار که آن از اصلاح «وضع و تقسیم آب» گرفته شده است «سروضع آب» می نوشته و می نویسند.

تردید نیست که «سروزار» همان جاست که اکنون به «سربازار» شهرت

۱ - کتاب قم، ترجمه: ص ۳۳ سطر ۲ تا ۶.

۲ - خلاصه البلدان: مطلب دوم از فصل پنجم باب چهارم. ملاحظه می شود که در

این عبارت نام مورد سخن به هر دو گونه «سروز» و «سروزن» نوشته شده است.

دارد و در نزدیک میدان کهنه شهر قرار گرفته است . از سند مورخ ع ۱ - ۸۹۱ بر می آید که محله «دوقفیز آباد» جزء محلات «سَرُوَز» بوده ، و از اسناد و قبالات قدیم و سفرنامه قم افضل الملک^۱ بر می آید که دو محله « عشقعلی » و « تکیه سید حسن » - که هر دو هم اکنون با همین نامها معروف ، و در قدیم جزء نقاط بالای شهر بوده اند - از محله « دو قفیز آباد » به شمار می رفته اند . با این نشانیها حدود منطقه « سرور » نیز مشخص ، و مطلبی که از خلاصه البلدان نقل شد کاملاً تأیید می شود .

۱۲ - مقابر قدیم :

در سیاحت نامه شاردن^۲ می نویسد : « اطراف قم را باغها فرا گرفته است به علاوه باغهای بزرگی نیز در آن سوی رودخانه دیده می شود . در یکی از باغهای این حدود مقبره رستم خان از سلسله سلاطین گرجستان مشاهده می شود . این پادشاه برای نیل به سلطنت آن سامان به آیین اسلام گروید . این باغ از گردشگاههای عادی مردم قم به شمار می رود » .

این شخص باید همان رستم خان والی گرجستان باشد که محمد طه حسینی حسینی طباطبایی تحفه سامی خود را در اخلاق به روش شیعی در ۸ ذح - ۱۰۵۱ به نام او ساخته است^۳ . جای قبر او اکنون دانسته نیست که کجاست . ظاهر گفته سفر نامه نویسان^۴ آن است که مدفن او در یکی از باغهای آن سوی رودخانه بوده

۱ - ص ۶۲ چاپ تهران .

۲ - ج ۳ ، ص ۶۰ ترجمه فارسی با تصرفی در نثر ترجمه .

۳ - منروی ۲ : ۱۵۶۰ .

۴ - اسناد مصور اروپایان از ایران ۲ : ۲۰ .

و گر نه اگر جمله « این حدود » اشاره به گردها گرد قم و نه تنها آن سوی رودخانه بود بقعه واقع در باغ مجاور مزار در بهشت (کنار راه قدیم قم به کاشان) که نزدیک مقابر امراء خاندان علی صفی و سبک بنای آن صفوی است می توانست به عنوان یکی از محل های احتمالی برای خاکجای این شخص تصور گردد .

اصولاً جز بزرگان و مقدسان مذهبی و روحانی که مدفن آنان - به خاطر تبرک جستن مردمان به زیارت تربتشان - بیش تر مشخص ، و جای آن با گذشت زمان و حوادث آن معلوم و معین مانده است ، قبور دیگران معمولاً پس از گذشتن روزگار بزرگی و حرمتشان به دست فراموشی سپرده می شود . از این رو در قم نیز از آن همه بزرگان و امراء که از قرن دهم به بعد در خاک آن جا گرفته اند تنها قبر پادشاهان صفوی و قاجار مشخص است و از شاهزادگان و رجال قاجاری هم تنها قبور آن عده که در اواخر این دوره در بقاع دو صحن به خاک رفته اند . و گر نه حتی محل دقیق مدفن شاهزاده فاضل و صاحب اثری چون جهانگیر میرزا قاجار فرزند عباس میرزا نایب السلطنه - که سالیانی مجاور قم بوده و در این شهر کاروانسرای بنیاد نموده^۲

۱ - نگارنده تاریخ نو (چاپ عباس اقبال در ۱۳۲۷) و عروض و قافیه (مؤلفین مشار : ۴۴۴) و طرائف الظرائف (منزوی ۵ : ۳۷۲۸) و ترجمه آثار العباد قزوینی (ایضاً ۶ : ۳۹۴۳) و پندنامه (ش ۲ مجموعه ۱۹۳۷ فیضیه قم) . شرح حال در تاریخ تبریز نادر میرزا : ۳۸ - ۴۰ و مقدمه چاپ تاریخ نو و مؤلفین مشار ۲ : ۴۴۴ و تاریخ افشار : ۴۱۴ - ۴۲۵ و کتاب های تاریخ عهد قاجار .

مجموعه چهار رساله از فرزند او حسین بن جهانگیر بن عباس میرزا نایب السلطنه به شماره ۲۴۹۷ در کتابخانه غرب همدان است (فهرست شهرستانها ۳ : ۱۴۹۷ - ۱۴۹۸) به خط نواده او حبیب الله بن حسین بن جهانگیر در ۱۲۹۹ - ۱۳۰۱ .

۲ - تاریخ نو : ۲۸۳ / تاریخ دارالایمان قم : ۵۵ و تواریخ دیگر قم در دوره

و در سرگذشت او نوشته اند که پس از درگذشت به سال ۱۲۶۹ در قم در عمارتی که خود در زندگی ساخته بود به خاک سپرده شده^۱ - دانسته نیست که کجاست یا بر من پوشیده مانده است .

ناصری . او یخچالی هم در این شهر ساخته بود (تاریخ دارالایمان قم : ۹۷) . نیز حمامی (تاریخ فیض : ۴۴ / تحفة الفاطمین ۱ : ۵۵۷) .

۱ - مقدمه تاریخ نو : ص ۵ از حقایق الاخبار ناصری در وقایع همین سال و روزنامه وقایع اتفاقیه ، نیز نادر میرزا .

آثار و بناهای قدیم

در محدوده کنونی دار المؤمنین قم

در دو بخش :

بخش یکم - بناهای قدیم شهر قم

بخش دوم - بناهای قدیم در روستاها و

بلوکات قم

بخش یکم

بناهای قدیم شهر قم

- ۱) مزارات و مقابر
- ۲) مساجد
- ۳) مدارس قدیم
- ۴) آثار دیگر

١
مزارات ومقابر

شاه جعفر

[تصاویر ۱ - ۱۵]

مزار « شاه جعفر » (شاهزاده جعفر) در مزديجان از كهن‌ترين مزارات اين شهر ، و به نوشته كتابه بنا و مرقد خاكجاي مردی از نوادگان امام كاظم (ع) است. نماي بيروني بنا هشت ضلعي با گنبد برجی هر می هشت ترکی آجری است كه پیش‌تر با پوششی از كاشی فیروزه‌ای آراسته بوده و اکنون جز قسمتی بسیار كم در نوك گنبد همه كاشی‌ها فرو ریخته است . درون بنا با بلندی پیرامون ده متر نخست چهار گوشه با صفاي در جنوب و سه در گاه ورود در سه سوی دیگر است كه در بالا با پیش آمدن گوشوارها به شكل هشت گوشه در آمده و سپس با فاصله كتیبه سراسری ، شانزده ضلعي و آن گاه سقف گنبدی بناست .

در این مزار تاریخ ۶۶۵ و ۶۶۷ بر كاشی‌های مرقد هست كه نمودار سال بنای بقعه نتواند بود لیكن بنای اصل بقعه می تواند از همین قرن باشد . در گاه اصلی ورود آن از شمال است كه از بیرون با فاصله سر در و راهروی بدان می-

۱ - از دیه‌های شهر قدیم قم كه اکنون جزء شهر شده است از سوی غرب . در آنجا آتشكده‌ای كهته و دیرینه بود كه دری از طلا داشت و در سال ۲۸۸ به دست بیرون ترك امیر قم ویران گردید (ترجمه كتاب قم : ۸۸ - ۹۰ . مختصر البلدان ابن قتیبه : ۲۴۷) .

رسند . بنسای این سر در و راهرو متأخرتر از بنای اصل بقعه است لیکن آن نیز قدیم است .

اساس کلی تزئین در این بنا کنده کاری ظریف گچی

تزئینات

برپوشش بدنه از میان سقف تا نزدیک سطح زمین است .

سقف از نقطه مرکزی تا بالای بدنه های شانزده -

گانه قاعده آن با گچ بری «ملاط سازی» رنگین آراسته شده که جز گردی میان، پنج ردیف اشکال هندسی به سبکی زیبا پدید آورده است . زیر این قسمت میان سقف و بدنه ها ، کمر بندی از نقش و نگار گچ بری شده و گرداگرد بدنه هارا نیز حاشیه ای گچ بری همان گونه - پیوسته و سراسری فرا گرفته است .

زیر بدنه ها کتابه سراسری بنا به خط ثلث گچ بری شده جز آن که چون خط برجسته نبوده است نیمه دوم مشتمل بر نام بانی و تاریخ بنا - به سبکی مشکوک - محو و ساییده شده و خوانده نمی شود لیکن ریشه حروف برخی کلمات مشخص است و شاید از فاصله نزدیک تر و بالمس پستی ها و بلندی های بازمانده بتوان متن آن نیمه را نیز تا حدودی خواند .

چنین است آن مقدار از متن کتیبه که خوانده می شود :

[زاویه شمال غربی :] ذکر الله اعلی - (هذا) مشهد الطاهر

المطهر جعفر بن موسی الکاظم (بن جعفر) الصادق بن محمد

الباقر بن علی زین العابدین (بن) الامام الشهید حسین بن امیر

المؤمنین علی بن ابی طالب علیه الصلاة .

[زاویه جنوب شرقی :] امر ببناء هذه العماره (المنورة)

والروضة المقدسة . . . الدنيا والدین . . .

زیر کتیبه گرداگرد صفتها و گوشوارها با زنجیره ای ظریف از نقش و نگار

آراسته شده و لچکی ها و قوسی ها و بدنه تا نزدیک سطح زمین مانند بدنه های قسمت شانزده ضلعی پوشیده از کنده کاری های گچی است . با این تذکر که کنده کاری ها

همه با نقش و نگار است و برخلاف بناهای مشابه - جز یکی دو مورد در بدنه راست محراب که نام « علی » در میان آرایش‌ها گنجانیده شده - تزئین با نام‌های مقدس دیده نمی‌شود و این خود پیش‌تر بودن تاریخ بنای آن را تأیید می‌کند .
در محراب بنا دو قطعه کاشی خشتی لعابی و نه چندان کهن ، بقایای کتیبه‌ای در این مزار بر دیوار نصب است . متن این دو قطعه به ثلث سیاه چنین است :

محمد (اله) اقر بن الامام علی زین العابدین بن الامام حسین
بن علی بن ابوطالب علیهم السلام

در سرد راهرو مزار از سوی شمال کتابه‌ای از کاشی معرق نصب بود که به موزه آستانه قم منتقل شده است با این متن :

تجدید عمارت این درگاه مشهد مقدس منور زبده الاعیان
غازی پیر قلی نموده است . ۹۴۲ .

مرقد امام زاده در میان بنا با بلندی پیرامون یک متر و درازا و بهنای تقریبی $1/60$ در $2/60$ اکنون پوشیده از کاشی‌های خشتی فیروزه‌ای نو است لیکن پیش‌تر روی مرقد در میان ، چند قطعه کاشی زرفام قرن هفتم به عنوان لوح مزار بوده که در اوائل قرن حاضر روبرو شده است . گرداگرد این لوح در سه طرف (بالا و دوسو) کتابه‌ای دیگر از کاشی فیروزه فام بوده است مشتمل بر نام و نسب مدفون که چند قطعه آن نیز در دست نیست و باقی مانده را پس از روبرو شدن لوح مزبور در سر درگاه ورود نصب نموده بوده‌اند که اکنون به موزه آستانه قم منتقل شده است . این کتابه به ثلث برجسته باله‌ای از نقش و نگار است که این لبه در کناره سطح روی مرقد قرار می‌گرفته و خشت‌های زوایا دو لبه است .

۱ - ویلبر لوح مزار مورخ ۶۶۳ موزه برلین را به احتمال از این مزار دانسته است (معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان : ۱۲۴) لیکن خواهیم دید که آن لوح مربوط به مزار احمد بن قاسم است .

چنین است متن ۱۲ قطعه خشت بازمانده از این کتیبه که در موزه آستانه

برخی خشت‌ها پس و پیش نصب شده است :

[طرف راست لوح مرقد:] ذکر الله اعلى/هدا مشهدطاهر/

المطهر الشهيد جعفر/

[بالای لوح:] بن اما/م موسی کاظم] (۱)/بن امام جعفر

صادق/ [بن امام محمد با] (۱) /قرین امام علی زین العابدین

بن اما / م حسین بن امام / مطلق امیر /

[طرف چپ:] المؤمنین سیدوصیین / [. . .] (۲) / صلوات

الله علیه اجمعین/فی تاریخ محرم سبع وستین وستمائة .

بدنهٔ مرقد سراسر واز چهار سو با کاشی‌های کوکبی همین دوره - ودر

فواصل آنها کاشی سادهٔ فیروزه‌ای چهارپر به سبک مرسوم در همهٔ موارد مشابه -

آراسته بوده است . این کاشی‌ها نیز به نقل آگاهان محل چند ده سال پیش مورد

دستبرد قرار گرفته و آنچه از این جمله در بدنهٔ مرقد برجای مانده چنین است :

| در بدنهٔ شرقی میان کاشی‌های خشتی نو قطعه‌ای مرکب از سه ردیف

کاشی هشت گوشه زمینه قهوه‌ای و لاجوردی ، در هر ردیف سه قطعه ودر فواصل

آنها چهار قطعه کاشی فیروزه‌ای سادهٔ چهار پر . متن کتیبه‌ها گل و بوته و گرداگرد

حاشیه‌ای از آیات قرآنی است . چنین است متن کتابه‌های حواشی قطعات بازماندهٔ

این بدنه به ترتیب افقی از ردیف بالا واز سوی راست (نخستین قطعهٔ این ردیف

نیز از میان رفته است) :

۱ - اقم الصلاة لدلوك الشمس الى غسق الليل . . رب ادخلنی

مدخل صدق واخرجنی مخرج صدق واجعل لی من لدنك

۱ - يك خشت نیست .

۲ - يك خشت یا بیشتر در دست نیست .

سلطاناً نصيراً (۱) .

۲ - . . . عليهم آياته ويزكيهم و يعلمهم الكتاب والحكمة
وان كانوا من قبل لفي ضلال . . (۲)

۳ - بسم الله الرحمن الرحيم . قل اعوذ برب الناس (تا
پایان سوره) (۳) .

۴ - بسم الله الرحمن الرحيم . انا انزلناه (تا پایان سوره) (۴)
فی شهور سنة خمس وستين وستمائة . صدق الله العظيم وصدق ..

۵ - . . . عليم واطيعوا الله واطيعوا الرسول (تا پایان آیه) (۵) .

۶ - . . . البلد ووالد وما ولد لقد خلقنا الانسان فى كبد (۶) .

۷ - . . . والمؤمنون كل آمن بالله وملائكته وكتبه ورسله لا

تفرق بين احد من رسله وقالوا سمعنا واطعنا غفرانك . . (۷)

۸ - وثمود الذين جابوا الصخر بالواد وفرعون . . (۸)

بنابر این خشت میانه که خوشبختانه کاملاً سالم است تاریخ ۶۶۵ دارد .

|| در بدنه جنوبی قطعه‌ای مرکب از سه ردیف ، در هر ردیف پنج خشت

به‌همان شرح که در وصف کاشی‌های بدنه شرقی گذشت . ردیف میان از این سه سالم

است با این کتابه‌ها در حواشی به ترتیب یاد شده پیش (از سوی راست) :

۱ - سوره نصر (۹)

۲ - سوره مطففین (۱۰)

۱ - قرآن کریم ، سوره اسراء (۱۷) : از آیه ۷۹ و آیه ۸۰ .

۲ - قرآن کریم ، سوره جمعه (۶۲) : از آیه ۲ .

۳ - قرآن کریم ، سوره ۱۱۴ .

۴ - قرآن کریم ، سوره ۹۷ .

۵ - قرآن کریم ، سوره تغابن (۶۴) : آیه ۱۲ و کلمه‌ای از پایان آیه ۱۱ .

۶ - قرآن کریم ، سوره بلد (۹۰) : آیه ۳ - ۴ و کلمه‌ای از آیه ۲ .

۷ - قرآن کریم ، سوره بقره (۲) : از آیه ۲۸۵ .

۸ - قرآن کریم ، سوره فجر (۸۹) : آیه ۹ و کلمه‌ای از آیه ۱۰ .

۹ - قرآن کریم ، سوره ۱۱۰ .

۱۰ - قرآن کریم ، سوره ۸۳ .

۳ - قل يا ايها الدين هادوا (تا پایان آیه) (۱)

۴ - انا ارسلناك بالحق بشيراً ونذيراً (تا پایان آیه) (۲) .

۵ - يا ايها الدين آمنوا اذا نودى للصلاة (تا پایان آیه) (۳) .

در ردیف پایین دریک خشت سورۀ فلق^۴ و در دیگر عبارت « الانسان مالها يومئذ تحدث » از سورۀ زلزالت^۵، و به همین ترتیب آیات و سوری دیگر در حواشی خشت‌های دیگر این ردیف و ردیف بالا خوانده می‌شود .

III در بدنهٔ غربی قطعه‌ای مرکب از دو ردیف ، در هر ردیف سه خشت

به شرح پیش با این کتابه‌ها به همان گونه :

۱ - فضرنا علی آذانهم فی الکهف سنین عدداً (تا) علی

قلوبهم (۶) .

۲ - بسم الله الرحمن الرحيم . الحمد لله الذى انزل علی

عبده الكتاب (۷) .

۳ - آمن الرسول بما انزل اليه من ربه (۸)

تمت آن در خشت هفتم بدنهٔ شرقی بود .

۴ - . . . ولا يؤده حفظهما وهو العلی العظيم لا اکراه فی

الدين (۹) .

۵ - وارسلنا السماء علیهم مدراراً وجعلنا الانهار تجري من

۱ - قرآن کریم ، سورۀ جمعه (۶۲) : آیه ۷ .

۲ - قرآن کریم ، سورۀ فاطر (۳۵) : آیه ۲۴ .

۳ - قرآن کریم ، سورۀ جمعه (۶۲) : آیه ۱۰ .

۴ - قرآن کریم ، سورۀ ۱۱۳ .

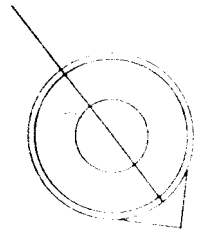
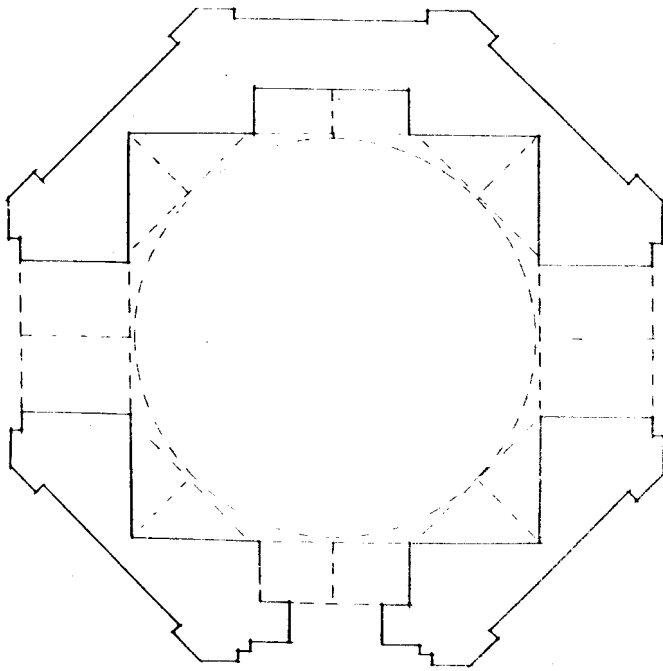
۵ - قرآن کریم ، سورۀ ۹۹ : از آیه ۳ - ۴ .

۶ - قرآن کریم ، سورۀ کهف (۱۸) : آیه ۱۱ تا سه کلمه از آیه ۱۴ .

۷ - قرآن کریم ، آغاز سورۀ کهف (۱۸) .

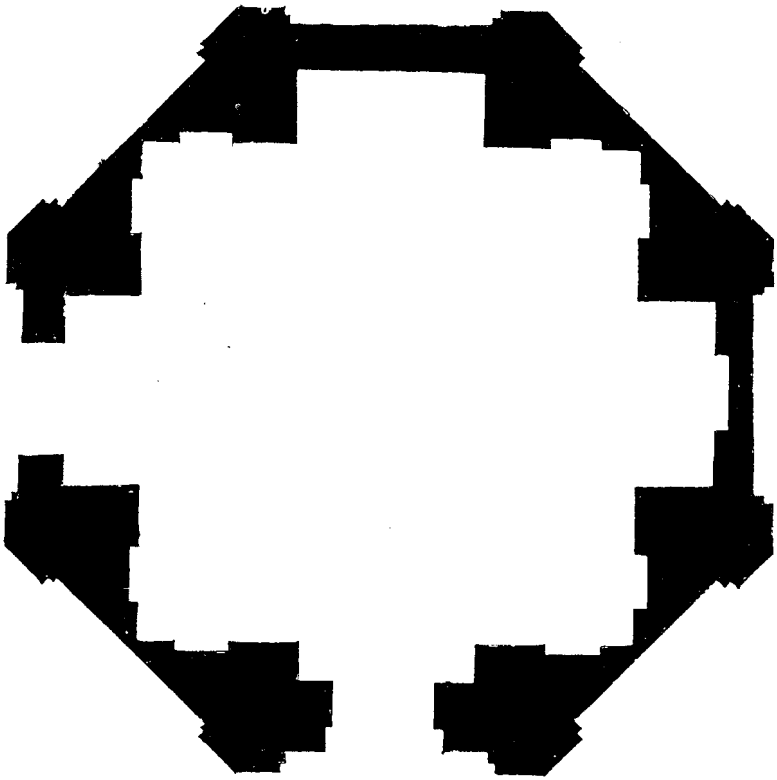
۸ - قرآن کریم ، سورۀ بقره (۲) : از آیه ۲۸۵ .

۹ - قرآن کریم ، سورۀ بقره (۲) : از آیه ۲۵۷ - ۲۵۸ .

شاه جعفر

در بهشت

تحتهم . . (۱)

ع - یقاتلون فی سبیل الله فیقتلون ویقتلون وعداً علیه حقاً
فی التوریه والانجیل (۲) .

IV در بدنه شمالی رو به روی درگاه ورود اصلی چیزی از این خشتها

دیده نمی شود .

۱ - قرآن کریم ، سوره انعام (۶) : از آیه ۶ .

۲ - قرآن کریم ، سوره توبه (۹) : از آیه ۱۱۱ .

در بهشت

(علی بن جعفر)

[تصاویر ۱۶ - ۴۲]

مزار علی بن جعفر مشهور به «در بهشت» - که از آن و کاشی‌های نفیس مرقد و محراب و ازاره و درگاه آن در بسیاری از مآخذ داخلی و خارجی یاد شده - در شرق شهر بیرون دروازه کاشان قرار دارد. آنرا تربت «علی بن جعفر عریضی» فرزند امام صادق - ع - می‌پندارند و نمی‌تواند بود^۱ و مبنی آن است که خاکجای نواده وی «علی بن حسن بن عیسی علوی عریضی» است که همراه پدر خود از مدینه به قم آمده^۲ و یکی از درب‌های این شهر به نام او بوده^۳ و دور نیست که از این درب به زیارت تربت او می‌رفته‌اند. لیکن درب مزبور نزدیک نهر سعد بوده^۳ و گذشت که مسیر آن نهر در شمال شهر بوده است بنا بر این مزار او را نیز باید در همان محدوده جست.

۱ - زیرا او به قم نیامده و در عریض از دیه‌های مدینه مدفون است.

۲ - ترجمه کتاب قم : ص ۲۲۴ ، سطر ۳ - ۴ .

۳ - همان مآخذ : ص ۲۲۸ ، سطر ۲۲ - ۲۳ .

در کتاب قم از قبة «علی بن عیسیٰ طلحی»^۲ نزدیک دروازه اصفهان که رود-
خانه قم در «ایام القدیم» از بالای آن جریان داشته است یاد می‌شود. گذشت که
دروازه اصفهان همین دروازه کاشان و مسیر پیشین رودخانه همان مجرای صفی آباد
بوده، بنابراین آن قبه در پیرامون همین جا قرار داشته است.

* * *

بنا و تزئینات بقعه در بهشت از نیمه نخستین قرن هشتم است. بقعه به دستور
عطا ملک میر محمد حسنی بنیاد و با گچ بری‌های رنگین آراسته شده، و کار بنا
و تکمیل و تزئین آن در سال ۷۴۰ پایان گرفته است. پیوسته به آن در سوی شرق،
بنایی «مقصوره» مانند است که چندان کهن نیست. برابر در گاه اصلی ورود مزار
از شمال نیز ایوانی است که بنا و تزئین آن از نیمه دوم قرن گذشته است.^۳

نمای بیرونی بنا هشت گوشه با گنبد برجی هرمی دوازده تریکی، و نمای
درون بابلندی پیرامون ده متر نخست چهار گوشه با صفا ای در هر سو است که
پس از دو متر و اند در بالای کتیبه سراسری زیرین با پیش آمدن گوشوارها به
صورت هشت ضلعی، و سپس با فاصله کتیبه سراسری دیگر به شکل شانزده ضلعی
(با دوازده نما و چهار نورگیر) در آمده و پس از آن سقف گنبدی بناست.
صفا جنوبی به شکل محراب و سه صفا دیگر در گاه ورود است لیکن در گاه
اصلی صفا شمالی است.

۱ - ترجمه: ص ۵۰ سطر ۲ - ۳.

۲ - از بزرگان خاندان اعراب اشعری که در سال ۲۱۲ حکمران قم گردید. بنگرید
به: ترجمه کتاب قم، ص ۱۰۲ و ۳۵ و ۱۶۰ / مجمع الرجال قهپایی ۵: ۲۷۶ / جامع
الروای اردبیلی ۲: ۱۵۵ / قاموس الرجال ۷: ۳۴ - ۳۵.

۳ - در دوره فتحعلی شاه نیز به دستور او عبدالله خان امین الدوله به تعمیر این مزار
پرداخت (ریاض الرضا: ۲۰۴ نسخه اصل. روضه بیستم).

سقف و بدنه این بنا تا بالای ازاره کاشی کاری با گچ بری

تزیینات رنگین آراسته شده است .

در نقطه مرکزی سقف دایره ای از نقش و نگار

و گرداگرد آن میان دو حاشیه زنجیره ای کتابه ای است با این متن :

لا اله الا الله الملك الحق العدل المبين محمد رسول الله

صادق الوعد الامين على ولي الله امير المؤمنين

بدنه سقف گرداگرد دایره مزبور با اشکال هندسی گچ بری شده رنگین به

شکلی زیبا آراسته شده که درون آنها نیز کنده کاری «ملاطسازی» گچی از نقش

و نگار ، وردیف میانه اشکال مزبور هشت ستاره پنج پر است که میان هر يك ترنجی

است مشتمل بر صلوات کبیر این گونه :

اللهم صل على المصطفى محمد / والمرضى على / والبتول

فاطمه والسبطين / الحسن والحسين وزين العباد على / والباقر

محمد والصادق جعفر / والكاظم موسى والرضا على / والتقى

محمد والتقى على / والزكى العسکرى والحجة القائم المهدى

پایین این قسمت مقرنسی سراسری در سه ردیف ، و پس از آن بدنه های

شانزده گانه است که گرداگرد و لچکی های همه واسپر هشت بدنه نقش و نگار گچ-

بری شده رنگین ، واسپر چهار بدنه مقرنس ، و چهار بدنه دیگر نورگیر است که

هر يك با مشبکی گچی پوشانیده شده است .

زیر بدنه های مزبور بافاصله حاشیه ای زنجیره ای و ظریف یکی از دو کتیبه

سراسری بنا در آغاز قسمت هشت ضلعی به ثلث در زمینه نقش و نگار با این متن

خوانده می شود :

امر بتجدید عمارة المشهد المقدس مضجع الامامين السيدین

المعصومین المظلومین الطاهرین ابی الحسن علی بن جعفر

الصادق و ابی جعفر محمد بن موسی الکاظم صلوات الله

عليهما المولى المرتضى الاعظم صاحب الاعدل الاحسب
الانسب علاء الحق والدنيا والدین جلال الاسلام والمسلمین
عطا ملک المیر محمد الحسنی اعز الله فی الدارین .

زیر کتیبه ، لچکی‌ها و گرداگرد صفتها و گوشوارها با نقش و نگار گچ بری
ظریف و رنگین آراسته شده و دو قوسی هر گوشوار نیز به همان ترتیب گچ بری
رنگین است و قوسی‌های صفتها هم شاید پیش‌تر چنین بوده لیکن اکنون پوشش
درون صفتها مقرنس است که از دوره قاجار مانده و طرح نقاشی شده در زوایای
هشت گانه بنا - در فاصله صفتها و گوشوارها - نیز از همین دوره است .

آرایش لچکی‌ها چنان که گفته شد همه نقش و نگار است و تنها درد لچکی
پیشانی محراب این عبارت میان دو ترنج گنجانیده شده است :

بنده این معصومان - پهلوان کرد میر

زیر گوشوارها با فاصله حاشیه ای گچ بری به شکلی خاص ، کتیبه سراسری
دوم به خط ثلث در زمینه نقش و نگار گچ بری شده که متن آن سوره دهر است .
این کتیبه از سوی راست در گاه اصلی ورود بنا در شمال آغاز شده و گرداگرد بنا
و داخل صفتها را دور زده ، با آیه نهم آن سوره در همین در گاه پایان گرفته است .
جز آن که در صفتها کتیبه آسیب دیده و در صفت جنوبی قسمتی از آن که در اسپر
محراب کتیبه بوده است (عبارت : «سل و اغلالا و سعیراً . ان الابرار یشربون م»
از آیات ۴ - ۵ آن سوره) از میان رفته است .

زیر این کتیبه تابالای ازاره کاشی کاری که پیرامون یک متر است اکنون سفید
کاری گچی است لیکن پیش‌تر بسی تردید با گچ بری یا به گونه ای دیگر آراسته
بوده است . در این قسمت هشت طاقچه گچ بری زیبا در چهار زاویه بنا دیده می‌شود
که جزئیکی همگی دارای کتیبه ای در حواشی طاقچه هستند . چنین است متن این

کتابه ها که میان دو خط برجسته در دو سو گچ بری شده به ترتیب از طاقچه سوی راست در گاه اصلی ورود از شمال ، گرداگرد تا طاقچه سوی چپ همین در گاه:

۱ - [نخستین طاقچه کنار در گاه از سوی راست کتیبه ای ندارد]

۲ - [دومین طاقچه از میان رفته و اکنون روی آن را با حفظ صورت گچ

کشیده اند و دور نیست قسمتی از گچ بری ها زیر پوشش گچ جدید باقی باشد]

۳ - بنده علی مسعود دوازده من روغن چراغ نذر کرد که هر ساله برساند و اخوه عماد سی من . عاقبت شان محمود باد .

۴ - ایکم کل مکرمه تؤل ادا ما قیل جدکم رسول
ابوکم خیر من ركب المطایا و امکم المعظمة (۱)

۵ - البتول

وفیکم انزل القرآن حقاً فذاك الفخر والفضل الجمیل

۶ - بخدمتکم تشرف جبرئیل (۲)

علی و ابنه و فخران و اللحجة (۳) و موسی و طهراه و بران و الحجة

۷ - ائمة هذا الخلق بعد محمد مودتهم فرض واقوالهم حجة

فی سلخ ربیع آخر سنة اربعین و سبعمائه .

۸ - دو عاگوی مردان بهرام قزینی .

زیر این قسمت از ازاره بنا به بلندی يك متر و اند با کاشی های خشتی نو پوشیده شده است . لیکن پیش تر سراسر ازاره آراسته به کاشی های کوکبی زرفام هشت پر قرن هشتم بوده که اکنون همه به موزة آستانه قم منتقل شده است . شمار این کاشی ها به طبع چندین صد قطعه است که از آن جمله چند قطعه را در تالار موزه به نمایش گذارده اند . متن همه آنها نقش و نگار و گل و بوته ، و گاه در میان

۱ - آخرین کلمه مصرع در آغاز کتابه طاقچه پنجم .

۲ - در کتیبه : جبریل .

۳ - کذا و گویا : اللجة .

نقش آیه ای کوتاه یا کلماتی از قرآن کریم با سبک هایی خاص ، و در لبه هر يك گرداگرد كتابه ای است از سور كوچك يا آيات قرآنی يا روايات مذهبی و يا ابيات فارسی . و برخی از آنها رقم و تاريخ نیز دارد كه نمونه را به ذكر يك رقم كامل از آن جمله اكتفا می رود :

كتبه عاشر ربيع الاخر سنة ثمان وثلاثين وسبعمائة بمقام
كاشان بكارخانه سيد السادة سيد ركن الدين محمد ابن
المرحوم سيد زين الدين علي الغضائري . عمل استاد الاجل
المحترم استاد جمال نقاش (۱) .

صفة جنوبي كه محراب مزار شمرده می شود با كاشی های زرقام اين دوره آراسته بوده است . اين كاشی ها در ۵ قطع به شكل محراب بوده كه چند دانه آن ربوده شده و به موزه های بیرون از كشور رفته و باقي مانده به موزه ایران باستان منتقل شده و در تالار آثار اسلامی آن نصب گردیده است (شماره ۳۲۷۰) تصویر اين محراب كه اكنون جای خالی قطعات ربوده شده آن را نیز با قطعاتی هم شكل پر کرده اند در برخی جاها از جمله تعليقات عرائس الجواهر^۳ گذارده شده و رقم پایان كتیبه گرداگرد آن چنین است :

كتب في غرة رمضان سنة اربع وثلاثين وسبعمائة . عمل العبد
يوسف بن علي بن ابي طاهر

موقد هابی از همین نوع آراسته بوده كه اكنون همه آنها به موزه آستانه قم منتقل گردیده است .

-
- ۱ - فيلم ۳۰۱۲ دانشگاه ، كاشی های دوره مغول از كتاب های خارجی .
 - ۲ - به كاشی های اين مزار دو بار دستبرد زده شده و هر بار چند خشت راه بیرون از كشور را در پیش گرفته است یکی پیرامون سال ۱۳۲۸ - ۱۳۳۰ ق كه مجلد دوم انوار المشعشعین نگارش می یافته است (۲ : ۲۴۵ نسخه اصل) و دیگر در سال ۱۳۳۶ ق .
 - ۳ - چاپ انجمن آثار ملی - ۱۳۴۵ .

روی مرقد شش قطعه خشت کاشی ۷۵ × ۷۰ (س ، م) به صورت دولوح قبر بوده که گرداگرد آن در چهارسومیان دو حاشیه برجسته از نقش و نگار ، آیه الکرسی تا «فمن یکفر بالطاغوت» نوشته شده و متن دو خشت بالای لوح نقش و نگار ، و متن چهار خشت دیگر نام مدفون است این چنین :

[راست :] هذا الضريح الشريف والمرقد المنيف للامام
الظاهر محمد ابن الامام المعصوم موسى الكاظم ابن الامام
المعصوم جعفر الصادق ابن الامام المعصوم محمد الباقر ابن
الامام المعصوم السجاد علي زين العابدين ابن الامام المعصوم
الشهيد ابي عبدالله الحسين ابن الامام المعصوم الشهيد المولى
الامير المؤمنين ابي الحسن علي بن ابي طالب صلوات الله
عليهم اجمعين .

[چپ :] هذا المرقد والمزار المتبرك للامام المعصوم
المظلوم الراوى على العريضي ابن المولانا والسيدنا الامام
المعصوم جعفر الصادق ابن الامام المعصوم محمد الباقر ابن
الامام المعصوم السجاد علي زين العابدين بن الامام المعصوم
الشهيد المظلوم ابا عبد الله الحسين ابن الامام المعصوم
الشهيد الامير المؤمنين علي بن ابي طالب صلوات الله عليهم
اجمعين .

چهار بدنه مرقد نیز با کاشی های زرقام از همان گونه آراسته بوده که شمار آنها نزدیک به يك صد ويست خشت می بوده و اکنون چندتایی نیست و برخی نیز شکسته است و در مجموع پیرامون يك صد قطعه بر جای مانده است . کتابه این کاشی ها در زمينه گل و بوته به ثلث برجسته سوره ياسين است تا آیه بیست و هفتم . این خشت ها در بدنه مرقد در چهار ردیف نصب بوده که ردیف نخست

۱ - قرآن کریم ، سوره بقره (۲) : آیه ۲۵۷ .

۲ - قرآن کریم ، سوره ۳۶ .

جز سوره یاسین در متن ، در لبه بالاکتابه سراسری دیگری دارد که بر آن به ثلث در زمينه سفید نخست آیه «شهد الله . . .» و سپس «آمن الرسول . . .» تا پایان نوشته شده و پس از آن خوانده می شود :

« صدق الله العظيم وصدق رسولنا الكريم ونحن على ذلك من الشاهدين والمؤمنين وبه موقنين .

امر بتجدید هذین الضریحین الشریفین صاحب المعظم البهلوان زین الدوله والذین حاجی علی . . (۳) تقبل الله تعالی منه . کتبه وعمله احقر عباد الله الغنی ابو محمد الحسین بن المرتضی بن محمد بن احمد الحسینی الما . . . (۴) غفر الله ذنوبه وستر عیوبه وعطر بنسیم الرحمة تراب النبی محمد وعترته الطیبین الطاهرین] »

چند قطعه خشت کتیبه دار دیگر از مزار در بهشت در موزه آستانه قم هست که جای آنها به طور دقیق دانسته نیست و می تواند بود که پیش تر محراب یادگار ورود یا روی مرقد را زینت می داده اند :

۱ - کتیبه ای مشتمل بر آیه « اقم الصلاة لذلک الشمس » تا «مقاماً محموداً»^۵ بالبه نقش و نگار که گویا در بالای محراب از سه سو نصب بوده و دو خشت دوزاویه آن دولبه است . در چهارده خشت ، و دو خشت دیگر نیز داشته که در دست نیست .

۲ - کتیبه ای مشتمل بر صلوات کبیر بدون لبه در ۱۶ خشت ، و یک خشت آن هم نیست و از سه خشت دیگر تنها قسمتی در دست است . پس همه کتیبه ۲۰ خشت بوده و در موزه دو قسمت خشت چهارم را پس و پیش نصب کرده اند .

۱ - قرآن کریم ، سوره آل عمران (۳) : آیات ۱۶ - ۱۷ .

۲ - قرآن کریم ، سوره بقره (۲) : آیات ۲۸۵ - ۲۸۶ .

۳ - شاید : القاشانی .

۴ - نیازمند دقتی بیش تر است .

۵ - قرآن کریم ، سوره اسراء (۱۷) آیات ۸۰ - ۸۱ .

۳ - هشت خشت بزرگ ، لبه دار بازمینۀ نقش و نگار و گل و بوته مورخ
رجب ۷۱۸ . روی شش خشت نخستین عباراتی از سوره یاسین به این شرح خوانده
می شود و از آن بر می آید که متن کتیبه همین سوره بوده است تا پایان :

قال یالیت / قومی یعلمون بما / جمیع لدینا / اذ جانها المر /
انک لمن المر / ون الم یروکم

خشت های پایان مشتمل بر تاریخ و رقم بوده که تنها دو خشت متضمن تاریخ
بر جای مانده است این گونه :

رجب الاصح سنه ثمان عشر وسبعمائه . عمل

پیشاپیش در گاه اصلی ورود مزار از شمال ایوانی است

سردر به بلندی پیرامون هفت متر که اصل بنای آن شاید از

ورود تعمیر دوره فتحعلی شاه بر جای مانده باشد . سقف

ایوان مقرنس و لچکی های پیشانی و بدنه آن تا زیر

مقرنس کاشی کاری است . این کاشی کاری از نیمه دوم قرن گذشته است که سی

واند سال پیش مرمت شده ، و در ورود مزار از این در گاه نیز از همان قرن است .

بر جبهه در گاه ورود که میان این ایوان قرار دارد بالای کتیبه گردا گرد در گاه

در چهار سطر نخست کلمه «یاالله» و سپس سوره توحید و آن گاه این عبارات نوشته

شده است :

« در عهد دولت پادشاه اسلامیان پناه ناصر الدین شاه قاجار

خدا الله ملکه و سلطانه مرقوم شد . وانا اقل العباد خیرا واکثرهم

عسی السید محمد الشهیر بمیرزا بزرگ غفر الله له و لوالدیه ،

واهتمام استاد ماهر بل فی عصره نادر حضرت کربلانی محمد

ظاهر قضاة . تمام شد فی ۱۲۶۹ »

کتابه گردا گرد در گاه آیه الکرسی تا «قد تبین الرشد من الغی» است که در

۱ - قرآن کریم ، سوره ۱۱۲ .

پایان عبارت «بناوبانی و کاتب التماس دعا دارند» ، وزیر آن میان ترنجی آیه «وما خلقت الجن والانس الا ليعبدون» خوانده می شود . گردا گرد این کتیبه در فاصله میان آن تا بغله های در گاه در ترنج هایی نام های معصومان کتیبه شده است .
بر دوبغله در گاه از بالای قوسی ها تا پایین ابیاتی به نستعلیق کتیبه شده که از سوی چپ با جمله « لا اله الا الله الملك الحق المبين . اشهد ان محمداً رسول الله علیاً ولی الله» آغاز می شود . ابیات در چند بحر و با چند قافیه و بسیار سست است با تخلص های انجم و مجرم ، و با تاریخ سال ۱۲۶۸ در میان .

کتیبه سراسری درون ایوان سورۀ جمعه است با این رقم در پایان :

کتبه محمد بن حسین الحسینی فی سنة ۱۲۶۸ . عمل استاد

محمد طاهر قمی .

کتیبه سنگی بالای آن در چهار سطر به نستعلیق مورخ ۱۳۶۱ از مرمت اخیر است . بدنه ایوان در همه سو آراسته به کاشی های دوره ناصری است با ابیاتی به نستعلیق همانند ابیات در گاه ورود ، و همان گونه سست ، با تاریخ ۱۲۶۹ در چند جا ، با تخلص های قابل هدایت و قانع ، و با اشاره به نام «استاد طاهر قمی» سازنده کاشی ها و «کاظم» نصب کننده آنها ، با این رقم درون ترنجی در بدنه شرقی :
در روز پنجشنبه بیست و هفتم شهر صفر المظفر تحریر گردید .
راقمه هدایت الله الحسینی ، ۱۲۶۹ .

مقابر باغ گنبد سبز

[تصاویر ۴۳ - ۹۲]

در باغ گنبد سبز بیرون دروازه کاشان - در جانب شرقی شهر - سه بنا از قرن هشتم قرار دارد که از نظر سبک بنا و آرایش بایک دیگر همانندند . در این سه بنا امرای خاندان علی صفی - فرمانروایان مستقل قم در آن قرن^۱ - به خاک رفته اند . طرح کلی بنا در این سه اثر از بیرون مضلع با گنبد برجی هرمی و از داخل هشت گوشه با هشت صفت در اضلاع بناست که در بالای صفتها به شانزده گوشه دگرگون شده و سپس سقف گنبدی بنا بر فراز آن استوار است . بدنه داخل بنا از مرکز سقف تا نزدیک سطح زمین با آرایش های ظریف گچ بری و نقش و نگار و ترنج ها و مانند آن زینت یافته و در هر یک سه کتیبه سراسری گچ بری شده است . یکی « گلوبندی » در بالای بدنه های قسمت شانزده ضلعی بنا ، و دیگری « کمر بندی » در آغاز قسمت هشت گوشه - بالای صفتها - ، سوم کتیبه پیوسته گرداگرد صفتها که در هر صفت پس از رسیدن کتیبه در سیر نزولی به نزدیک سطح بنا ، چند کلمه ای به شکل افقی کتیبه شده و به کنار صفت مجاور رسیده و سپس مجدداً رو به بالا ادامه یافته

۱ - مقاله « خاندان علی صفی شهریارانی گمنام » در شماره ۱ و ۲ و ۴ سال هشتم مجله بررسی های تاریخی دیده شود (در این مقاله اشتباهاتی بوده که در تحریر مجدد آن - که پس از این به چاپ خواهد رسید - رفع شده است) .

است . آن گاه پیشانی صفا را پیموده ، به پایهٔ بعد می‌رسد و رو به پایین استمرار می‌یابد .

سخن گفتنی دیگر در بارهٔ مقابر باغ گنبد سبز آن که مردم قم این سه بنا را به صورت مجموع (نه تنها بنای بی تاریخ را) مدفن سعد و سعید و مسعود ، و این سه را ازبزرگان اعراب اشعری - احیا کنندگان این شهر در دورهٔ اسلامی - می‌دانند . چنین تصور می‌رود که «سعید» تصحیف تلفظی «صفی» و آن دو نام دیگر مکمل سجع باشد . می‌تواند بود که این نام‌گذاری را منشائی جز این باشد که اکنون بر ما پوشیده است .

چنین است وصف این سه بنا :

|

مقبرهٔ خواجه اصیل الدین

[تصاویر ۴۳ - ۵۲]

بنایی که در جنوب دو گنبد دیگر قرار گرفته و گنبد برجی قدیم آن فروریخته است خاکجای خواجه اصیل الدین و فرزند او خواجه علی اصیل نخستین امیر خاندان علی صفی است که در سال ۷۶۱ به دستور خواجه علی صفی دومین امیر خاندان بنیاد گردید .

نمای بیرونی این بنا دوازده گوشه با سققی آجری و ساده است که اخیراً به جای گنبد فروریختهٔ آن بنا نموده‌اند . بلندی سقف کنونی از کف بنا پیرامون دوازده متر است .

در آغاز قسمت بازماندهٔ بنا کتیبهٔ گلو بندی است به ثلث درشت که متن آن چهار آیهٔ نخستین سورهٔ فتح^۱ - تا «وكان الله عليمًا حكيمًا» - است . پایین کتیبه

۱ - قرآن کریم ، سورهٔ ۴۸ .

بدنه های شانزده گانه قاعده گنبد با بازمانده ای از آرایش های گچ بری پیشین قرار دارد . چهار بدنه نور گیر بوده که مشبك های آنها فروریخته است .

زیر بدنه های مزبور در آغاز قسمت هشت گوشه بنا کتیبه کمر بندی به ثلث گچ بری شده که به علت بی سر پوش بودن چند صدساله بنا و قرار داشتن در معرض باران و باد و آفتاب قسمت هایی از آن فروریخته ، و آنچه باقی مانده چنین است :

ذكر القديم اعلى وبالتقديم اولى - امر باساس (۱) هذه
البقعة الرفيعة والسدة المنبئة المولى الصاحب الاعظم اعديل
العرب والعجم . . . (۲) الدنيا والدين صفى الاسلام والمسلمين
على اعز الله انصاره وضاغف اقتداره ، رسم مرقدمه الصاحب ...
اصيل الدولة والدين جمال الاسلام والمسلمين وولده وفلذة
كبده الصاحب الشهيد المتفور جمال الدولة والدين اصيل
[الاسلام والمسلمين] (۳) على بن ابى المعالى (۴) بن على
صفى برالله مضجعهما وجعل الجنة مرجعهما فى شهور سنة احدى
وستين وسبعمائة .

متن کتیبه گرد صغه ها با پهناى ۳۵ س.م و به خط کوفى برجسته درزمینه ای از آرایش های ظریف گچ بری ، دو سوره «دهر» و «قدر»^۵ است که سوره نخست در زاویه شمال شرقی پایین جرزى که زیر نقطه پایان کتیبه کمر بندی بالاست و چند کلمه ای در جرز مجاور پایان گرفته ، و از میانه جرزى که زیر نخستین کلمات آن کتیبه است سوره قدر آغاز می شود .

۱ - با تردید مؤکد ، و گویا به جای « اساس » کلمه ای دیگر باشد .

۲ - ریختگی به اندازه دو متر .

۳ - قسمت میان دو قلاب فرو ریخته است .

۴ - « ابى المعالى » در اینجا به جای تعبيرات « معظم له » یا « معزى اليه » در

مجاورات دوره های بعد به کار رفته است .

۵ - قرآن کریم ، سوره های ۷۶ و ۹۷ .

پیشانی صغه ها - لچکی های دو سو - وقوسی ها واسپر وبدنه آنها پوشیده از تزیینات ظریف وزیبای گچ بری است . در اسپر هر يك از صغه ها شمشه ای از گل وبوته یا نقوش یا نام های مقدس الله ومحمد وعلی به خطوط بنایی گچ بری شده است که هر يك وصفی جدا دارد . آرایش کننده کاری وملاط سازی قوسی - های صغه ها نام « علی » را جلوه می دهد . بر پیشانی صغه ها نیز در سراسر بنا در هر لچکی ترنجی است که بر مجموع آنها صلوات کبیر (اللهم صل علی /محمد المصطفی . . . تا : والحجة القائم /مهدی صلوات الله /علیهم اجمعین) نوشته شده است .

در بالای درگاه ورود بنا دو کتابه هست که از نام سازندگان وآرایشگران هنرمند این اثر حکایت می کند . کتابه نخستین در پیشانی این درگاه بر لچکی های دو سو درون مربعی مستطیل در هر طرف نوشته شده ومتن آن این است :

عمل علی بن محمد بن ابی شجاع بنا (۱)

دومین کتابه گرداگرد ترنج بالای در ورود است که بر آن به خط برجسته این

عبارات گچ بری شده است :

هذه العمارة بعمل حسن بن علی خلو . . . (۲) البنا وکتب

فی رجب ۷۶۱

در صغه جنوبی این بنا محرابی گچ بری وزیبا پرداخته بوده اند که قسمت هایی از آن تا نیمه نخستین این قرن باقی بوده وتصویری روشن از آن در کتاب هنر

۱ - مقاله « آشنایی با استادی بزرگ در هنر گچ بری ایران » : مجله هنر ومردم ،

شماره ۱۳۲ دیده شود .

۲ - عبارت کتیبه آسیبی ندیده است لیکن دو حرف به صورت اطمینان بخش خوانده

نمی شود . از این شخص اثری دیگر هم می شناسیم (بقعه خدیجه خاتون در خلیجستان قم) که پس از این یاد می شود ومتأسفانه نام او در آن اثر هم به درستی مشخص نیست .

ایران به چاپ رسیده است . کتیبه گرد این محراب چنان که در آن تصویر به خوبی
ودرستی نمودار است آیه « اقم الصلاة . . »^۲ بوده که به ثلث درشت و زیبا گچ بری
نموده بوده اند . افسوس که از این محراب اکنون هیچ بر جای نیست .

۱۱

مقبره خواجه علی صفی

[تصاویر ۵۳ - ۸۰]

در این بنا که میان دو بنای دیگر قرار گرفته و از آن دو به نسبت سالم تر
مانده و از رهگذر رنگ آمیزی کم نظیر خود از بهترین آثار قدیم ایران است خواجه
علی صفی دومین فرمانروای خاندان علی صفی با فرزند و برادر خود به خاک رفته اند .
نمای بیرونی بنا دوازده گوشه با گنبد هرمی ۱۶ ترکی ، و نمای درون هشت
گوشه با هشت درگاه به دهانه دو متر و نیم و پهنای هشتاد سانتی متر است . بلندی
سقف از کف بنا نزدیک پانزده متر است .

در مرکز سقف ترنجی از نقش و نگار گچ بری شده که گرداگرد آن به پهنای
تقریبی ۲۵ س.م کتیبه ای است میان - دو حاشیه به پهنای چند سانتی متر از نام
محمد - با این متن :

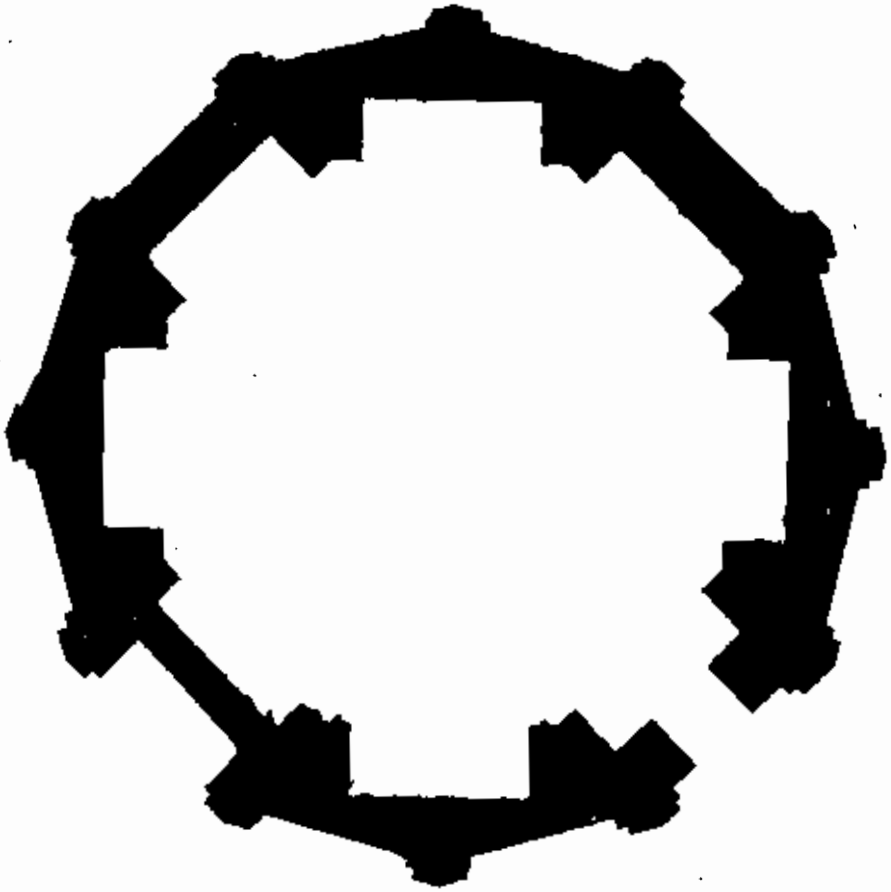
بسم الله الرحمن الرحيم . شهد الله انه لا اله الا هو والملائكة
واولو العلم قائماً بالقسط لا اله الا هو العزيز الحكيم . ان الدين
عند الله الاسلام (۳) .

در پایین این ترنج ، بدنه گنبدی سقف درهمه سو آراسته به اشکال هندسی
رنگ آمیزی شده است که میان آنها ترنج هایی گچ بری گردیده است . این اشکال

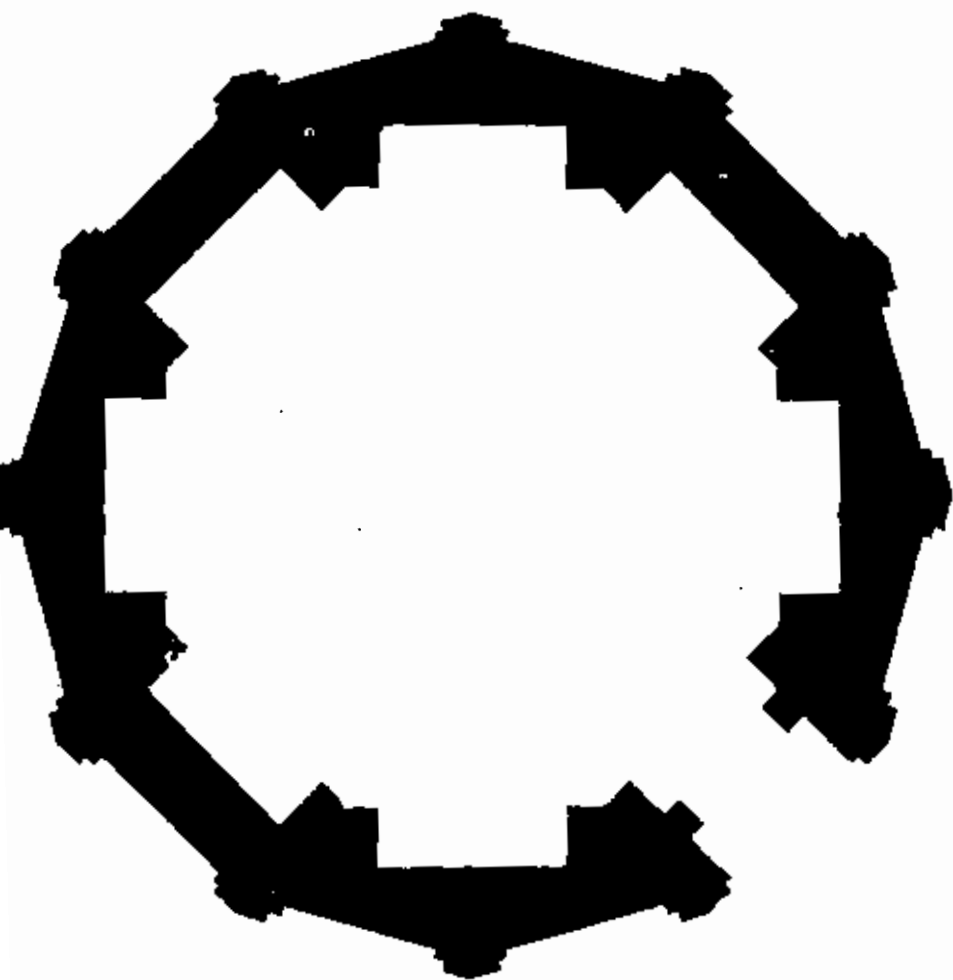
۱ - قرآن کریم ، سورة اسراء (۱۷) ، آیه ۸۱ .

2- ASURYEY OF PERSIAN ART P,P 353 .

۳ - قرآن کریم ، سورة آل عمران (۳) ، آیات ۱۶ - ۱۷ .

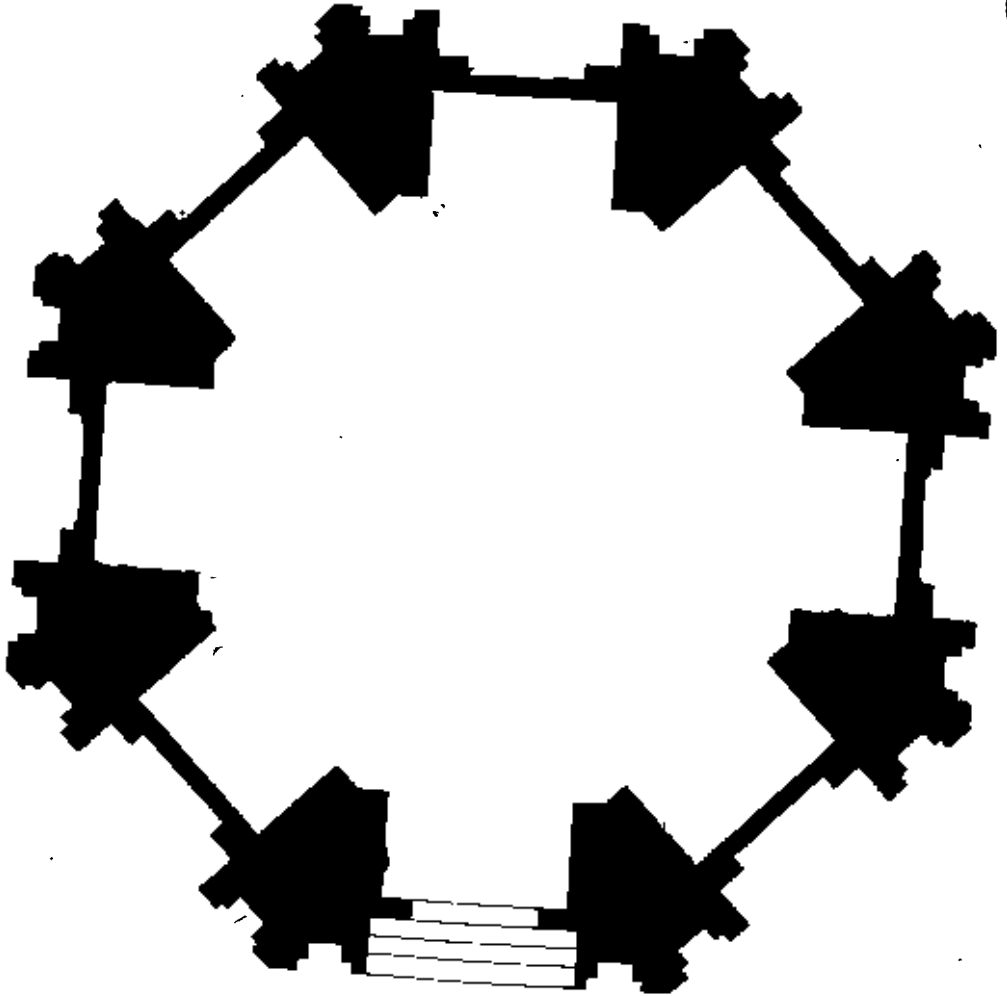

کنبدسبز - مقبره خواجه اصیل الدین.

کنیدسبز - مقبره خواجه علی صفی

گنبدسبز - مقبره بی تاریخ

از پایین ترنج و کتابه مرکز سقف تا بالای کتیبه سراسری اول سه ردیف است که در هر ردیف شانزده ترنج دیده می شود. در ردیف نخستین در متن هر یک از آنها کلمه ای چند نوشته شده که مجموع آنها به صورت زیر است :

لا اله الا الله / الملك / الحق المبين / محمد رسول الله
صادق / الوعد الامين / على ولي الله / امير المؤمنين / وصي
الرسول (۱) / رب العالمين / صدق الله / العظيم و / صدق
رسوله / الكريم ونحن / على ذلك من الشاهدين

دو ردیف دیگر نقش و نگارهای بسیار زیبای رنگ آمیزی شده است. پس از آن در پایان قسمت گنبدی بنا، کتیبه سراسری نخستین به خط کوفی میان دو حاشیه از نام های مقدس (حاشیه بالا: الله، محمد و علی. حاشیه پایین: محمد) در زمینه گل و بوته گچ بری شده که بر آن شش آیه آغاز سوره دهر^۱ به جز کلمه ای از پایان آیه ششم خوانده می شود. آغاز کتیبه فراز دومین صفة سمت راست در گاه ورود است که همان جا به جمله «یشرب بها عباد الله یفجرونها» پایان پذیرفته است.

پس از این در قسمت شانزده ضلعی بنا شانزده بدنه (نما) که چهار تای آن نورگیر است با آرایش های ظریف قرار دارد. بدنه ها همه با اشکال هندسی زیبایی آراسته شده که از ترکیب و سبک چینش قطعات مربع گچی میان قطعات مستطیل ساده پدید آمده است. این قطعات مربع مشتمل بر نقوش و گاه نام های مقدس به خصوص نام «علی» است. لچکی های این نماها و بدنه ها نیز با گچ بری ظریف تر آراسته شده و میان هر یک ترنجی مشتمل بر نام پروردگار و اسماء معصومان چهارده گانه جای داده شده است.

۱ - کذا.

۲ - قرآن کریم، سوره ۷۶.

پس از آن در زیر نماها و آغاز قسمت هشت ضلعی دومین کتیبه سراسری به خط ثلث میان دو حاشیه نقش و نگار به این شرح خوانده می شود :

بسم الله الرحمن الرحيم . قد افلح المؤمنون . الذين هم
في صلاتهم خاشعون . والذين هم عن اللغو معرضون . والذين
هم للزكاة فاعلون . والذين هم لفروجهم حافظون الا على
ازواجهم او ما ملكت ايماهم فانهم غير ملومين . فمن ابتغى
وراء ذلك فاولئك هم العادون . والذين هم لاماناتهم وعهدهم
راعون (۱) .

رب اغفر لساكنى المرقد اللطيف ذا : الصاحب الاعظم
الدستور الاعلم المشرف قاطبة الالقاب خواجه جمال الحق
والدين على وابنه الامير جلال الدين واخاه خواجه عمادالدين
محمود ابنا الخواجه صفى الدين ، وادخلهم فى رحمتك وانت
ارحم الراحمين . فى سنة ۷۹۲ .

پس از این کتیبه ، صغه های هشت گانه با آرایش رنگ آمیزی شده گچی
بر لچکی ها و قوسی های درون هریک و اسپر و پوشش بدنه ها قرار دارد که از زیبایی
خاص برخوردار است . متن کتیبه خط ثلث گرد صغه ها سورة یاسین^۲ است از آغاز
تا آیه چهل و پنجم ، و به جمله «وما تأتیه من آیه من آیات» پایان می پذیرد . در
پوشش صغه ها نام های مقدس «الله» و «محمد» و «علی» روی مربع های پنج
سانتی متری کننده و نقش شده ، و هر هفده عدد از این مربع ها نیز نام «علی» را به
خطی درشت جلوه می دهد . این نام ها در ترنج های اسپر صغه ها هم قرار داده
شده است .

۱ - قرآن کریم ، سورة مؤمنون (۲۸) : آیات ۱ - ۸ .

۲ - قرآن کریم ، سورة ۳۶ .

III

مقبره بی تاریخ

[تصاویر ۸۱ - ۹۲]

شمالی‌ترین سه‌بنا که از گشادگی و رفعت بیش‌تر برخوردار است و از تاریخ بنای آن به خاطر فروریختن قسمتی مهم از آرایش‌های گچ‌بری آن، آگاهی دقیق در دست نیست می‌تواند مدفن امرای دیگر خاندان علی‌صفی باشد. از سوی دیگر باملاحظه برخی قرائن چنین تصور می‌رود که بنای آن مقدم بر آن دو دیگر صورت گرفته است. به هر حال چنان‌که در پیش‌گفتار همین مجلد گذشت نمی‌توان آن‌را خانقاه خواجه علی‌صفی - یاد شده در تاریخ کبیر جعفری و مطلع السعدین سمرقندی و احسن التواریخ روملو - دانست.

نمای بیرونی بنا هشت گوشه با گنبد هرمی ۱۶ ترکی و ایوانی در هر ضلع است. نمای درون هشت گوشه با صفه‌ای در هر ضلع به بلندی ۷ و درازا و پهنای ۲/۴۰ در ۱/۴۰ متر است. آجرچینی نو درون درگاه‌ها چنین می‌نمایاند که پیش‌تر از هر صفه دری به بیرون گشوده می‌شده، لیکن چنین نیست و درگاه ورود به نشان کتابه سردر همواره همین درگاه کنونی بوده و آجرچین‌ها گویا نشان محراب و شاه‌نشین‌های گچ‌بری گرداگرد بناست که همه فرو ریخته‌است.

میان سقف این بنا شمشه‌ای بزرگ گچ‌بری بوده که فروریخته و جای آن با اندک اثر از گچ‌بری پیش‌مشخص است. گرداگرد آن حاشیه‌ای با پهنای چند سانتی‌متر از نام‌های مقدس، و سپس کتیبه‌ای با پهنای بیست و چند سانتی‌متر گویا به قیاس بناهای مشابه از آیه «شهد الله...»، و آن‌گاه حاشیه‌ای از نقش و نگار بوده که از هر یک اندکی برجای مانده است.

در بدنهٔ سقف تریج‌ها با اشکال هندسی در چهار ردیف گچ‌بری و رنگ آمیزی شده که سه ردیف بالا هر یک ۱۲ عدد و ردیف پایین ۲۴ عدد است و باقی قسمت‌های سقف نیز با نقش و نگار گچی آراسته شده است. کتیبهٔ سراسری بالا به خط کوفی است با چهار لوحهٔ مربع در چهار سو میان کتیبه به خط بنایی که متن هر یک چهار «محمد»، و چهار «علی» در میان آنها است. متن کتیبه هم نخست میان دو لوحهٔ شرقی و شمالی عبارت:

« لا اله الا الله الملك الحق المبين . محمد رسول الله
الصادق الامين . علی ولی الله »

و سپس سورهٔ قدر است که از لوحهٔ شرقی تا پایان کتیبه مانند دیگر کتیبه‌های بنا در زمینهٔ گل و بوته گچ‌بری گردیده است.

پایین کتیبه در قسمت شانزده گوشهٔ بنا هشت نورگیر و هشت طاقچهٔ گچ‌بری نقش و نگار رنگ آمیزی شده، و پس از آن کتیبهٔ سراسری دوم در آغاز قسمت هشت گوشه با پهنای تقریبی پنجاه سانتی متر به ثلث قرار دارد که متن آن سه آیهٔ پایان سورهٔ حشر است.

سقف صدف‌های هشت گانهٔ گرداگرد، مقرنس گچ‌بری رنگ آمیزی بوده که بیش‌تر فرو ریخته است لیکن آرایش ظریف و تریج‌های پیشانی صدف، ها با حواشی ظریف از نقش و نگار و گاه نام‌های مقدس همچنان بر جا است. کتیبهٔ گرد صدف‌ها با پهنای ۲۵ س. م سورهٔ الرحمن^۳ است که با جملهٔ «صدق الله» پایان می‌گیرد. بدنهٔ صدف‌ها پوشیده از نقوش «الله» و «محمد» و «علی» است بر مربع‌های پنج سانتی متری، و گذشت که هر ۱۷ عدد از این مربع‌ها نیز نام «علی» را به خطی درشت جلوه می‌دهد. بالای درگاه ورود کتابه ای بوده که فرو ریخته و دو کلمه ای از آغاز آن بر جای مانده که آن هم خوانده نمی‌شود.

۱ - قرآن کریم ، سورهٔ ۹۷ .

۲ - قرآن کریم ، سورهٔ ۵۹ .

۳ - قرآن کریم ، سورهٔ ۵۵ .

سیدسربخش

[تساویر ۹۳ - ۹۹]

مزار سید بخش در قسمت شرقی شهر خاکجای مردی از نوادگان امام صادق ع- و بنای کنونی آن از نیمه دوم قرن هشتم است. این بنا به دستور غیاث الدین امیر محمد از بزرگان خاندان علی صفی بنیاد شده و تزئینات آن کار علی بن محمد بن ابی شجاع هنرمند بزرگ این دوره است.

نمای بیرونی این بنا در قاعده هشت گوشه با گنبد هرمی شانزده تریکی است.

۱ - بنا به نوشته کتیبه بنا « اسماعیل بن محمد بن جعفر الصادق ع » ، و بنا به احتمال محدث قمی (منتهی الامال ، ج ۲ : ذیل بحث از فرزندان امام صادق) و صاحب انوار المشعشعین : « محمد بن عبد الله بن حسین بن علی بن محمد دیباج بن جعفر الصادق ع » که در قسم می زیسته و در سفری به جانب بغداد در نهران کشته شده و جسد وی به قم نقل و نزدیک مسجد رضائیه (که هم اکنون نیز نزدیک این بقعه در جانب شمال آن قرار دارد) به خاک رفته است - ترجمه کتاب قم : ۲۲۳ - . می تواند بود که هیچ یک از این دو وجه نیز درست نباشد .

مسافتی دور تر از این مزار و مسجد بقعه ای کوچک بوده که چند ده سال پیش در مسیر خیابان قرار گرفته و ویران شده است . صاحب انوار المشعشعین که کتاب خود را پیرامون سال ۱۳۳۰ قمری نوشته است در مجلد سوم کتاب مزبور (ص ۲۹۱ عکس کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی - قم) از این بقعه وصف نموده و می نویسد : « مردم آن را قبر «ویه» نامی می دانند» و در این باب احتمالاتی می دهد . در این بنا لوحی سنگی نیز بوده که بر آن حتی يك كلمه نیز نوشته نبوده است .

نمای درونی نخست تار تفاع چند متر چهار گوشه با صغه ای در هر ضلع است که در بالا با پیش آمدن گوشواری در هر زاویه به هشت گوشه متساوی و سپس در بالای کتیبه کمر بندی به شانزده ضلعی تغییر یافته و سقف گنبدی بر فراز این قسمت استوار است .

در میان سقف ترنجی از نقش و نگار ، و گرداگرد آن

تزیینات با پهنای تقریبی بیست سانتی متر کتبه ای به خط ثلث

با زنجیره ای از نقش و نگار به پهنای چند سانتی متر

گچ بری شده است . متن نوشته گرداگرد ترنج چنین است :

« شهد الله انه لا اله الا هو والملائكة واولو العلم قائما

بالقسط لا اله الا هو العزيز الحكيم . ان الدين عند » (۱)

در چهار جانب این ترنج بر بدنه قوسی سقف چهار ترنج دیگر با نقش

و نگارهایی ظریف دیده می شود . پس از آن نخستین کتیبه سراسری بنا به خط کوفی

در زمینه ای ظریف میان دو حاشیه زنجیره ای از نام های متبرک (الله و محمد) با

پهنای نزدیک نیم متر در پایین قسمت گنبدی قرار دارد . متن کتیبه سوره حمد است .

در آغاز قسمت شانزده ضلعی کمر بندی دیگر از نقش و نگار با پهنای چند

سانتی متر گرداگرد گنبد گچ بری شده ، و گرد بدنه های شانزده گانه نیز با حاشیه

نقش و نگار آراسته است . هشت بدنه از این جمله نور گیر بوده که مشبك های

ظریف گچی آن فروریخته و تنها سه مشبك سالم یا نیمه سالم برجاست . اسپر هشت

بدنه دیگر را با ظریف کاری گچی آراسته اند .

متن کتیبه سراسری دوم بنا که پس از قسمت شانزده ضلعی ، در آغاز هشت

ضلعی بنا به خط ثلث با پهنای نزدیک نیم متر در زمینه گل و بوته گچ بری شده است

۱ - قرآن کریم ، سوره آل عمران (۳) ، آیات ۱۶ و ۱۷ . کتیبه با کلمه « عند »

پایان گرفته و باقی مانده آیه در جایی دیگر نیز کتیبه نشده است .

۲ - قرآن کریم ، سوره اول .

چنین است :

ذكر القديم اعلى وبالتقديم اولى - امر ببناء هذه العمارة
الرفيعة والروضة الشريفة مرقد الامام المعصوم المظلوم اسمعيل
بن الامام محمد بن الامام جعفر الصادق عليهم السلام صاحب
الاعظم الاعدل الاعلم ، والى اقاليم الفضل والكرم مستخدم
ارباب السيف والقلم ، المنصور بنصرة خير الناصرين ، غياث
الحق والدنيا والدين امير محمد بن المولى المخدوم الاعظم
الاعدل الاعلم جمال الحق والدنيا والدين على بن صفى
اعلى الله شأنهما ورفع فوق الفرقدين مكانهما فى محرم الحرام
لسنة ٧٧٤ .

پایین کتیبه حاشیه ای است گرداگرد از نقش و نگار باپهنای چند سانتی متر.
پیشانی صغه ها و گوشوارها آراسته به تزیینات ظریف گچی ، ودوقوسى هر
گوشوار نیز با آرایش ظریف وزیا ، وحواشى زنجیره ای گرداگرد هر قوسى
(به جز در گوشوار شمال شرقى که از نام های متبرک است) نقش ونگار است .
پایین گوشوارها سومین کتیبه سراسرى بنا به ثلث درشت گچ برى شده که از کنار
صغه جنوبى آغاز شده ودر جانب دیگر همین صغه پایان مى گیرد . متن این کتیبه
یازده آیه آغاز سوره دهر است . پایین کتیبه حاشیه ای زنجیره ای از نام های متبرک
«الله ، محمد وعلی» دیده مى شود .

پوشش قوسى های صغه ها ، اسپر و بدنه آنها از سه سو تانزدیک يك متری
سطح زمین کنده کارى و«ملاط سازی» گچی بردیواره آجرى است . درجهه اسپر
صغه های شرقى و غربى دو ترنج دایره شکل باحاشیه ای از نام های متبرک گچ برى
شده که متن ترنج صغه غربى نقش گل، و متن ترنج صغه شرقى - میان يك چهار گوشه -
چهار «محمد» وچهار «علی» است .

١ - قرآن کریم ، سوره ٧٦ .

صفه جنوبی که شکل محراب دارد در طرح تزئین بادیگر صفه ها متغایر و پوشش آن در هر سه سو آراسته به نقش و نگار است . بالای صفه، کتیبه ای اسپر و دو پایه قوسی آن را زینت بخشیده که نقش و نگار های متنوع و گل و بوته های آرایشی و حاشیه زنجیره ای از نام های مقدس ، از بالا و پایین آن را در میان گرفته است با این متن :

«بسم الله الرحمن الرحيم . اقم الصلوة لدلوك الشمس الى غسق الليل وقرآن الفجر ان قرآن الفجر كان مشهوداً (۱) . عامل هذا المحراب على بن محمد ابي شجاع »

زیر این کتیبه در میان گل و بوته های آرایشی محرابی کوچک گچ بری شده که در جبهه آن کتیبه زیر به خط کوفی با پهنای ۱۵ و درازای ۱۲۵ سانتی متر بر قوسی محراب خوانده می شود :

« لا اله الا الله . محمد رسول الله . على ولي الله »

حاشیه زنجیره ای گردا گرد محراب نیز به خطوط بنایی مشتمل بر نام های مقدس است .

بدنه بنا زیر سومین کتیبه سراسری تا نزدیک یک متری سطح زمین - به ترتیبی که درباره صفه ها گفته شد - با «ملاط سازی» گچی تزئین شده ، و در این قسمت در هر ضلع پایین گوشوارها «طاقچه» ای کوچک به دهانه ۶۸ و بلندی ۸۴ سانتی متر آراسته به نقش و نگار و تزئینات زیبای گچی دیده می شود .

این نکته هم گفته شود که دود چراغ های پیه سوز و نفت سوز و جز آن طی سال ها رنگ گچ را در سراسر این بنا تیره ساخته است .

کاشی کاری مرقد «امام زاده» و برجستگی دیگری که در کنار آن - به عنوان محل دفن سر او - وجود دارد جدید و بی ارزش است . سقف در گاه ورود بنا مقرنس است با قدمت یکی دو قرن .

۱ - قرآن کریم ، سوره اسراء (۱۷) ، آیه ۸۰ .

شاه احمد قاسم

[تصاویر ۱۰۰-۱۱۶]

بنای مزار احمد بن قاسم^۱ در نزدیک دروازه قلعه قم - جنوب شرقی شهر - از آثار خاندان علی صفی ، و آرایش های ظریف گچ بری آن اثر علی بن محمد بن ابی شجاع بنا در مجموع از بهترین و زیباترین نمونه های اوج تجلی هنر گچ بری در آثار قدیم قم است .

نمای خارجی بنا نخست هشت گوشه و سپس در بالا شانزده ضلعی با گنبد قوسی آجری است که در دوره های اخیر قبه ای کوچک فراز آن بنا نموده اند . تردید نیست که گنبد دوپوشه بوده و پوشش فرازین که برجی هرمی بوده فروریخته است^۲.

۱ - مدفن احمد بن قاسم بن احمد بن علی بن جعفر الصادق - ع که در قرن سوم به قم آمد و آنجا بود « و چون اورا وفات رسید به مقبره قدیمه مالون دفن کردند و تربت او را زیارت می کردند و بر سر تربت او سایه ای بوده است و چون اصحاب خاقان مفلحی در سنه ۲۹۵ به قم رسیدند آن سایه تربت بکشیدند و مدتی زیارت او نمی کردند تا آن که بعضی از صلحای قم به خواب دیدند در سنه ۳۷۱ که ساکن این تربت مردی بس فاضل است و در زیارت تربت او ثواب و اجری بسیار است پس دیگر باره بنای قبر او از چوب مجدد گردانیدند و مردم زیارت کردن او با سر گرفتند . . » (ترجمه کتاب قم : ۲۲۵ و از آنجا در منتقلة الطالیه - از آثار قرن پنجم - ص ۲۵۵) .

۲ - تصاویر مربوط به این مزار در پایان کتاب دیده شود .

نمای درونی نخست تا چند متر چهار گوشه با صغه ای در هر ضلع است که از هر صغه دری به بیرون گشوده می شده و اکنون در گاه شرقی را بسته اند . سپس با پیش آمدن گوشوارها درز و ایای چهار گانه شکل بنا به هشت ضلعی ، و پس از آن در قاعده گنبد به شانزده ضلعی تغییر یافته است .

بدنه بنا پیش تر از مرکز سقف تا نزدیک سطح زمین تزئینات با تزیینات گچی ظریف آراسته بود که قسمت پایین از زیر کتیبه سراسری سوم در « تعمیر » چند سال پیش بالای ای ضحیم از سیمان پوشیده ، و همان کتیبه در درگاه ورود غربی با بالا بردن سطح بقعه و در ورود از میان برداشته ، و باقی مانده به سبکی زننده رنگ آمیزی شد . قسمت بالای آن نیز تاروی نخستین کتیبه سراسری در تعمیر اخیر که یک ماه پیش از تحریر این سطور (فروردین ۵۳) آغاز شده و هنوز ادامه دارد یک سره از میان رفت ، چه گنبد قدیم مزار را برداشتند و بر جای آن گنبدی دیگر بنیاد کردند .

وصف باز مانده تزیینات بنا به شرح زیر است :

نخستین کتیبه سراسری در « گلوبند » بنا به خط کوفی در زمینه گل و بوتسه میان دو حاشیه چند سانتی متری - حاشیه زیرین از نام های مقدس « الله ، محمد و علی » به خطوط بنایی و حاشیه بالا نقش و نگار - گچ بری شده که متن آن سوره حمد و گویا پس از آن سوره توحید است . پایین این کتیبه بدنه های شانزده گانه قاعده گنبد با تزیینات گچ بری نقش و نگار ظریف و زیبایی آراسته شده است . نیمی از بدنه ها نور گیر است که جلوی آنها را با مشبك هایی زیبا پوشانیده اند . نماها و مشبك ها هر يك در سبک تزیین و پرداخت بادیگری متغایر ، و در عین حال مجموعه آنها بسیار متناسق و یک نواخت و زیباست . حاشیه زنجیره ای گردا گرد بدنه ها گاه

۱ - قرآن کریم ، سوره ۱ .

۲ - قرآن کریم ، سوره ۱۱۲ .

نقش و نگار و گاه نام های مقدس مزبور به خطوط بنایی ، و صفحه زیرین برخی مشبک ها نیز تنها نقوش و متن برخی دیگر عباراتی مانند «الملک لله» و «الحمد لله» به خط کوفی است جز مشبک بالای در گاه جنوبی که بر صفحه زیر آن ، این عبارت به خط ثلث دیده می شود :

فی محرم سنه ثمانین و سبعمانه (۱)

پس از آن در آغاز قسمت هشت گوشه دومین کتیبه سراسری در زمینه گل و بوته میان دو حاشیه - یکی نقش و نگار و دیگری از نام های مقدس - به خط ثلث با این متن گچ بری شده است :

لله الس... (۲) والاعانة والاعانة . امر ببناء هذه العمارة
الرفیعة والروضة الشریفة مرقد المعصوم المظلوم احمد بن قاسم
بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسن بن علی بن
ابی طالب علیهم السلام . صاحب الاعظم الاعدل الاعلم .
ملاذ طوائف الامم ، مستعبد ارباب السیف واصحاب القلم ،
صاحب دیوان الممالک ، ملجا العظماء العالم موئل صنادید
بنی آدم عمیم المواهب والنعم ، عضد الخواقین المنصور
بنصرة خیر الناصرین ، قوام الحق والدنیا والدین مغیث الخلائق
اجمعین علی بن صاحب الاعظم السعید عز الحق والدنیا
والدین اسحق بن علی صفی الماضي عظم الله تعالی جلال
قدره . بعمل بن محمد علی ابوشجاع البنا .

پس از آن لچکی های پیشانی و دو قوسی هر یک از صغه ها و گوشوارها سراسر آراسته به نقش و نگار های ظریف گچ بری است که پاره ای از قوسی های صغه ها و برخی حواشی زنجیره ای گردا گرد گوشوارها و ترنج های لچکی هاشم شمل

۱ - در اصل این کتیبه حرف « عه » درست بالای حرف « هه » قرار گرفته است چنان

که در تصاویر به درستی و روشنی مشخص است .

۲ - در اینجا کلمه ای است که با دقت های مکرر و بسیار سرانجام دانسته نشده چیست .

بر نام های مقدس به خطوط بنایی است .

زیر گوشوارها سومین کتیبه سراسری بنا میان دو حاشیه نقش و نگار و نام های مقدس ، در زمینه گل و بوته به خط ثلث گچ بری شده که بر آن یازده آیه آغاز سوره یاسین دیده می شود . این کتیبه به جمله « احصیناه فی امام مبین . صدق الله » در لبه در گاه ورود جنوبی پایان پذیرفته است . در این در گاه - که آرایش قوسی های دوسوی آن هشت چهار گوشه ، هر يك مرکب از چهار نام «محمد» و چهار «علی» به خطوط بنایی است - در پایین قوسی ها در هر دو سو دو چهار گوشه زیبا به خط پیر آموز دیده می شود که متن هر يك به این خط عبارت «لا اله الا الله» و حواشی زنجیره ای گردا گرد ، نام های متبرک «الله» و «محمد» و «علی» است .

مرقد امام زاده در میان بنا با کاشی کاری نو آراسته

مرقد شده که ارزشی ندارد . لیکن پیش تر آرایش آن کاشی

های زرفام مغولی کاشان بوده که در دیگر مشاهد

ومزارات قم نیز وجود داشته است . در کتابچه ای مربوط به اواخر قرن گذشته درباره

این بنا آمده است : «کاشی معتبری دارد که در این زمان نمی توانند درست کنند ..»^۲

محمد تقی بیگ ارباب در تاریخ دارالایمان قم^۳ که آن را به سال ۱۲۹۵

نگاشته است در ذیل بحث از مزار در بهشت می نویسد : «مرقد مطهر آنها کاشی کاری

است که از کاشی خطوط بیرون آورده اند و بعضی از سوره های قرآن را نوشته اند

و کاشی آنها به خصوص از خشت های مرقد کاشی زرانندود است که گل او را با

سوده طلای احمر خمیر کرده اند .. از غرایب آنجا این که اهل فرنگ از انگلیسیان

که این کاشی کاری را دیده اند این بقعه و بقعه احمد بن قاسم يك نوع کاشی دارد

۱ - قرآن کریم ، سوره ۳۶ .

۲ - کتابچه تفصیل حالات و نفوس و املاک دارالایمان قم : برگ ۱۷ ر نسخه قم .

۳ - صفحه ۴۲ چاپ قم .

خشتی سه تومان به متولیان این دو بقعه داده بودند که چنددانه خشت از آنها بگیرند و آنها را رضی نشده بودند. عاقبت چند نفر از اشرار را روبه خود کرده بودند در شب چهار دانه از مرقد احمد بن قاسم را به طریق سرقت برده به آنها داده بودند. گویا در فرنک این نوع کاشی یافت نشود».

محمد حسن طباطبائی تبریزی در تبصرة المسافرین (ش ۱۴ ب دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ص ۲۳ سطر ۱۷-۱۸) که به سال ۱۲۷۰ نگارش یافته است ذیل سخن از این مزار می نویسد: «بقعه با کاشی خیلی ممتاز از آیات کریمه و احادیث شریفه به خط علی بن محمد در سنه ۶۶۳ است».

از این وصف اخیر دانسته می شود که لوح مرقدی که اکنون به عنوان «محراب مسجد قم» در موزه برلین نگاهداری می شود و مورخ صفر ۶۶۳ و کار علی بن محمد بن ابی طاهر است از این مزار رفته است. در این لوح در بالا به خط کوفی در سه سطر این عبارات:

لا اله الا الله محمد رسول الله علی / ولی الله امیر المؤمنین

و وصی رسول رب العا / لمین

نوشته شده و متن نوشته حاشیه و متن آن پس از عبارت:

بسم الله وهو السميع العليم (۱)

۱- در انوار المشعشعین ۲: ۲۴۵ (عکس کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی- قم) ذیل سخن از این مزار می نویسد: «خشت های قبر او از کاشی های قیمتی بوده لیکن آنها را از قبر شریف دزدیده اند و الحال از همین کاشی های متعارف می باشد. خشت های آن مثل خشت های قبر علی بن جعفر بوده».

۲- کلمه «بسم» به صورت دو خط و یک دایره در بالا، طرح زمینه لوح را تشکیل داده و کناره و متن را از یکدیگر جدا نموده است. کلمه «الله» در دنبال آن در پایان کناره چپ، و عبارت «وهو السميع العليم» بالای آن رو به متن لوح دیده می شود.

آیه «آمن الرسول . . .» است که از حاشیه راست آغاز شده و در متن با این رقم :

« کتب ذلك فی عاشر من صفر ثلاث وستین وستمائه . کاتبه

علی بن محمد بن ابی طاهر بعد ما عمله وصنعه »

پایان می گیرد . به حسب قاعده ازاره مرقد نیز با کاشی های کوکبی همین دوره

– و شاید ازاره بقعه هم با کاشی های قرن هشتم – آراسته بوده است .

شاهزاده ابراهیم

(مزدیجان)

[تساویز ۱۱۷ - ۱۱۸]

بنای بقعه شاهزاده ابراهیم در مزدیجان (غرب شهر) مغولی و مربوط به قرن های هفتم و هشتم است. مدفون در این مزار را دو تن از فرزندان امام هفتم با نام های ابراهیم و محمد می دانند.

نمای بیرون و درون بنا که اکنون با تعمیرات مکرر ظاهر نوی به خود گرفته هشت گوشه با ایوانی در هر ضلع از بیرون و صفا ای در درون است. بالای آن قاعده شانزده ضلعی گنبد با هشت نورگیر، و سپس سقف گنبدی با بلندی پیرامون چهارده متر از سطح بنا قرار دارد. آرایش کاشی فیروزه ای روی گنبد و مشبك های گرداگرد و کاشی کاری در گاه ورود بنا (ایوان جنوبی) همه نو و از چهل سال اخیر است^۱.

روی قبر در میان بنا لوحی است از کاشی به رنگ آبی آسمانی شفاف، از جنس کاشی های قرن هفتم و هشتم، مرکب از هشت خشت هر یک به اندازه تقریبی ۷۰ در ۷۰ سانتی متر، که گرداگرد آن از چهار سو به ثلث برجسته آیه الکرسی

۱ - گنبد بنا اکنون کروی است لیکن ویلبر (معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان:

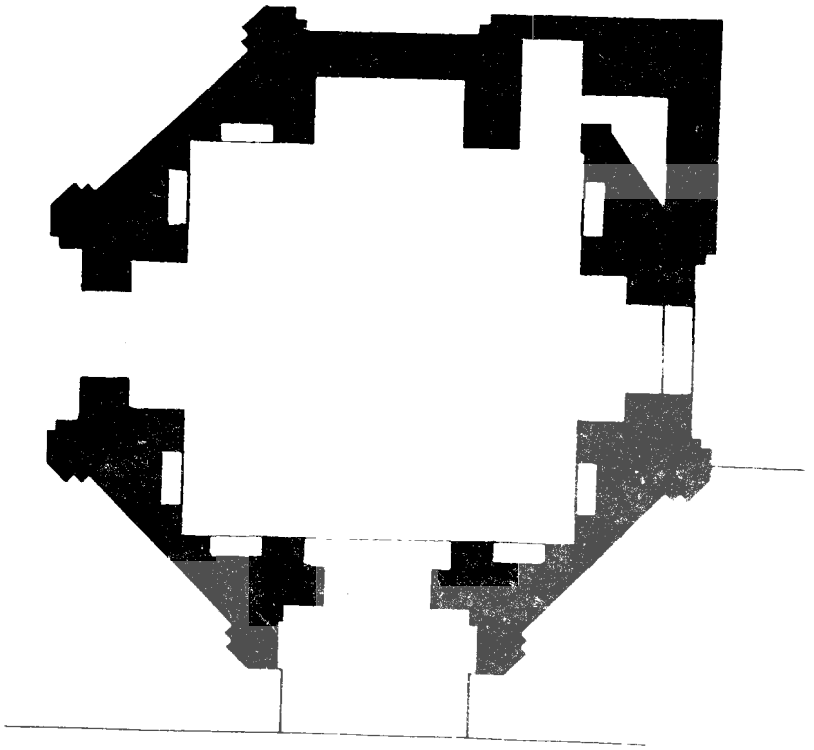
۱۹۲) معتقد است که بالای آن گنبدی هرمی نیز بوده که فروریخته است.

تا «وهو العلی العظیم» باعبارت «صدق الله العلی العظیم وصدق رسول رب العالمین» در پایان کتیبه شده (آغاز از بالای لوحه شاهزاده ابراهیم) و در متن میان دو لوحه جدا، هر یک چهار خشت، با طرح محراب این عبارات به ثلث بر جسته خواننده می شود :

[لوحه جنوبی] : هذا المضع للسید الشریف الطاهر المطهر
التقی النقی الزکی محمد بن موسی بن جعفر بن محمد بن
علی بن الحسین اخ الحسن ابنا امیر المؤمنین علی بن ابی
طالب علیهم السلام

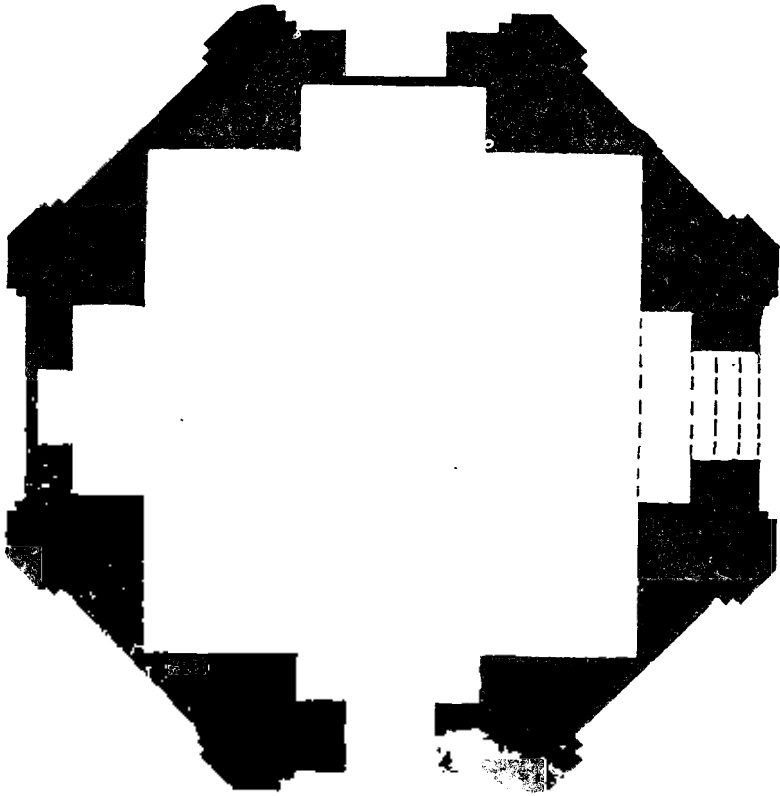
[لوحه شمالی] : هذا المضع للسید الشریف الطاهر المطهر
التقی النقی الزکی ابراهیم بن موسی بن جعفر بن محمد بن
علی بن الحسین اخ الحسن ابنا امیر المؤمنین علی بن ابی
طالب علیهم السلام .

در سال های اخیر چند بار از این مزار مرمت شده که کتیبه کمر بندی ایوان در گاه بنا مورخ ۱۳۵۷ و سنگ نبشته بالای آن مورخ ۱۳۱۰ و کتیبه بالای سردر ورود صحن مزار مورخ ۱۳۷۸ نمایانگر دفعات آن است .

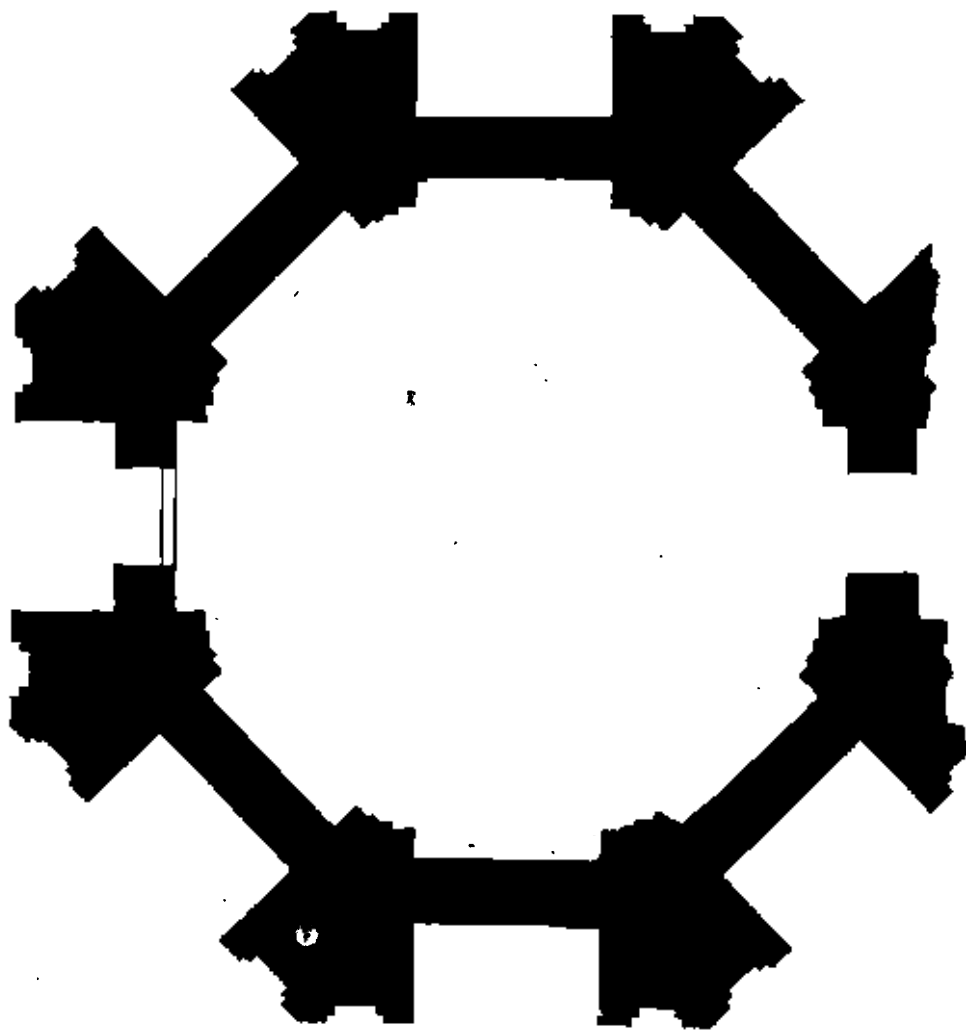
سیدسر بخش

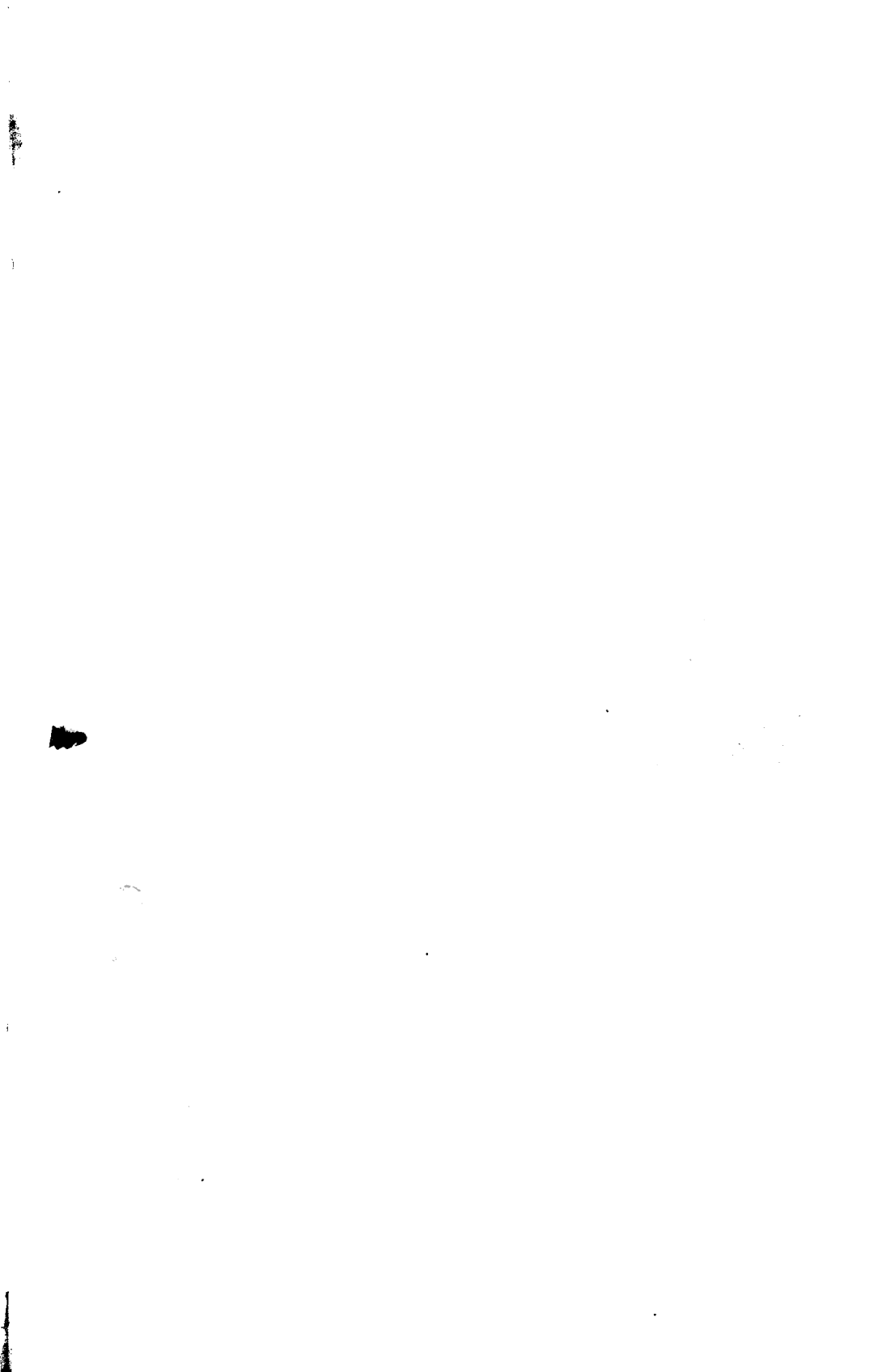

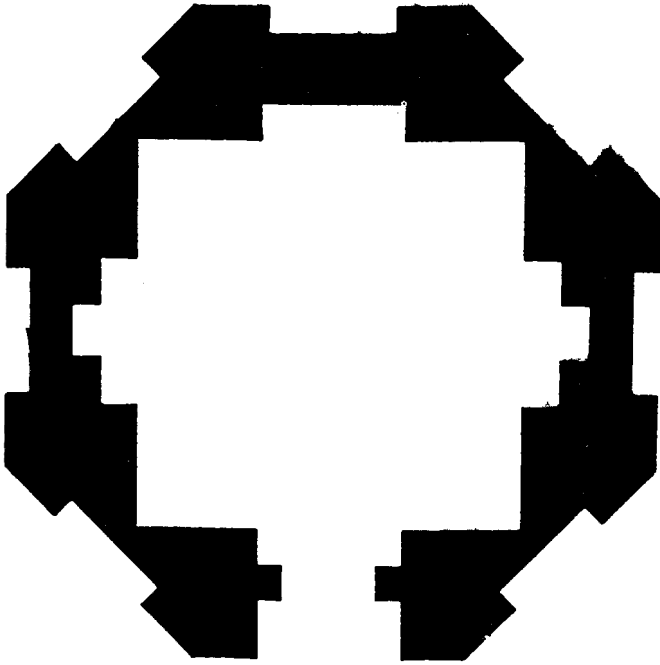
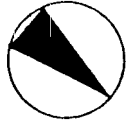
شاه احمد قاسم

شاه ابراهیم - مزدیجان

شاه ابراهیم - دروازه کاشان

شاهزاده ابراهیم

(دروازه کاشان)

[تصاویر ۱۱۹ - ۱۲۲]

بقعه شاهزاده ابراهیم در بیرون دروازه کاشان نزدیک مزار در بهشت بنا بر آنچه در کتیبه آن آمده خاکجای یکی از نوادگان امام هفتم و بنای کنونی آن از آغاز قرن نهم است .

نمای بیرونی بنا هشت گوشه با گنبد هرمی شانزده تریکی، و نمای درونی نخست چهار گوشه با صفا ای در هر ضلع است که در بالا با پیش آمدن گوشوارها به هشت گوشه دگرگون شده و پس از آن میان کتیبه گرداگرد و سقف گنبدی، شانزده ضلعی است .

قوسی سقف با اشکال هندسی رنگ آمیزی شده

و خوش طرح آرایش یافته و پایین این قسمت نیز

تزیینات

گرداگرد با همین سبک تزیین گردیده است .

پس از آن بدنه های شانزده گانه قسمت زیر گنبد با حاشیه نقش و نگار گچ بری

۱ - ابراهیم بن احمد بن موسی بن جعفر - ع - به نوشته کتیبه مزبور، که علی اکبر

فیض آن را « احمد بن موسی بن جعفر » پنداشته و در تاریخ قم خود در وصف همین بنا

نقل نموده است چنان که براهل خرد پوشیده نیست .

ورنگ آمیزی شده است که نیمی از آن نورگیر و هر يك بامشبکی گچ بری بوده که اکنون تنها دو مشبك از آن جمله سالم یا نیمه سالم بر جای مانده است. اسپرو بدنه هشت نمای دیگر ساده و عاری از تزئین است .

پس از آن در آغاز هشت ضلعی بالای صفه ها و گوشوارها کتیبه کمربندی به ثلث بر جسته در زمینه گل و بوته میان دو حاشیه زنجیره ای نقش و نگار با این متن گچ بری گردیده است :

امرت بعمارة هذه الروضة الرفیعة والمرقد المنیفة المشهد
المنور المعطر المقدس الامام المعصوم الطاهر المظهر ابي
القاسم ابراهيم بن احمد بن موسى بن جعفر بن محمد بن
على بن الحسين بن الامام المفترض الطاعة اسد الله الغالب
ابى الحسن امير المؤمنين على بن ابى طالب صلوات الله
وسلامه عليه وعليهم اجمعين بمنه الخاتون العظمى البانوى
الكبرى وبلقيس العهد والاوان خديجة العصر رابعة الدهر عصمة
الدنيا والدين صفوة الاسلام والمسلمين زیدت عصمتها وخلدت
عظمتها فى شهر شوال سنة خمس وثمانمائة . نمقه العبد على
بن حسن الطوسى .

پایین این کتیبه بدنه قوسی صفه ها و گوشوارها آراسته به مقرنس، ولچکی های دو سو و جرزهای میان صفه ها نیز مزین به نقش و نگارهای زیبای گچی است که از ظرافتی خاص بر خوردار است . زیر مقرنس ها کمر بندی از تزئینات با پهنای کم گرداگرد بنا گچ بری شده است .

سر در ورود بنا در دوره قاجار با کاشی خشتی تزئین

شده که بر خشت های گرداگرد در ورود سورة جمعه^۱

درگاه

و در پایان عبارات زیر به نستعلیق ریز :

ورود

» عمل ظاهر

۱ - قرآن کریم ، سورة ۶۲ .

طاهر ضعیف تر بود از مور روزگار

دستش به روز حشر به دامان هشت و چار

« سنه ۷۲۱ (۱) »

و بر خشت‌های بالادر، آیه ۴۵ سوره احزاب^۲ به این شکل :

« بسم الله الرحمن الرحيم . يا ايها الذين آمنوا لا تدخلوا

بيوت النبي الا ان يؤذن لكم . سنه ۷۲۱ »

و عباراتی دیگر با تاریخ شنبه غره ذی حجه ۱۲۷ (۱۲۷۰) دیده می‌شود .

روبه روی این درگاه قبرستان امام زاده است که پیش تر در کنار آن چند قطعه

سنگ قبر قدیم قرار داشته و اکنون گویا به علت بالا آمدن سطح قبرستان اثری از

آنها نیست .

۱ - یعنی ۱۲۷۰ ، در این باره قم در قرن نهم : ص ۲۷۸ دیده شود .

۲ - سوره ۳۳ قرآن کریم .

چهل اختران

[تصاویر ۱۲۳ - ۱۳۷]

ابنیه مزار چهل اختران در شرق شهر مزکب از سه بنا (که پیش تر در دو صحن جداگانه قرار داشته و شصت سال پیش عرصه آن دو را به یکدیگر پیوسته و هر سه بنا را گرد يك صحن قرار داده اند) از آثار خوب قرن های نهم و دهم است که به ترتیب قدمت به شناساندن آنها می پردازد :

۱

شاهزاده زید

[تصاویر ۱۲۳ - ۱۲۹]

سردربعه منسوب به حضرت زید بن علی - علیهما السلام - در ضلع غربی صحن مزبور - با دهانه ۳ و بلندی ۳/۵ متر - در سال ۸۴۷ ساخته و پرداخته شده است . اسپر ایوان در بالای درگاه ورود و دو قوسی آن با آرایش گچ بری رنگ آمیزی شده همین تاریخ آراسته است .

آرایش قوسی ها به پهنای ۹۰ سانتی متر - میان دو حاشیه پنج سانتی متری نقش و نگار - نام های محمد و علی به خطوط بنایی به سبکی خاص و به تکرار ، و پایین هر قوسی قطعه ای مربع به شکل گلی بزرگ با نقوش ظریف ، و آرایش

اسپر در زمینه نقش و نگار و گل و بوته کتیبه ای است به ثلث در پنج سطر با این متن:

بسم الله الرحمن الرحيم - كل شيء هالك الا وجهه له
الحكم واليه ترجعون . وقال النبي الامي صلوات الله عليه من
زار احداً من ذريتي فكأنما زارني ومن زارني فقد زار الله
عز وجل .

هذا مضجع ابن الامام زيد بن الامام زين العابدين علي بن
الامام الحسين بن علي عليهم السلام . تشرف بهذا البنا الصدر
الكبير خواجه بهاء الدين هبة الله القمي في شهر سنة سبع
واربعين وثمانمائة .

این گچ بری چنان که گفته شد به سبکی جالب رنگ آمیزی شده و با آن که
پنج قرن ونیم در معرض باد و باران قرار داشته از تازگی و جلای آن چیزی کاسته
نشده است .

بقعه مورد سخن سر دری دیگر نیز از شمال دارد که اکنون بادی بسته
شده و به شکل رواقی در آمده است . در کنار درگاه ورود از این سردر لوحه ای
گچ بری است در شش سطر به نستعلیق رنگین با این متن :

به يك دانه گندم ز لطف اله

تمام است گنبد به اقبال شاه

به سعی براهیم ابن او یس

رسیده به اتمام از آن نیک خواه

خرد گفت تاریخ او را بگو

به هفتاد و نه نهصدش کن نگاه

در پیشانی درگاه ورود نیز سنگ نبشته ای است میان قاب سازی گچی با

این متن در چهار سطر به نسخ :

« چون داخل روضه شاهزاده زید بن امام زين العابدين

عليه السلام شدی بگوی : بسم الله وبالله وعلى ملة رسول الله

صلى الله عليه وآله . بانی تعمیر ایوان استاد علی اکبر »

بنای چهار گوشه بقعه به بلندی پیرامون هفت متر گنبدی خوش طرح داشت که در زمستان سال ۱۳۵۲ تا قاعده فرو ریخت . پس وصف آن در اینجا دیگر موردی ندارد . مرقد امام زاده با کاشی کاری خشتی نو آراسته شده که در میان آنها چهار قطعه کاشی لاجوردی رنگ قدیم از آرایش کاشی کاری پیشین مرقد دیده می شود مشتمل بر عبارت :

« فی السموات وما فی الارض - من ذا الادی یشفع عنده »

از آیه الکرسی، بانقش «الله» و «محمد» به خط بنایی در میان بردو قطعه لوزی شکل . کنار بقعه شاهزاده زید مسجدی است از ساخته های قرن حاضر که در راهرو آن بر سنگ نبشته ای بزرگ وقف نامه ای از نیم قرن اخیر مربوط به سو کواری سالار شهیدان ثبت است .

||

موسی مبرقع

[تصاویر ۱۳۰ - ۱۳۴]

بقعه منسوب به موسی مبرقع در ضلع شرقی صحن یاد شده ، خاکجای موسی فرزند امام جواد (ع) دانسته می شود و گفته «ابن فندق، علی بن زید بیهقی» در گذشته ۵۶۵ در لباب الانساب^۱ و «ابن عنبه» در عمدة الطالب^۲ آن را تأیید می کند. لیکن در کتاب قم نخستین کس را که از رضویان به قم آمده است «محمد» فرزند این «موسی» می داند که در سال ۲۵۶ به قم آمد و در ۲۹۶ در گذشت و در سرای «محمد بن حسن بن ابی خالد اشعری» ملقب به «شنبوله» به خاک رفت^۳. تحریفی که در برخی نسخ متأخر ترجمه

۱ - برگ ۱۲۱ عکس کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران از روی نسخه آستان قدس.

۲ - ص ۲۰۱ چاپ دوم نجف .

۳ - کتاب قم ، ترجمه : ۲۱۵-۲۱۶ . نسخه ای که اساس چاپ قرار گرفته همانند نسخه مجلسی در بحار و تحفة الزائر از نسخ محرف بوده لیکن در همه نسخ درست کتاب، مطلب به

کتاب قم در این مورد راه یافته و نخستین کس را (موسی بن محمد) می‌نمایاند خطایی است آشکار و تحریفی بسیار واضح که جای سخن گفتن ندارد^۱.

شکل صحیح آمده و در کهن‌ترین نسخه خطی آن (شماره ۲۴۷۲ کتابخانه ملی تهران - برگ ۱۵۵ عکس ما) نیز به شکل درست بوده که بعدها کسی در آن دست برده و در کناره همان برگ علی اکبر فیض مورخ قم در دوره ناصری شرحی در این باب نگاشته است. بهر حال کسانی که اصل عربی کتاب قم را در دست داشته‌اند نخستین کس را فرزند موسی مزبور دانسته‌اند (از جمله: منتقلة الطالبیه، ص ۲۵۳ چاپ نجف و النقص، ص ۳۲۳) و بسیاری از کتب متأخر که نسخ درست ترجمه را اساس کار قرار داده‌اند نیز به همین گونه سخن گفته‌اند (از جمله زهر الریبع جزائری: ۲۱۱ - ۲۱۲ چاپ بیروت، کشکول شیخ بهایی، کأس السائلین حسن بن نظر علی رشتی کیخی پدر میرزای قمی: ۱۹ ر نسخه شماره ۸۸۳ کتابخانه ملک تهران، و نوشته‌های دیگر).

از خلاصه البلدان (مطلب پانزدهم از فصل سوم) برمی‌آید که در قرن یازدهم مزار مورد سخن را مقبره موسی مبرقع می‌گفته‌اند لیکن مدفون در آن را محمد بن موسی می‌دانسته‌اند چنان که اکنون نیز مزار در بهشت را «علی بن جعفر» می‌خوانند و مبنی آن است که آن خاکجای نواده او علی بن حسن عریضی است (هر چند این مبنی درست نیست و قبر او در شمال شهر کهن است). نگارنده خلاصه البلدان پس از نقل ماجرای آمدن محمد بن موسی به قم برابر نسخ صحیح می‌نویسد:

«و محمد بن موسی در شب چهارشنبه بیست و یکم شهر ربیع الثانی سنه ۲۹۶ در قم فوت گردید و او را در خانه‌ای که به جهت او قمیان خریده بودند دفن کردند و الحال قمیان در آن خانه زیارت او می‌کنند و به مقبره موسای مبرقع معروف است».

۱ - چه اگر تفصیل مذکور در کتاب قم را از آن موسی فرزند امام جواد بدانیم تناقضات و اشکالات واضحی در عبارت پدید خواهد آمد. نخستین کس که این اشکالات را مطرح ساخت شیخ محمد علی ارجستانی کچوئی نگارنده انوار المشعشعین بود که در مجلد دوم کتاب مزبور (نگاشته ۱۳۲۸ - ۱۳۳۰ ق) بحثی مبسوط در این باب به عمل آورد و آن اشکالات را یکایک برشمرده (ص ۱۰۶ و ۳۰۱ - ۳۰۴ عکس کتابخانه عمومی آیت الله نجفی مرعشی در قم). سپس در کتاب جدی فروزان که نگارنده آن مجلد دوم انوار المشعشعین را به صریح گفته خود در دست داشت (انجم فروزان: ص ۸ سطر ۱۰) همان مطالب با بسط و اطناب نقل شده و از اشاره به حق سبق کچوئی ارجستانی غفلت گردیده است.

بقعه موسی بنایی ساده و کوتاه و تهی از تزینات هنری است لیکن دهلیز و راهرو ورود آن به درازای بیست و یک متر در دو قسمت متمایز از میانه قرن نهم بر جای مانده است. قسمت آغاز راهرو با درازا و پهنای 4×7 و بلندی شش متر دارای کتیبه و سه طاقچه گچ بری رنگین که - به گواهی تاریخ کتیبه پیشین راهرو - بی تردید از سال ۸۵۱ است. طاقچه‌ها در بدنه شمالی به دهانه ۸۰ و بلندی ۱۵۰ سانتی متر بالچکی ها و اسپر و حاشیه آراسته به نقش و نگار گچ بری رنگین که حاشیه زنجیره ای گرداگرد یکی از طاقچه ها نام های مقدس است ، و بالای آن دنباله کتیبه‌ای با این متن به ثلث بر جسته به صورت سراسری دیده می شود :

« رسول الله عليه السلام النجوم امان لاهل السماء واهل

یبتی امان لامتی . صدق الله العظیم »

از بازمانده این آرایش برمی آید که بدنه جنوبی این راهرو نیز با همین گچ بری آراسته بوده است .

قسمت نزدیک به بقعه به شکل رواق با درازا و پهنای ۱۴ در $4/60$ و بلندی ۷ متر مرکب از سه طاق چشمه پوش به سبکی زیبا باشاه نشین هایی در شمال و جنوب و در گاهی به بقعه چهل اختران است که پیش تر کتیبه ای گچ بری مورخ ۸۵۱ داشته و در متن آن ابیاتی نوشته بوده است^۲. این کتیبه را در تعمیرات سال ۱۳۳۵ (ه . ق) از جای برداشته اند . در همین تعمیر که وسیله قائم مقام التولیه رضوی مشهدی انجام گرفته است در منتهی الیه راهرو مزبور بالای در گاه ورود بقعه موسی کتیبه ای به نستعلیق سفید بر کاشی خشتی مشتمل بر ابیاتی سست افزوده شده که نگارنده آن میرزا عباس قلی متولی مقبره مستوفی الممالک ، و مقطع و ماده تاریخ

۱ - تاریخ قم فیض : برگ ۱۲۳ ر نسخه اصل .

۲ - انوار المشعشعین ۲ : ۳۰۷ .

آن چنین است :

از پی تاریخ تحسین با گفستی صبوری

رونق جاوید دارد طور موسای مبرقع (۱)

III

چهل اختران

[تصاویر ۱۳۵ - ۱۳۷]

بنای گنبد چهل اختران خاکجای نوادگان و وابستگان به خاندان موسی فرزند امام جواد از شاه طهماسب صفوی است . نمای درون این بنا با دهانه ۱۲/۵۰ و بلندی ۱۴ متر نخست تا پیرامون چهار مترونیم چهار گوشه و سپس با پیش آمدن گوشوارها مدور است که سقفی بزرگ بر همه این محوطه سایه می افکند . بالای گوشوارها گرداگرد گنبد یک ردیف مقرنس گچی ، و بالای آن بر بدنه گنبد چهار نورگیر با مشبک آجری در چهار سو دیده می شود .

بدنه این بنای بزرگ سراسر آجری است . تنها زیر گوشوار جنوب شرقی میان مربعی مستطیل عبارت :

« بنائی عمل سلطان قمی »

گچ بری گردیده است . در درگاه ورود بنا از صحن یاد شده در پیش نیز ازدرون بالای در ورود کتیبه ای است گچ بری به ثلث بر جسته به درازای سه متر با این متن :

۱ - نسخه ای از جزوی از مصحف شریف به شماره ۲۷۹ انبار در کتابخانه آستانه قم است با عرضهای مورخ ۲۹ رمضان ۱۱۰۲ و ۲۲ ذق - ۱۱۲۵ و ۲۲ ج - ۱۱۴۵ و ۲۰ محرم ۱۱۷۲ که در پایان آن یادداشت « وقف مزار کثیر الانوار امام زاده بزرگوار مقدس منور موسی مبرقع علیه التحیه والسلام » هست . کتابت نسخه از سده ۶ و ۷ است جزو اوراق نو نویسی .

قد صدر الحكيم المطاع ببناء هذه العمارة الشريفة عن اعلى
حضرت سلطان سلاطين الزمان ابوالمظفر شاه طهماسب بهادر
خان خلد الله ملكه وسلطانه وافاض على العالمين برة واحسانه
في شهر سنة ثلاث وخمسين وتسعمائة

بقعه در گاهی دیگر در جنوب داشته که به راهرو بقعه موسی مبرقع گشوده
می شده و بالای آن کتیبه مورخ ۸۵۱ بوده است که اکنون آن در گاه را با احداث
بقعه ای بسته اند . در گاهی دیگر از شمال دارد که با دری کهن بسته شده و قطعه
چوب منبت قرن چهارم با کتیبه خط کوفی که اکنون به شماره ۳۳۸۷ میان تالار موزه
ایران باستان در محفظه شیشه ای قرار دارد از بالای همین در به موزه رفته است.
جز آن که گویا آن پیش تر در جایی دیگر از مزار بوده و سپس به این سر در نقل
گردیده بوده است .

خاك فرج

[تصاویر ۱۳۸ - ۱۴۲]

مزار خاك فرج از زیارتگاه‌های کهن قم، مرکب از سه بنای نزدیک به یکدیگر در منطقه کمیدان، در شمال غربی شهر قدیم قرار گرفته و گنبدی کهن که آن را «مسجد کمیدان» می‌دانستند تاچندی پیش در نزدیک آن بر سر پا بود که اکنون نیست. چنین است وصف این سه بنا :

I

شاهزاده احمد

[تصاویر ۱۳۸ - ۱۴۱]

بقعه منسوب به شاهزاده احمد که «امام زاده خاك فرج» خوانده می‌شود

- ۱ - بنگرید به : تذکره نصر آبادی : ۳۶۵ / تذکره همیشه بهار : ص ۱۸۴ شماره ۹۸ دانشگاه ادبیات تهران (فهرست : ۱۱۴) / ذریعه ۹ : ۶۸۶ و دیگر مصادر در سرگذشت میر عبد الرحمان بن کمال الدین قمی متولی خاك فرج ، سراینده قرن یازدهم .
- ۲ - در ترجمه کتاب قم (ص ۲۳۸ سطر ۱۳-۱۵) آمده است : « از فرزندان عمر ابن علی بن ابی طالب : ابو عبد الله العمری . ذکر نسب او نکرده‌اند و او به کمیدان فرود آمد . مردی بس پرهیزکار و فاضل بوده است و به کمیدان وفات یافته است . »

اساس بنای آن گویا مربوط به پیش از دوره صفوی است^۱ که در آن دوره وسپس در سال ۱۲۳۲ به دستور فتحعلی شاه^۲ وسیله منوچهر خان معتمد الدوله مرمت یافته است .

شکل درون بقعه با بلندی پیرامون ۹ متر نخست چهار ضلعی و سپس با پیش آمدن گوشوارها هشت گوشه است که دربالاشانزده ضلعی می شود . آرایش سقف، مقرنس رنگ آمیزی شده و آرایش بدنه گچ بری رنگ آمیزی است که از تعمیرات معتمد برجای مانده است . گنبدبرجی هر می بنا با بلندی پیرامون ده متر کاشی کاری فیروزه ای نو است .

پوشش مرقد امام زاده در میان بقعه با بلندی پیرامون یک متر و نیم کاشی خشتی و کتابه گرداگرد آن آیه الکرسی است . از آثار قدیم در این مزار لوح مرقد امام زاده بود مرکب از سه قطعه خشت کاشی از جنس کاشی های قرن هشتم و نهم که به موزه ایران باستان منتقل شده است . گرداگرد این لوح که بنا بر معمول به نقشه محراب پرداخته و با نقش و نگار آراسته شده است دو کتابه است یکی در لبه خشت ها به نسخ ریزمشمول بر آیاتی از آغاز سوره فاطر^۳ و دیگری به ثلث برجسته که متن آن سوره یاسین^۴ است تاجمله «فی اعناقهم اغلالا» از آیه هفتم . با این کتابه در متن خشت ها :

« هذا مضجع شریف الامام حارث بن الامام احمد بن الامام
المعصوم زین العابدین بن الامام المعصوم الشهدید الحسین بن
الامام الاکبر امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه الصلاة »

۱ - ویلبر آن را از پیرامون سال ۷۳۰ می داند (معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان) .

۲ - سنگ نبشته اسپر شرقی در گاه ورود مقبره فتحعلی شاه در صحن عتیق آستانه قم .

۳ - قرآن کریم : سوره ۳۵ .

۴ - قرآن کریم : سوره ۳۶ .

در دو سوی بقعه از شمال و جنوب دو ایوان است که در برابر هر یک
صحنی قرار دارد . در ورود بنا از در گاه جنوبی - که از نیمه نخستین قرن گذشته
به جای مانده است - منبت است که کتابه گردا گرد آن مشتمل بر ابیاتی چندساییده
شده و کتابه های متن دولنگه به نستعلیق به این ترتیب :

« قال رسول الله صلى الله عليه وآله انا مدينة العلم
وعلى بابها

این در که بود سجده گه پیر و جوان
چون کعبه برد مطاف شاهان جهان
با روی سیه به تو پناه آوردیم
شاید که شویم رو سفید دو جهان »

خوانده می شود .

بالای در گاه ورود ایوان جنوبی که سقف آن مقرنس است سنگ نبشته ای

است با این متن به نستعلیق :

« بسم الله الرحمن الرحيم

در زمان ملك غازى داراى جواد
كه شد آباد جهان زو كه به جانش آباد
ملك ملك گشا فتحلى شه كه به ملك
هر ملك بست به ايمائى وهر ملك گشاد
هم ازو غيرت چين آمده اتلال ودمن
هم ازو خجلت مصر آمده امصار وبلاد
هر سرايى كه زفيض گذرش آيد خوش
هر خرايى كه زنقش قدمش گردد شاد
اندر آن عهد كه در سده او هر چه كريم
اندر آن دور كه در درگه او هر كه جواد
فخر امثال منوچهر همايون گوهر
زين اشباه خردمند كز آن قدر بزاز

برده تارك به فلك چون به خرد روشن و پاك
 گشته منظور ملك چون به گهر بخرد و راد
 هم رهين امر خداوند مهين را ز صلاح
 هم امين گنج شهنشاه زمين را ز سداد
 گوهر روشن او صورتی از عقل و ادب
 پيكر فرخ او جوهری از دانش و داد
 چون شد اين بقعه فرخنده درين خاك فرج
 از تصاريف زمان قبه قرين با بنياد
 نه به بامش كه حرم پايه به جز شيون بوم
 نه به باغش كه ارم رتبه به جز مويه خاد
 پي انگيزش آن مهر سخاوت گشود
 بهر آباديش آن بدركرم بدره گشاد
 اوستادان سنمار گهر ز ايمائش
 برده بنيان همايونش براز سبع شداد
 بقعه ني خوابگه تا جوری پاك گهر
 بقعه ني بارگه پادشهی نيك نهاد
 بقعه ني از در رفعت فلك ذات بروج
 بقعه ني از ره رتبت ارم ذات عماد
 الغرض كرد چو آهنگ به آبادی اين
 كه به پاداش شود هشت بهشت هشتاد
 منشی طبع صبا از پي تاريخش گفت
 شده اين بقعه دلکش ز منوچهر آباد
 تا به گردش بود اين بارگه ميناگون
 از رخس باغ جهان كارگه مينو باد
 في سنة ۱۲۳۲ ؤ

II

صفورا

[تصویر شماره ۱۴۲]

پیوسته به مزار امام زادهٔ خاک فرج در زاویهٔ شمال غربی بنایی است هشت گوشه گویا از قرن های نهم و دهم که در سال ۱۳۳۴ قمری وسیلهٔ محمد رضا میرزا قاجار مرمت شده و سنگ نبشتهٔ بالای درگاه ورود که همین یکی دو سال اخیر برداشته اند حاکی از این مرمت بود .

نام این مزار از دیر زمان «صفورا» بوده و اخیراً پیرزن خادم مزار نام «شاهزاده محمد» را برای آن بیشتر پسندیده است ! .

III

کعبه

در زاویهٔ جنوب غربی صحن شمالی شاهزاده احمد را هروی است که به محوطه ای کوچک کنار بقعهٔ امام زاده می پیوندد . در میان این محوطه گنبدی کوچک است به بلندی سه متر و اندک «کعبه» خوانده می شود و بنای آن نو نیست . میان این بنا گودالی است که معتقدند سنگی از آن مکان در ساختمان کعبه به کار رفته است . این باور عامیانه بیش از پنج قرن سابقه دارد و چنان که در بحث از مسجد «پنجعلی» این شهر خواهیم دید با امام زاده ای به نام «حارث» در افسانه های کهن مردم شهر پیوند و تلازم داشته ، و در اینجا نیز به همین سبب که مزار خاک فرج را به نوشتهٔ لوح مرقد - خاکجای حارث بن احمد می دانسته اند چنین اعتقادی کرده اند .

۱ - در خلاصه البلدان (مطلب ۲ از فصل ۵ باب چهارم) از «مسجد مشهور به کعبه

در خاک فرج قم» یاد می شود .

شاه حمزه

[تصاویر ۱۴۳ - ۱۴۸]

مزار «شاه حمزه» که آن را خاکجای حمزه فرزند امام هفتم می‌دانند در نزدیک میدان کهنه شهر قرار دارد. در کتاب قم از مشهد حمزه بن امام موسی بن جعفر در نزدیک میدان زکریا بن آدم قم یاد می‌شود.^۱

این مزار مرکب از دو بقعه است که پیشاپیش هردو صحنی به درازا و پهنای ۳۲ در ۱۵ متر قرار دارد. این صحن را میرزا علی اصغر خان امین السلطان صدر اعظم در دوران برکناری خود که در قم اقامت داشت بنا نموده و نمونه‌ای خوب از سبک معماری و تزیین آن دوره است.

I

شاهزاده حمزه

[تصاویر ۱۴۳ - ۱۴۵]

اصل بنای بقعه شاهزاده حمزه از نیمه نخستین قرن دهم است. سبک بنای آن درست سبک بنای حرم مقدس حضرت فاطمه معصومه است به عبارت دیگر این بنا نمونه‌ای کوچک تر و کوتاه تر است از همان سبک.

۱ - ترجمه، ص ۲۱۶.

۲ - انوار المشعشعین ۲: ۲۶۷ نسخه اصل/تحفة الفاطمية الموسوية: ۳۴۱ نسخه

اصل.

نمای درون بنا هشت گوشه است به دهانه ۷/۵ و بلندی پیرامون ۱۱ متر ،
 با صفه ای در هر ضلع به دهانه ۲ و پهنای ۱ متر که دو صفه شرقی و غربی ، در گاه
 ورود است . در جبهه اسپرهر صفه نور گیری است و بالای آن مقرنس کاری گچی
 که به مقرنس سقف بقعه می پیوندد . مرقد امام زاده در میان بنا با کاشی های خشتی
 نو آراسته است با کتیبه ای به نستعلیق سفید از آیه نور و صلوات کبیر در بالای
 بدنه مرقد ، با این عبارت بر بدنه شرقی برابر در گاه ورود بنا از این سو :

« حسب الامر مبارك جناب جلالت مآب اجل آقا عزیزخان
 امیر تومان پیشکار امور شخصی جناب اجل اکرم اشرف
 صدارت عظمی روحی فداه . . به سعی مقرب الحضرت میرزا
 علی اکبر مباشر اتمام یافت »

برابر در گاه ورود شرقی ایوانی است به دهانه و پهنای ۶ در ۳/۵ و بلندی
 پیرامون ۹ متر که سراسر بدنه داخلی و خارجی آن از پایه ها و لچکی ها و جز آن
 با کاشی های خشتی آغاز این قرن آراسته شده و در بالای آن در لبه ایوان ، این سه
 بیت - بانام مظفر الدین شاه قاجار در میان - به نستعلیق سفید ثبت بوده که برخی
 خشت های آن فروریخته است :

این کفشکن سلیل موسی کظیم
 کو طعنه زند به طور موسی کلیم
 بنیاد زاصغر ابن ابراهیم است
 چونان که بنای کعبه کرد ابراهیم
 هین واد مقدس است فاخلع نعلیک
 این باب خداست فادخلوا للتعظیم

با جمله «یا کافی المهمات» در پیشانی ایوان بر لچکی های دو سو .
 در کمر بند ایوان کتیبه ای است به ثلث سفید از آیه نور و چند حدیث نبوی
 مورخ ۱۳۰۱ با این عبارت در میان کتیبه بالای در گاه ورود بقعه :

« حسب الامر حضرت مستطاب اشرف امجد اسعد ارفع افخم
اعظم آقای میرزا علی اصغر خان صدر اعظم مد ظله العالی »

در نیمه نخستین کتیبه زیر ردیف خط آن به خطی ریزتر جا به جا کلماتی

جدای از یکدیگر نوشته شده که مجموع آن چنین است :

« کتبه العبد الخاطی علی بن طاهر الرضوی »

گنبد امام زاده بابلندی پیرامون ده متر به روشی خاص بنا شده که در شکل

خود بی مانند ، و از آثار آغاز قرن حاضر است .

||

شاهزاده احمد

[تصاویر ۱۴۶ - ۱۴۸]

بنای پیشین بقعه «شاهزاده احمد» منسوب به مردی از نوادگان امام هفتم
چنان که در کتیبه بالای درگاه ورود آن دیده می شد به دستور میرزا علی اصغر خان
امین السلطان با مباشرت عزیزخان و اهتمام علی اکبر در سال ۱۳۱۷ بنیاد شده بود.
این بنا را سه سال پیش بر داشتند و بر جای آن بنایی بزرگ تر بنیاد نهادند .

تنها اثر قدیم مزار لوح مرقد امام زاده است به درازا و پهنای يك متر ونیم
در ۶۰ سانتی متر ، مرکب از سه قطعه کاشی قرن هشتم ونهم از جنس کاشی های لوح
مرقد امام زاده حاک فرج (که دانستیم اکنون در موزه ایران باستان است) باز مینه آراسته
به نقش و نگار و گل و بوته . در متن لوح آیه نخستین سوره تبارک^۱ با بخشی از آیه
«آمن الرسول»^۲ به این شکل خوانده می شود :

« تبارک الذی بیده الملك وهو علی کل شیء قدير . آمن

۱ - قرآن کریم ، سوره ۶۷ .

۲ - قرآن کریم ، آیه ۲۸۶ از سوره بقره (۲) .

الرسول بما أنزل إليه من ربه والمؤمنون كل آمن بالله وملائكته
وكتبه ورسله لا تفرق بين أحد من رسله وقالوا «

در کنارۀ لوح از سه جانب سوره‌های حمد و توحید با جمله «صدق الله العلی
العظیم» در پایان نوشته شده است. در بالای لوح دو گوی فیروزه فام به روش
معمول الواح مشابه قرار داشته که یکی را پیش ترها ر بوده و بر جای آن گویی از
کاشی معمولی نهاده اند و دیگری را اخیراً ر بوده اند که جای آن خالی است. زیر
آندو، بردوسوی لوح این عبارت نوشته شده است :

صنعه طاهر

امام زاده سید ابو احمد

[تصاویر ۱۴۹ - ۱۵۴]

مزار امام زاده سید ابو احمد بیرون دروازه ری در شمال شرقی شهر قزار گرفته و بنای کنونی آن از نیمه نخستین قرن دهم به جای مانده است^۱. می تواند اندکی نیز کهن تر باشد .

۱ - در این بنا به نوشته لوح کاشی قبر « ابو احمد بن محمد بن علی بن عبدالله بن جعفر بن محمد حنفیه بن امیر المؤمنین علی - ع » مدفون است . در کتاب قم از « احمد ابن محمد بن علی بن عبدالله بن جعفر بن عبدالله بن جعفر بن محمد حنفیه » یاد می شود که در ری در گذشته است (ص ۲۳۴ ترجمه) نیز از « ابو احمد عبید الله بن احمد بن جعفر بن عبدالله بن محمد حنفیه » که در قم در مقبره مالک آباد در قبه آجری که به نزدیک آن بر مردگان نماز کنند مدفون بوده است (ص ۲۳۵) . مالک آباد از قراء سراجیه بوده است (همان مأخذ : ۵۹ و ۱۱۴) .

در همین کتاب (ص ۲۲۸) از مقبره « ابو العباس احمد بن محمد بن حسین بن علی بن امام زین العابدین - ع » در درب علی بن حسن علوی عریضی نزدیک نهر سعد یاد می شود. نهر سعد را در آغاز این مجلد دانستیم که از رودخانه رو بروی کمیدان جدا می شده و بر اراضی گمر و سعد آباد می گذشته و تا نزدیک درب ری - که پیرامون سعد آباد بود - می رسیده است. پس آن مقبره در پیرامون همین جا بوده و می تواند بود که همین مزار باشد و « ابو العباس احمد بن محمد » به مرور به « ابو احمد بن محمد » دگرگونی یافته و سپس با نگرستن به کتاب قم اورا همان « احمد بن محمد » نواده محمد حنفیه - که در ری در گذشت - پنداشته و نام اورا بر لوح مزار نگاشته باشند .

نمای بیرونی بنا هشت گوشه با گنبد هرمی شانزده ترکی بر پایه شانزده بدنه کوچک است . پوشش گنبد کاشی است بادو نام «علی» در پایین هر ترك به صورت متعكس ، و نام های «الله» و «محمد» بالای آن درون ترنج هایی به خطوط بنایی . میان قسمت هرمی و بدنه ها حاشیه ای است گرداگرد از کاشی سیاه رنگ که در میان آن همین نام ها با کاشی نواری سفید به خطوط بنایی و به تکرار رسم گردیده است . پوشش اسپر بدنه های زیر آن نیز با همین نام ها به همان خطوط آراسته است .

نمای درون بنا از سطح بقعه تا بلندی پیرامون سه متر چهار گوشه و سپس با پیش آمدن گوشوارها هشت ضلعی است . بالای قسمت هشت ضلعی کتیبه سراسری گرداگرد بنا ، و پس از آن بدنه های شانزده گانه گرد گنبد ، و آن گاه سقف بناست . در ورود بنا از صفة شرقی گشوده می شود .

در نقطه مرکزی سقف ترنجی گچ بری شده که بر

تزیینات آن عبارات :

« لا اله الا الله ، محمد رسول الله ، علی ولی الله »

به خط ثلث بر جسته در زمینه نقش و نگار خوانده می شود . زمینه و خط سفید رنگ است لیکن دایره میان آن و حاشیه گرداگرد رنگ آمیزی است .

پایین ترنج مزبور بر بدنه سقف شانزده ترنج در دوردیف هشت عددی (ردیف بالا بادامی شکل وردیف پایین به صورت دایره) گچ بری و رنگ آمیزی شده که میان آنها صلوات کبیر را به این صورت با ثلث سفید نقش نموده اند :

[۱] اللهم صل علی / محمد المصطفی / وعلی المرتضی /

وفاطمة الزهراء / والحسن المجتبی / والحسین الشهید / وعلی

زین العابدین / و محمد الباقر /

[۲] وجعفر الصادق / وموسی الكاظم / وعلی الرضا / ومحمد

التقی / وعلی النقی / والحسن العسکری / ومحمد المهسدی /

صلوات الله علیهم .

پس از آن گرداگرد بدنه های شانزده گانه و روی جزوهای میانه آنها با حاشیه هایی از نقش و نگار گچ بری به سبکی ظریف آراسته شده است. چهارنما از این جمله در چهار سونور گیر بوده که جلوی هر يك مشبکی گچ بری و زیبا قرار داشته و اکنون تنها مشبك نور گیر غربی باقی است.

پس از آن در آغاز قسمت هشت ضلعی کتیبه کمر بندی به ثلث بر جسته زیبا در زمینه گل و بوته قرار دارد که متن آن سوره فتح تا پایان آیه ششم (وكان ذلك عند الله فوزاً عظيماً) است. آغاز کتیبه زاویه شمال غربی، و پایین آن حاشیه ای است گرداگرد از نقش و نگار.

پایین این قسمت بدنه صافه ها و گوشوارها ساده و فاقد هر گونه تزیین است و تنها در اسپردوصفه شمالی و جنوبی دو مشبك دایره شکل گچ بری زیبا جلوی نور گیرهای قسمت هشت ضلعی بنا دیده می شود.

مرقد امام زاده در میان بقعه به بلندی بیش از يك متر و طول و عرض تقریبی سه متر در يك متر و نیم با کاشی های معرق لاجوردی در همه سو آراسته شده و بر قسمت غربی سطح آن عبارات زیر در دو سطر به ثلث سفید دیده می شود :

هدا مرقد السيد المطهر ابو احمد بن محمد بن علی بن
عبد الله بن جعفر بن عبد الله بن جعفر بن محمد حنفیه بن
امیر المؤمنین و امام المتقین علی بن ابی طالب علیهم السلام.
فی سنة ۹۳۲ (۲).

۱ - قرآن کریم ، سوره ۴۸ .

۲ - قاضی احمد قمی در گلستان هنر که پیرامون سال ۱۰۱۵ به نگارش درآمده است

می نویسد :

« حافظ قنبر شرفی - مملوک غفران پناه قاضی شرف الدین عبد المجید قمی
جد امی والد ماجد راقم بوده ، شرفی به مناسبت اسم قاضی در خط می نوشته واصل او نیز

گرداگرد کاشی های روی مرقد در لبه آن میان شانزده ترنج صلوات کبیر باهمان متن یادشده درپیش (ضمن معرفی ترنج های سقف همین بنا) به ثلث سفید نوشته شده که به جمله «صلوات الله علیهم اجمعین» در پایان ضلع غربی انجام پذیرفته است .

بر پایین بدنه های شمالی و شرقی و جنوبی مرقد آیه «قل لا اسألکم علیه اجراً الا المودة فی القربی ، ومن یقترب حسنة نزد له فیها حسناً . ان الله غفور شکور» با همان خط و شکل نوشته شده که از زاویه شمال غربی با جمله «قال الله تعالی» آغاز گردیده و در پایان بدنه جنوبی با عبارت «صدق الله العلی العظیم» انجام گرفته است .

به طریق یاقوت مستعصمی از حبش بوده . وی خط ثلث را خوش می نوشته و کتابه درگاه مسجد جامع دارالمؤمنین قم و محراب مسجد ، و درگاه و مزار کثیر الانوار سلطان سیدابو احمد دردرج ری به خط اوست . . . « - ص ۱۴ نسخه ۱۴۳۲ کتابخانه سالار جنگ حیدرآباد ، ص ۳۲ چاپ تهران - .

۱ - قرآن کریم ، سورة شوری (۴۲) ، آیه ۲۳ .

بقعه مجاور صحن مزار در بهشت

[تصویر ۱۵۵]

نزدیک مزار علی بن جعفر از جانب شمال، کنار باغی که میان صحن این مزار و باغ گنبد سبز فاصل است، بنایی چهار گوشه با سقف گنبدی قرار دارد که به شهادت سبک بنا از آثار نیمه نخستین دوره صفوی و خاکجای يك یا چند تن از بزرگان آن دوره قم باید بود.

نمای درون بنا نخست چهار گوشه با صفه‌ای در هر ضلع و دو درگاه در شمال و جنوب است که در بالا با پیش آمدن گوشوارها به هشت گوشه دگرگون شده و سقف بنا بی فاصله فراز آن قرار گرفته است. دور نیست که گنبد بنا پیش تر دو پوشه بوده و قبه‌ای هرمی یا کروی روی سقف موجود قرار داشته که فروریخته است. بدنه بقعه و صفه‌ها در حال حاضر ساده و گچ و خاک کی است و تهی از هر گونه تزئین.

بابا مسافر

[تصویر ۱۵۶]

بنای بقعه بابا مسافر در باغ شاه قم^۱ - در شمال شرقی شهر نزدیک دروازه ری - کهن است و از نیمه نخستین دوره صفوی فرو تر نیست . درون بنا با بلندی پیرامون شش متر نخست چهار گوشه و سپس در بالا هشت ضلعی است . نمای خارجی هشت گوشه است با بقایایی از تزیینات نقش و نگار گچی پیش درلجکی - های بالای اضلاع خارجی بنا ، و کنده کاری های گچ بری بر بدنه هریک .

میان بقعه قبری است که اکنون لوحی ندارد لیکن پیش تر لوحی سنگی داشته که بر آن احادیثی در سیر و سلوک به خط خوش نقش بوده است^۲.

۱ - در کتابچه ثبت موقوفات و خالصه جات کشور در دوره ناصری (نسخه کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در قم) ذیل سخن از خالصه جات قم موافق دفاتر قدیم (۱۰۵ ر) می نویسد: « باغ و اراضی تکیه خلیفه جان بابا مشهور به باغ شاه خالصه که تیول میرزا یوسف گرجی است » . این عبارت که در دفاتر قدیم بوده آگاهی بسیار سودمندی درباره مدفون در این بقعه به دست می دهد .

۲ - طرائق الحقائق ۳ : ۲۷۰ چاپ نخست در هامش .

شاه ظهیر

[تصویر ۱۵۷]

در نزدیک مزار « شاه حمزه » مزار کوچک دیگری است که پیش تر « شاه ظهیر » نام داشته و در استعمال معمرین شهر نیز با همین نام شناخته می شود . لیکن از اوائل این قرن - که مزارسازی و نسب بافی در قم قوتی بسزا یافته - آن را به نام « شاهزاده زید » شناسانده اند^۳.

۱ - تاریخ دار الایمان قم : ص ۳۹ چاپ قم / سفر نامه قم : ۸۴ چاپ تهران / کتابچه تفصیل و حالات دار الایمان قم : ص ۱۵ نسخه شماره ۵۵۱۴ دانشگاه / کتابچه حالات دار الایمان قم : برگه ۳۳ ب فیلم ۳۸۴۳ دانشگاه ، سطر ۶ / کتابچه تفصیل حالات و نفوس و املاک دار الایمان قم (نسخه سید محمود مرعشی در قم) برگه ۱۰ ر .

۲ - به صورت SHAZZEHIR . از میان سالان با عنایت به تغییر نام بقعه SHAZZEHID هم شنیده شد .

۳ - در کتاب النقض (ص ۱۶۴) از مدرسه ظهیرالدین عبد العزیز در قم یاد شده لیکن از محل وقوع و دیگر خصوصیات آن سخن نرفته است .

مدفن شاه ظهیر در گوشه محوطه ای وسیع قرار داشت که اکنون کنار آن مسجد و در پس آن مدرسه ای برای طالبان علوم دینی بر آورده اند . از این رو محوطه مزبور بیش از آن که به صحن مزار همانند باشد حیاط مدرسه ای را می مانست که بانی آن را در حجره ای کنار بنا به خاک سپرده باشند .

با تأکید می نگارند که برای این استحسان صرف کمترین شاهی جز آنچه گذشت (نام و سبک وقوع) نیافته ام .

بنای پیشین بقعه مورد سخن ساده و کوتاه و محقر بود که چند سال پیش آن را برداشتند و بنایی نو بنیاد کردند . روی مرقد امام زاده در میان بقعه چند خشت کاشی شکسته و دو قطعه سالم هشت گوشه کتیبه دار هست که از نوع کاشی‌های کوکبی قرن هفتم و هشتم نیست ، و گویا در قرن‌های متأخرتر به تقلید از آن کاشی‌ها ساخته شده است . چهار گوی فیروزه فام به معمول الواح قبور قدیم روی مرقد دیده می‌شود.

شیخ اباصلت

[تصویر ۱۵۸]

در شمال شرقی شهر، کنار دروازه ری بقعه‌ای است آجری و ساده ازدوره صفوی در گوشه محوطه‌ای وسیع که آنرا « شیخ اباصلت » می‌خوانند^۱ و می‌تواند مدفن یکی از دانشمندان قم در قرن‌های نخست هجری بوده باشد^۲. در النقض (ص ۱۶۴) از مدرسه سعد صلت در قم یاد می‌شود و می‌تواند بود که آن همین جا و این بقعه مدفن بانی مدرسه بوده باشد.

نمای درون بنا با بلندی پیرامون هشت متر چهار گوشه با گنبد قوسی آجری و سردری مرتفع در جانب شرق است. نوشته‌ای در این بنا دیده نمی‌شود جز « یادگاری »هایی قلمی بر بدنه راست دیوار غربی بقعه با تاریخ‌هایی ازدو قرن دوازدهم و سیزدهم.

۱ - در خلاصه البلدان (برگ ۸۳ فیلم دانشگاه) ذیل سخن از دانشمندان قم از ابوصلت هروی خدمتگزار امام رضا (ع) یاد کرده و می‌گوید او پس از درگذشت امام به قم آمد و در آنجا بمرد وقبر او در محلت مشهور به محلت ابی‌صلت این شهر است. این گفته را در جایی دیگر نیز به نقل از مأخذی دیگر دیده‌ام که اکنون بیاد ندارم، لیکن نباید درست باشد.

۲ - خاندان « صلت » از دودمان‌های علمی قم در دو قرن سوم و چهارم بوده و چند تن از دانشمندان و محدثان این دو قرن قم از آن برخاسته‌اند. صدوق محمد بن علی بن بابویه قمی در گذشته ۳۸۱ در دیباچه اکمال الدین از سه تن از بزرگان این خاندان با ستایشی کم مانند یاد می‌کند (ص ۲ - ۳ چاپ مکتبه الصدوق تهران).

مزارات دیگر

سلطان محمد شریف [تصویر ۱۵۹] :

بنای پیشین مزار منسوب به سلطان محمد شریف^۱ - در محله‌ای به همین نام نزدیک دروازه قلعه شهر - از نمونه‌های خوب و پاکیزه سبک معماری و تزیین قرن نهم و دهم - و شاید اندکی فراتر نیز - بود که دو سال پیش آن را ویران ساختند و برجای آن گنبدی مرتفع بنیاد نهادند . وصف بنای پیشین آن پیش از این درجایی دیگر^۲ انجام گرفته است .

اکنون تنها اثر قدیم در این مزار لوح کاشی فیروزه‌ای رنگ روی مرقد

است که از قرن‌های هفتم و هشتم بازمانده و متن آن چنین است :

« هذا المضع المبارك للسيد المظلوم المعصوم الشهيد
شريف بن شريف من اولاد الامام المعصوم زين العابدين بن
الامام الشهيد المعصوم ابو عبد الله الحسين بن الامام الهمام
مولی جميع الانام علی بن ابی طالب علیهم السلام »

۱ - فرزند ابو القاسم علی نقیب قم از نوادگان امام چهارم . نگاه کنید به سفینه البحار ۱ : ۳۶۰ / منتهی الامال : ذیل فرزندان امام چهارم / تعلیقات دیوان قوامی رازی : ۲۲۰ و ۲۳۲ .

۲ - روزنامه استوار قم : شماره ۲۱۴۳ - آذر ماه ۱۳۴۸ .

مزار چهار امام زاده (در اراضی گمر و سعد آباد ، شمال شهر) را که به نام خدمتگزار آن در اوائل قرن حاضر^۱ « امام زاده ملا آقا بابا » نیز خوانده می-شود مدفن چهار تن از نوادگان امام چهارم می‌دانند^۲. بنای کنونی آن که ازدرون چهار گوشه با سقفی کوتاه و از بیرون هشت گوشه با گنبد برجی هرمی است چندان قدیم نیست . در گاه ورود بنا از شرق است که لچکی‌های پیشانی و بالای پایه‌های دو سوی آن را با کاشی آراسته‌اند .

علی بن بابویه :

بنای مزار علی بن بابویه^۳ در نزدیک آستانه حضرت سنی فاطمه باید از اوائل دوره قاجار با اندکی پیش تر باشد . بنا از درون چهار گوشه است با سقفی کوتاه و کتیبه ای گرداگرد از سوره فتح^۴ که در آغاز آن به خطی ریز ، زیر خط کتیبه عبارت «عمل محمود» و در پایه راست بدنه غربی تاریخ ۱۳۳۹ (قمری) دیده می‌شود . بر بدنه جنوبی مرقد (بالاسر) نیز توقیعی که می‌گویند از سوی امام یازدهم برای این دانشمند فرستاده شده بود بر کاشی ثبت است . گنبدی مرتفع دارد با

۱ - سفر نامه قم افضل الملك : ۶۳ / کتابچه تفصیل حالات دار الایمان قم : ۳۳ پ نسخه موزه بریتانیا و فیلم ۳۸۴۳ دانشگاه .

۲ - در دیوان علی اکبر فیض (شماره ۵۵۳۴ کتابخانه ملک تهران ، برگ‌های آخر) قصیده‌ای است « در ماده تاریخ بنای چاه واقع درب امام زاده معروفه به چهار امام زاده واقعه در جمر سعد آباد که علی خان نایب الحکومه قم بنا کرده است در ۱۲۸۶ » . نیز در تاریخ قم او : برگ ۵۶ پ نسخه اصل .

۳ - از دانشمندان ومحدثان مشهور شیعه در دوره غیبت صغری . سر گذشت او در کتاب‌های تراجم و رجال حدیث آمده است .

۴ - قرآن کریم : سوره ۴۸ .

کتیبه ای به ثلث از سوره یاسین^۱ که بیش تر آن فروریخته و در تعمیرات بعد جای آن را با کاشی های معمولی بدون نوشته پر کرده اند .

در چند قدمی این مزار بقعه ای است که به تازگی تجدید بنا شده و در آن قاضی سعید قمی دانشمند و حکیم و عارف قرن یازدهم (در گذشته ۱۱۰۳) و ملا محمد هیدجی نگارنده حاشیه ای بر شرح منظومه سبزواری (در گذشته ۱۳۳۹ ق) به خاک رفته اند .

شاهزاده سید علی :

مزاری است در شمال شرقی شهر ، بیرون دروازه ری که مورد توجه مردم شهر است و صحن و سرا و بقعه و گنبدی معتبر دارد . لیکن بنای آن نو است و هیچ اثر قدیم ندارد .

سید معصوم :

در اراضی مزیدیجان در غرب شهر . بقعه ای ساده و کوتاه از دوره قاجار .

احمد بن اسحاق :

مزار احمد بن اسحاق نزدیک رود خانه و پل علیخانی - روبه روی درگاه مسجد امام حسن عسکری - خاکجای احمد بن اسحاق بن ابراهیم عسکری نواده امام هفتم است^۲. تواند بود که مسجد جامع عتیق را به همین مناسبت مسجد عسکری نامیده ، و سپس آن را به امام حسن عسکری پیشوای یازدهم منسوب داشته اند . در کتاب انوار المشعشعین با استناد به عبارتی از عمده الطالب ابن عنبه این مزار را خاکجای ناصر الدین علی بطحانی پنداشته و از آن پس اندک اندک آن

۱ - قرآن کریم : سوره ۳۶ .

۲ - کتاب قم ، ترجمه : ۲۲۱ - ۲۲۲ / منتهی الامال قمی : ذیل فرزندان امام کاظم .

را «شاهزاده ناصر الدین» نام داده اند . در پیش گفتار همین مجلد گذشت که آن عبارت چنان که در نسخ قدیم و صحیح آن کتاب دیده می شود مربوط به بم کرمان است نه قم .

بنای کنونی مزار مورد سخن نو و ساده است .

علی موسی رضا :

بقعه ای ساده و کوتاه از نیمه دوم دوره قاجار در شرق شهر .

ستیه (بیت النور) :

بیت النور یا ستیه در میدان میر سراج محراب عبادت حضرت سنی فاطمه در مدت کوتاه اقامت آن حضرت در قم است . در کتاب قم پس از نقل سرگذشت ورود حضرت سنی فاطمه به قم و درگذشت و دفن او در بابلان می نویسد : « و محرابی که فاطمه - ع - نماز کرده است در خانه ای از سرای موسی بن خزرج تا به اکنون ظاهراست » .

بنا و آرایش آینه کاری کنونی بیت النور از سال ۱۳۷۱ قمری است .

سید ابو الحسن رضا :

در محله رضا آباد (رضائیة) در شرق شهر نزدیک محله موسویان بقعه ای است که آن را مدفن سید ابو الحسن رضا می دانند و به تازگی تجدید بنا شده است . در باره این شخص هیچ گونه آگاهی در دست نیست جز آن که نام او در داستان بنای مسجد جمکران قم (از آثار میانه دوره صفوی) آمده است . در همان داستان از خاکجای او در محله موسویان این شهر یاد می شود .

محمدیه :

مدفن میر سید محمد مهدی رضوی قمی که سرگذشت او بایاد همین بقعه - که اخیراً تجدید بنا شده است - درمجلد نخست این کتاب ، پیش گفتار سند شماره ۷ از اسناد آستانه قم گذشت .

گورستان بابلان :

ازبقایای این گورستان که اکنون همه آن جز قسمتی بسیار کم به صورت خیابان و میدان و ابنیه و باغ ملی درآمده دو بقعه نو ساز یکی مدفن علی بن ابراهیم نگارنده تفسیر قرآن و در گذشته پس از ۳۰۷، و دیگری مدفن محمد بن قولویه فقیه و محدث عصر خود و در گذشته ۲۹۹ - ۳۰۱ در میان باغ ملی به جای مانده است . قبر میرزا حسن لاهیجی قمی حکیم و دانشمند قرن یازدهم ، در گذشته ۱۱۲۱ (نگارنده مصابیح الهدی و شمع الیقین و جمال الصالحین و آثار دیگر) در کنار جوی آب خیابان ارم ، نیز بقعه علی بن بابویه و قاضی سعید و هیدجی که پیش تر از آن سخن رفت داخل همین گورستان بوده است .

قسمت بسیار کم بازمانده این گورستان که اکنون «مقبره شیخان» خوانده می شود مدفن گروهی از محدثان و راویان قرون نخست و دانشمندان و فقیهان و شخصیت های روحانی دوره های بعد است که در آن میان بقعه زکریا بن آدم صحابی جلیل امام هشتم و میرزای قمی فقیه و دانشمند بزرگ آغاز قرن سیزدهم ، و نیز قبر آدم بن اسحاق و ابو جریر زکریا بن ادريس از صحابیان امامان اهل بیت که قبر اخیر بالوحي قدیم به ثلث زیبا مشخص است زیارتگاه اهالی است .

سرگذشت همه این بزرگان که در اینجا نام بردیم در کتاب های تراجم و رجال حدیث آمده است .

مقبره كوچه حكيم :

سه تن از دودمان مير بهاء الدين سر كشيک آستانه قم در دوره فتحعلي شاه قاجار از جمله خود او در بقعه اى واقع در كوچه حكيم در قسمت شرقى شهر مدفونند . سرگذشت مير بهاء الدين در ذيل سخن از سر كشيگان آستانه در مجلد نخست گذشت .

۲

مساجد

مسجد جمعه (جامع)

[تصاویر ۱۶۱ - ۱۷۳]

بنای مقصوده رفیع مسجد جامع قم - در نزدیک دروازه ری این شهر - سلجوقی و از نیمه نخستین قرن ششم است . در خلاصه البلدان ذیل سخن از مساجد بزرگ شهر در آن دوره (نیمه دوم قرن یازدهم) پس از ذکر مسجد جامع عتیق - مسجد امام حسن عسکری - می نویسد :

« واما مسجد جامع شهر را که الحمال دایر است و تولیت آن با سلسله جلیله سادات واعظ است سلطان طغرل در ایام سلطنت خود در سنه ثمان و عشرين و خمس مائة بنا نهاده و موقوفات بر آن مقرر نموده » (۱)

از این نوشته به خوبی برمی آید که تاریخ ۵۲۸ و نام طغرل دوم (۵۲۵ - ۵۲۹) تا آن زمان در کتیبه های مسجد برجای بوده است . از مآخذ دیگر برمی آید که تاریخ ۵۲۹ در پایان کتیبه ای دیگر تا پیش از تعمیرات فتحعلی شاه به وضوح بوده است^۲. در النقض^۳ از جامعی که کمال ثابت قمی - وزیر بزرگ سلطان مسعود

۱ - مطلب پنجم از فصل پنجم از باب چهارم ، در ذکر مساجد قم .

۲ - تبصرة المسافین ، تألیف محمد حسن طباطبائی تبریزی در ۱۲۷۰ ، نسخه شماره

۱۴ ب دانشکده ادبیات دانشگاه تهران : ص ۲۲ سطر ۱۵ / تحفة الفاطمیه الموسویة : برگ

۷۵ پ نسخه اصل .

۳ - ص ۱۶۳ .

سلجوقی و کشته شده به سال ۵۳۳هـ - در درون شهر قم بنا نهاده است یاد می شود
و آن بدون تردید همین مسجد است.^۲

در باره سادات واعظ که تولیت این مسجد را عهده دار بوده اند شرحی
در خلاصه البلدان ذیل سخن از سادات شجری (نقباء طالبین قم در قسمتی از قرن
چهارم) آمده است این چنین :

« حسن بن ابی علی احمد بن محمد بن حسن بن ابی علی احمد
الشجری قدس سره جد عالی حضرات مرحمت و شریعت پناهان
مغفرت و رضوان جایگاهان امیر مخدوم و امیر مسیح الدین عیسی
روح الله روحهما بوده . . . و عالی حضرت شریعت و غفران پناه
امیر عیسی اقصی القضاة دار المؤمنین قم و متولی شرعی مسجد
جامع عتیق (۳) بوده و همیشه سلسله سلیله ایشان در بلدة کریمه قم
من سالف الزمان الی الان عزیز و محترم بوده اند و خاندان ایشان
به صلاح و تقوی و زهد و ورع و سداد و جاه و شوکت معروف و مشهور
بوده و تمام عمر عزیز و محترم بوده و هستند و در بعضی احیان به
مناصب دنیویه نیز مشغول می بوده اند و از جانب ملوک عجم به سیورغال

۱ - سرگذشت او در پاورقی صفحه ۱۶۳ النقص به نقل از تاریخ آل سلجوق عماد
کاتب : ۱۷۱ و ۱۸۲ و ۱۸۶ و ۱۸۸ و ۱۹۶ و یاد او در دیوان ارجانی آمده است .

۲ - نگارنده نقض در مقام ذکر مساجد مهم و با رونق قم در آن روزگار از دو جامع
که یکی را امیر ابوالفضل عراقی در بیرون شهر و دیگری را کمال ثابت در درون آن بنا نهاده
بودند یاد می کند. مسجد امیر ابوالفضل چنان که خواهیم دید همان جامع عتیق قم (مسجد امام)
بوده ، و چون در روزگار نگارش نقض پیرامون سی سال از بنای مسجد مورد سخن نیز
می گذشته بی هیچ سخن باید از چنین بنایی عظیم که در آن دوره هم در این منطقه کم نظیر
می بود در پاسخ خصم یاد شده باشد . پس آن عبارت معهود جز برای جامع منطبق نیست .

۳ - کلمه «عتیق» گویا سبق قلم است چه « مسجد جامع عتیق » چنان که پس از این
خواهیم دید همان مسجد امام حسن عسکری است نه این مسجد .

وانعامات ممتع شده بوده‌اند و این سلسله جلیله به سادات واعظ

معروف بوده‌اند» (۱)

در گلستان هنر ذیل سرگذشت حافظ قنبر شرفی^۲ می‌نویسد: «خط ثلث را خوش می‌نوشته و کتابه در گاه مسجد جامع دار المؤمنین قم و محراب مسجد . . به خط اوست». از این برمی‌آید که در نیمه نخستین قرن دهم از این مسجد مرمتی به عمل آمده است. شاه عباس دوم در سفری به قم در همین مسجد پشت سر ملا محسن فیض دانشمند نامور آن دوره نماز گزارد^۳.

در تاریخ دار الایمان قم^۴ و از آنجا در مرآت البلدان^۵ اصل بنای مقصوره را از ابو الصدید حسین بن علی بن آدم اشعری در سال ۲۶۵ دانسته‌اند. آقای

۱ - خلاصة البلدان : ۳۲ پ نسخه آقای محیط طباطبائی . در همین مأخذ نسب این شخص به این شکل آمده است :

« عیسی بن نور الله بن نور الهدی بن یوسف بن نعمت الله بن علی بن بهاء الدین حیدر بن محمد بن بهاء الدین بن نور الدین بن علی بن محمد بن شرف بن ابی المعالی بن محمد بن ابی منصور بن محمد بن عبد الله بن محمد بن حسن بن احمد بن ابی علی احمد بن ابی محمد الحسن الشجری بن علی بن عمر الاشرف بن امام زین العابدین - ع » .
۲ - گلستان هنر : ۳۲ چاپ بنیاد فرهنگ ایران .

۳ - عباس نامه : ۱۸۶ .

۴ - ص ۵۱ چاپ قم : « آنچه از سیاحان شنیده می‌شود در هیچ شهری مقصوره‌ای به این ارتفاع و وسعت نیست . در کمال استحکام دیوار آن را با ساروج کشیده‌اند که از سنگ صلابه سخت‌تر است . بانی آن ابوالصدید حسین بن علی بن آدم اشعری است » . همین مؤلف در کتابچه تفصیل احوالات دار الایمان قم (فیلم ۳۸۴۳ دانشگاه ، برگ ۳۴) می‌نویسد : « اصل بنای او را ابو الصدید که از رؤسای اشعری و حکمران این بلد بوده بنیان کرده . مقصوره و ایوان رفیعی دارد . . مثل گنبد هرمان از سنگ سخت‌تر است . . حتی مسجد جامع ساوه و سمنان که مشهور است به این اعتبار نیست » .

۵ - ج ۴ ص ۱۱۵ .

گذار هم در مقاله‌ای^۱ به استناد نوشته‌مرآت البلدان اصل بنا را از همان زمان دانسته، لیکن پس از آن می‌گوید: «در حال حاضر قدیم‌ترین قسمتی که از مسجد دیده می‌شود از دوره سلجوقیان است. ساختمان مقصوره در زیر پوششی از گچ که او را پنهان نموده است از عهد سلطان سنجر است.»

جامع ابو الصدید با مشخصاتی که در کتاب قم برای آن گفته شده بر این مسجد قابل انطباق نیست و از آنچه گذشت سال تاریخ بنا و بانی اصلی مسجد دانسته شد که البته مربوط به همان مقصوره یاد شده است. اصل بنای گوشوار شرقی و غربی آن و ایوان رفیع جنوبی هم گویا صفوی است لیکن بنای ایوان شمالی و شبستان‌های سراسری شمالی و شرقی از فتحعلی شاه است که در اواخر روزگار فرمانروایی خویش همراه بامرمت مقصوره بزرگ و ایوان جنوبی بنیاد نهاد^۲. زیر زمین غربی و شبستان سراسری بالای آن را حسین‌خان نظام الدوله امیرتومان شاهسون در آغاز دوره ناصری بنا کرده است.

* * *

بنای مقصوره به دهانه ۱۳ و بلندی پیرامون ۲۷ متر که با سه درگاه به ایوان و با دودرگاه در هر یک از دو جانب شرقی و غربی به گوشوارهای دو سو می‌پیوندند چهار گوشه و آجری است. در فاصله ای پیرامون شش متر از سطح زمین کتیبه‌ای است کمربندی به‌ثلث که با سوره تبارک از زاویه جنوب غربی آغاز شده و در پایان آن از تعمیر مقصوره به فرمان فتحعلی شاه سخن رفته است. بیش‌ترین کتیبه اکنون

۱ - با عنوان *LES ANCIENNES MOSQUEES DE L'IRAN*

در *ARTS ASIATIQUES, 1956* (صفحه ۶۳).

۲ - مرآت البلدان ۴ : ۱۱۵ و مجمل‌التاریخ پادشاهان عجم : ۶۴ نسخه خطی قم.

تواریخ متأخر قم عموماً از جمله دو اثر محمد تقی بیگ ارباب در همان صفحات یاد شده پیش و تاریخ فیض : ۳۶ پ نسخه اصل.

بی‌رنگ شده و خطوط آن خوانده نمی‌شود و در آن میان تنها نام فتحعلی‌شاه در بدنه غربی مشخص است. بالای کتیبه تا آغاز قسمت کروی سقف بانقش و نگار رنگین به سبکی خاص و با مقرنس کاری در زاویه‌ها و بالای محراب آراسته شده و در زیر سقف ۱۶ نما با ۸ نورگیر مشبك در میان طرح افکنده شده است. سقف نیز با اشکال هندسی رنگ آمیزی شده آراسته گردیده است.

گوشوارهای دو سوی مقصوره به درازای ۲۱ متر با همین پهنا در گوشوار شرقی و باپهنای ۱۳ متر در گوشوار غربی آجری است. ایوان پیشاپیش مقصوره با دهانه وپهنای ۱۴ در ۷ و بلندی پیرامون ۱۷ متر، سقف آن مقرنس آجری است و بدنه و پایه‌ها و لچکی‌ها آراسته به کاشی‌های خشتی دوره فتحعلی‌شاه که قسمت‌های پایین آن در ربع قرن اخیر تعمیر شده است. کتیبه بالای ایوان آیه نور است تا «رجال لائلههم تجارة ولا یبع عن ذکر الله» که بیست سال پیش به جای کتیبه فرو ریخته پیشین گذارده‌اند. کتیبه کمربندی ایوان به ثلث سفید سوره جمعه است با عبارت:

« سبحان ربك رب العزة عما یصفون و سلام علی المرسلین
والحمد لله رب العالمین . فی تاریخ ربیع الثانی من سنة ست
واربعین و مائین بعد الف من الهجرة النبویه فی ۱۲۴۶ »

در پایان. کتیبه ریز بالای درگاه ورود میانه که زیر کتیبه کمربندی قرار دارد آیه الکرسی است با آیه « فالله خیر حافظاً و هو ارحم الراحمین »^۱ و عبارت « کتبه محمد حسن » در پایان. در بغله‌های شرقی و غربی در ترنج‌هایی آیه « و ما خلقت الجن و الانس الا لیعبدون »^۲ و حدیث « انامدینه العلم و علی بابها » خوانده می‌شود.

۱ - قرآن کریم ، سوره نور (۲۴) ، آیات ۳۵ - ۳۷ .

۲ - « ، سوره یوسف (۱۲) ، آیه ۶۴ .

۳ - « ، سوره ذاریات (۵۱) ، آیه ۵۶ .

در لبة ایوان از بالا تا پایین طره‌ای است از کاشی فیروزه‌ای و بسیار زیبا . نمای بیرونی ایوان با پایه‌های آن به درازای ۲۸ متر به همان سبک کاشی کاری خشتی است .

قرینه ایوان مزبور در جانب شمال مسجد نیز ایوانی است به دهانه و پهنای ۷ و بلندی ۱۴ متر که بدنه و لچکی‌های آن کاشی خشتی و سقف مقرنس گچی است با کتیبه‌ای در کمر بند آن به ثلث مشتمل بر سوره منافقون^۱ با این رقم در پایان:

« کتبه محمد رضا الشریف القمی فی ۱۲۴۸ »

در پس ایوان و دوسوی آن شبستانی است آجری ، و در دوسوی شرقی و غربی مسجد نیز دو شبستان سراسری است که لچکی در گاه‌های آنها به صحن مسجد کاشی کاری است . در جانب غربی زیر شبستان زیر زمینی است سراسری .

سر در ورود مسجد از جانب غربی نیز از دوره فتحعلی شاه است لیکن کتیبه

آن نو است و مورخ ۱۳۸۱ .

۱ - قرآن کریم ، سوره ۶۳ .

مسجد امام

[تصاویر ۱۷۴ - ۱۷۸]

مسجد جامع عتیق قم منسوب به امام حسن عسکری (ع) از کهن ترین مساجد این شهر است . دور نیست آن همان « مسجد عتیق » نخستین مسجد بنا شده در این منطقه باشد که پیش تر آتشکده بوده و احوص بن سعد اشعری آنرا ویران ساخته ، برجای آن مسجد مزبور را به در پل بساخت و گرداگرد آن رواقها بگردانید^۱ . نیز می تواند مسجد جامع ابوالصدیم حسین بن علی بن آدم اشعری باشد^۲ که آنرا در سال ۲۶۵ میان قم و کمیدان^۳ بنیاد کرد و در وقت عامل شدن یحیی بن اسحاق در

۱ - کتاب قم ، ترجمه : ص ۳۷ سطر ۹ - ۱۰ و ص ۲۵۱ سطر ۲ - ۴ .

۲ - نگارنده خلاصه البلدان این نظرا تأیید می کند و عبارات او را پس از این

خواهیم دید .

۳ - در مقدمه این مجلد گفته شد که قم در اصطلاح نام منطقه شرقی و بزرگ تر شهر بود که « ممجان » یا « منیجان » نیز خوانده می شده است . قسمت کوچک تر که از کمیدان در شمال غربی تا نزدیک مزدیجان در غرب را فرا می گرفته و یک بارو گرداگرد آن بوده است (کتاب قم ، ترجمه : ص ۳۵ سطر ۸-۹) به نام کمیدان شناخته می شده چنان که در بلدان یعقوبی و کتاب قم مصرح است . بنا بر این منظور از « کمیدان » در برابر « قم » منطقه ای وسیع با این پهنه بوده و رودخانه با آنچه از جمر در شمال تا بابلان در جنوب بر دوکناره آن بنیاد گردیده بود میان آن دو قرار داشته است .

سال ۲۹۱^۱ برای آن مناره‌ای نیز ساختند^۲. این مسجد در يك سوی رودخانه کنار پل بکجه^۳ قرار داشته و منطقه کمیدان در آن سوی رود برابر آن واقع بوده است^۴. راه آن همان راه ساوه و آوه بوده^۵ و می‌دانیم که مسجد امام تا دوره صفوی بیرون دروازه ساوه قم قرار داشته است^۶.

این مسجد به خاطر انتساب آن به امام یازدهم از دیر زمان مورد توجه بسیار بوده است. دروجه این نسبت مردم قم معتقدند که آن را احمد بن اسحاق اشعری و کیل امام عسکری در قم^۷ به دستور آن حضرت از محل وجوه شرعی و در آمد موقوفات امامان اهل بیت در این شهر بنانهاد^۸ لیکن بنای احمد بن اسحاق را يك صفة می‌دانند^۹. صفی‌الدین حسینی قمی در بیاض خود پس از نقل فرمان امام در مورد بنای مسجد مزبور - آن چنان که مردمان شهر از دیر زمان معتقد بوده اند - می‌نویسد: «به دستور امام حسن عسکری از خراج قم . . صفة ای در مسجد جامع در بیرون قم به قرب روضه مقدسه فاطمیه در کنار رودخانه که مشهور و معروف است به مسجد حضرت امام حسن عسکری ، به فرموده آن حضرت از وجوه خراج قم ساختند که

۱ - کتاب قم ، ترجمه : ص ۱۰۵ سطر ۱۱ و ۱۲ . در صفحه ۳۸ سطر ۳ به خطا ۱۹۱ آمده است .

۲ - کتاب قم ، ترجمه : ص ۳۷ سطر ۲۰ - ۲۴ و ص ۳۸ سطر ۱ - ۳ .

۳ - همان مأخذ : ص ۲۶ سطر ۶ - ۸ و ص ۲۷ سطر ۱۸ .

۴ - ایضاً : ص ۳۶ سطر ۶ - ۸ .

۵ - ایضاً : ص ۲۶ سطر ۲۴ .

۶ - وقف نامه مورخ ۸۴۲ که متن آن در همین جا دیده می‌شود و جز آن .

۷ - کتاب قم ، ترجمه : ص ۲۱۱ سطر ۱۵ .

۸ - ریاض الرضا ، روضه بیست و یکم : ص ۲۱۴ نسخه اصل / تاریخ قم فیض :

۳۶ پ نسخه اصل / نجم الثاقب نوری : ۱۴۵ چاپ ۱۳۲۹ تهران / تواریخ متأخر قم عموماً .

۹ - تاریخ دارالایمان قم : ص ۵۱ - ۵۲ چاپ قم .

الحال آن مسجد کثیر الفیض باقی و نماز گاه شیعیان است»^۱ و همو در ذیل سخن از جامعی که ابوالصدیم در بیرون شهر بنا کرد می نویسد: «ومخفی نماناد که مسجد جامع بیرون، همان مسجد است که الحال به مسجد حضرت امام حسن عسکری معروف است و در آن مسجد صفا ای از سر کار آن حضرت ساخته شده و بدان جهت آن را مسجد امام حسن عسکری خوانند»^۲. از سوی دیگر نگارنده انوار المشعشعین این شهرت را بی اساس می داند^۳ و در برخی نوشته های دیگر نیز وجه انتساب مزبور را به گونه هایی جز این آورده اند^۴ و می تواند هم وجه درست همان باشد که ذیل سخن از مزار احمد بن اسحاق گذشت.

۱ - خلاصة البلدان (از آثار نیمه دوم قرن یازدهم): ۴۳ ر نسخه آقای محیط طباطبایی.

۲ - ایضاً: فصل پنجم، مطلب پنجم.

۳ - انوار المشعشعین ۳: ۱۸۸ عکس کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در قم / تحفة

الفاطمیة الموسویة: ۷۶ پ نسخه اصل.

۴ - سفرنامه قم افضل الملك: ۸۵.

در قم محله ای نیز با نام «حسن عسکری» هست که مسجد آن را هم با همین نام (بدون عنوان امام در آغاز) می شناسند. در خلاصة التواریخ، وقایع سال ۹۶۷ می نویسد: «در این سال میر حسن عسکری موسوی که از صلحای عصر بود در خطه قم رحلت نمود. تاریخ وفاتش را میر بهشتی یافته اند. ولادتش را فیاض یافته بودند» (برگه ۱۵۹ - آ عکس ۵۵۶۶ دانشگاه). این شخص همان «فاضل کامل میر سید حسن عسکری قمی» نگارنده زبدة الدعوات (ش ۴۹ و ۷۹ و ۳۰۹۰ و ۴۴۷۵ دانشگاه و ش ۲۰۲۷ فیضیه قم و ۲۹۷۳ دیوان هند و دو نسخه در نجف) است که ذریعه در ۱۲: ۲۶ و فهرست دانشگاه ۱: ۱۲۶ - ۱۲۷ و ۱۱: ۲۰۳۵ - ۲۰۳۶ او را درست نشانخته اند با آن که نام او به شکل کامل و به صراحت در پایان نسخه شماره ۴۹ دانشگاه (فهرست مشکوة ۱: ۳۹) هست.

هموست «حسن العسکری الموسوی» نگارنده آداب سفر (شماره ۱۸۸۷ آستان قدس رضوی - فهرست آنجا ۶: ۱۹۹ و منزوی ۲: ۱۵۱۴). در بخش القاب کتاب ریاض العلماء افندی ذیل عنوان «عسکری» یاد او هست. نسخه ای از کافی در کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی در قم است به شماره ۴۳۵ - ۱۵ موقت که آن را حسن بن ابی الحسن

تولیت و امامت و خطابت این مسجد که مقامی بزرگ بود از دیر زمان با بزرگان شهر قم بوده و از قرن نهم به بعد متولیان قدیمی آستانه مقدس تولیت و پیشوایی تفویضی آن را عهده داری می نموده اند . نام این مسجد و متولیان قدیم آن به همین جهت در اسناد و احکام مربوط به تولیت قدیمی آستانه از جمله فرمان های اوزون حسن و یعقوب و الوند آق قویونلو و احکام پادشاهان صفوی و مثال های صدور این دوره آمده است . ثبت موقوفات و سیورغالات مسجد نیز که رقمی بزرگ بوده است پشت فرمان های مورخ ۹۲۰ و ۹۳۱ از اسناد آستانه قم دیده می شود .

جزوی از مصحف شریف (جزء ۲۳) به شماره ۵۶ انبار در کتابخانه آستانه قم هست که به شهادت وقف نامه روی نخستین برگ ، آن را با بیست و نه جزو دیگر^۱ امیر یوسف خواجه فرزند شیخ علی بهادر (از امرای مشهور دوره تیموریان) در ۲۰ رمضان سال ۸۴۲ بر مسجد جامع عتیق قم منسوب به امام حسن عسکری واقع در بیرون درب ساوه از دروازه های شهر قم وقف نموده است . چنین است متن این وقف نامه :

وقف وحبس هذا الجزء مع الاجزاء التسعة والعشرين الباقية
من كلام الله رب العالمين والصدوق المسدس المجلد المتين
الامير الاعظم الكبير الافخم غياث الدولة والدنيا والدين الامير
يوسف خواجه بهادر بن الامير السعيد الكبير الشهيد مظفر
الدولة والدين الامير شيخ علي بهادر عمت معدلته على المسجد

عسکری موسوی قمی مولداً و مشهدی ابا و جدأ و کاشانی مسکناً در تواریخ مختلف از محرم ۱۰۰۱ تا ۲۷ ع ۲ - ۱۰۲۳ و از جمله روضه آن را در ۱۴ رجب ۱۰۰۶ در قریه رهق از قرای مدینة المؤمنین کاشان تحریر نموده و نکته ای تازه در باره ریشه خاندان عسکری قم به دست می دهد .

۱ - پنج جزو از این جمله به شماره های ۵۶ - ۵۹ انبار در کتابخانه آستانه قم نگاهداری می شود .

الجامع العتيق الخارج دربساوه من دروب مدينه قم حماها
 الله عن الافات والحوادث المنسوب الى الامام الهمام الحسن
 العسكري عليه السلام خالصاً لله تعالى وابتغاء لمرضاته والزلفى
 لديه فى جناته ليقرأ فيه خصوصاً ايام الجمعات وفقاً صحيحاً
 سريعاً مؤيداً مخلصاً مشروطاً على أن لا يخرج منه ولا يقرأ خارجه.
 تقبل الله منه بقبول حسن فى العشرين من رمضان لسنة اثنى
 اربعين وثمانمئة هجرية .

دراجازة كبرى صاحب معالم از شيخ فقيه ابو محمد حسن بن حسوله بن
 صالحان قمى خطيب جامع عتيق قم ، شاگرد ابو عبد الله جعفر بن محمد دورىستى
 و استاد شاذان بن جبرئيل ياد مى شود^۱.

در تذكرة نصرآبادى (ص ۷۸) مى نويسد : «ميرزا ابوطالب خلف بندگان
 مرحوم ميرزا ابراهيم است که از سادات عظيم الشان رضويند . خطابت مسجد امام
 حسن عسکرى که مسمى به مسجد عتيق است در قم اباً عن جد با ايشان است» .
 امير ابو الفضل عراقى از امرای دوره طغرل اول سلجوقى (۴۲۹ - ۴۶۵)
 بود و مسجد جامع عتيق قم و مناره ها او فرمود (النقض : ۲۲۰) . در دوره فتحعلى
 شاه به دستور او از اين مسجد که آن هنگام از صدمه سيل رود خانه آسیب ديده
 بود مرمتى به عمل آمد^۲ . در دوره ناصرى و پس از آن تا روزگار ما چندين بار
 قسمت هاى گوناگون مسجد تجديد بنا و تعمير گرديده که تفصيل آن را در مصادر
 مربوط مى توان يافت^۳ .

* * *

-
- ۱ - اجازات بحار : ۱۰۷ چاپ قدیم ، سطر ۱۱ و از آنجا در الثقات العيون فى
 سادس القرون (طبقات اعلام الشيعة - قرن ششم) : ۵۶ .
 - ۲ - مآثر سلطانيه عبد الرزاق دنبلى . پايان وقايع سال ۱۲۱۴ / ناسخ التواريخ
 قاجاريه ۱ : ۱۰۷ چاپ جديد / رياض الرضا : ۲۱۴ نسخه اصل .
 - ۳ - ديوان اديب الممالك فراهانى : ۵۰۵ و ۶۹۲ / تواريخ متأخر قم عموماً .

بنای کنونی مسجد چندان کهن نیست . ایوان جنوبی مسجد که قدیم ترین قسمت موجود آن است تاریخ ۱۱۲۹ دارد . چندسال پیش هنگام توسعه زیرزمین غربی مسجد شنیده شد که محراب گچی کهنی در آن قسمت پدیدار و ویران گردیده است . ایوان جنوبی با بلندی چهارده متر و درازا و پهنای ۱۱ در ۱۲ متر مرکب از سه طاق چشمه پوش ، آرایشی مختصر دارد با سه صفا در بالای بدنه جنوبی که پوشش آنها مقرنس است با لوحه ای از نام های مقدس در اسپر هر يك . كتيبة گچ بری گرداگرد ایوان به ثلث سورة جمعه است تا پابان و سپس سورة تبارك تا جمله «تکاد تمیز» از آیه هشتم . در محراب ایوان که پوشش درون آن مقرنس و آرایش پیشانی با نام های مقدس است هفت لوحه گچ بری دیده می شود با کتابه های این چنین :

۱ (عمل کلب علی بن استاد سلطان القمی .

۲ / ۶) یا غفران یا مستعان یا برهان یا سبحان یا رضوان یا

حنان یا منان یا دیان .

۳ / ۵) جنات عدن مفتحة لهم الابواب .

۴) چهار « یا علی » در میان و گرداگرد آن : یا سبحان یا

مستعان یا قاضی الحاجات یا رفیع الدرجات .

۷) فی سنة تسع وعشرين ومائة بعد الالف .

چنان که دیده می شود متن لوحه های دوم و ششم و همچنین لوحه های سوم

و پنجم يك سان است .

وقد جعلت من المصنف
 مع الأجر الثمن والعشرون الف درهم
 والصدقة لصدقه الجليل الميرزا آقاخان الخراساني
 في شهر ربيع الثاني سنة ١٢٤٠ هـ
 السيد غفر الله له واليه المرجع
 العتيق الحاج ميرزا محمد باقر
 المنصور الامام الفاضل الميرزا علي
 والرفيع في جنات ليقرب من ربه
 مريد غفر الله له
 قبل ان يفتقر في العيش من مفاخر
 لشكركم ايضاً وشاننا
 محمد

١٢٤٠
 ١٢٤٠
 ١٢٤٠

١٢٤٠
 ١٢٤٠
 ١٢٤٠

١٢٤٠
 ١٢٤٠

وقف نامه ای مورخ ۲۰ رمضان ۸۴۲ مربوط به مسجد امام

مسجد پنجه علی

[تصویر ۱۷۹]

مسجد پنجه علی در محله ای به همین نام . نام خود را از پنجه ای منسوب به حضرت امیر مؤمنان - علیه السلام - که بر سنگ کنده و در محراب آن نصب شده است گرفته و بنای آن از نظر هنری ارزش وصف ندارد. لیکن چند قطعه کاشی که پیش تر بر سردر در گاه ورود آن بوده و اکنون پس از تخریب این سر در بردیوار شرقی مسجد، کنار در ورود ، نصب است قدیم است به این شرح :

| کتیبه خط ثلث مورخ ۸۸۶ که آغاز و انجام آن - چنان که از خط لبه کاشی در هر دو - مورد پیداست - درست است لیکن در میان قطعاتی افتاده دارد و یک تکه شکسته آن نیز به نا درست پیش از جای اصلی خود نصب شده است . چنین است متن کتیبه :

« هذا المسجد المبرک المشهور بمسجد الصینی مغیث حارث
ابن الامام المفترض الطاعة موسی الکاظم علیه وعلی آباءه
الظاهرین صلوات الله (این کتابه ش . . .) زاد الله توفیقه
بالخیرات والحسنات بعمل مرتضی اعظم سید عبد الصمد بن
عطاء الله الحسینی فی سنة ۸۸۶ »

پس از افتادن خشت هایی از میان این کتیبه ، چند خشت مشتمل بر عبارات «نصر من الله وفتح قریب و بشر المؤمنین ، یا محمد یا علی . . .» ساخته و در آغاز

کتیبه برای تکمیل ردیف آن نصب نموده اند که مقدار افتاده را باز می نماید .
|| قطعه خشت کاشی با نوشته ای به نستعلیق که از همان سال ۸۸۶ است

با این متن :

« هو - روایت است از عمار بن یاسر خالدونی که امامزاده
حارث ابن الامام المفترض الطاعة موسی الکاظم علیهما السلام
در قم به مسجد صینی در مصاف با کرخیه اسدی علیه اللعنة
غایب شد و از وی کسی نشانی نیافت . صفت مسجد متبرک آن
است که ابراهیم پیغمبر علیه السلام هفت نوبت کعبه معظمه را
بنیاد کرد و خراب شد و قرار نگرفت ، بامر الله تعالی چون حجر
الابیض را از مسجد مذکور به کعبه مبارکه بردند مستحکم البنا
شد . و همچنین نقل است که هر شهری در آخر الزمان به چیزی
و قم به آب منهدم گردد الا این مسجد و حوالی به برکت مقام
حجر الابيض و غایب شدن شاهزاده معصوم خراب نخواهد شد .
تمام گشت این محراب به سعی صاحب اعظم خواجه کمال
الدین شاه حسین بن خواجه عوض شاه بزاز قمی .

تحریراً فی ثانی عشر محرم الحرام سنة ۸۸۶ هجریه «

||| خشتی ترنج گونه با جمله «موسی الکاظم» در میان، بازمانده کتیبه ای که

ناچار صلوات کبیر بوده است . و خشتی گرد با طرح گل و بوته بدون نوشته .

۱ - در کتاب قم در قرن نهم گفته شده است که این کاشی هر چند مورخ ۸۸۶ است

لیکن باید از دوره های متأخر باشد . این گفته ملزومی ندارد و گویا خشت کاشی از همان سال

۸۸۶ است و به کاشی های همان زمان (مانند کاشی در گاه ورود مزار ساریه خاتون، شناسانده

شده در پایان همین مجلد، مورخ ۹۱۷) می ماند .

مسجد عشقعلی

[تصاویر ۱۸۰ - ۱۸۱]

بنای مسجد عشقعلی در نزدیک آستانه مقدس، کهن است و باید از پیرامون قرن دهم باشد. درباره بانی و تاریخ دقیق بنای آن آگاهی درستی در دست نیست^۱ جز آن که در «کتابچه ثبت موقوفات و خالصه جات کشور در دوره ناصری»^۲ بر اساس دفاتر قدیم از موقوفات سرکار سید عشقعلی یاد می شود^۳.

در کنار مسجد قدیم شبستانی نه چشمه ای با چهار ستون در میان هست که در دوره قاجار بنا نهاده اند. مسجد قدیم به شکل مقصوره بادخانه ۸ و بلندی پیرامون ۱۲ متر، چهار شاه نشین در چهار سو دارد که دو شاه نشین شرقی و غربی، در گاه ورود است. درون هر یک از دو شاه نشین شمالی و جنوبی سه صفت طاق نما، و در کنار هر شاه نشین دو حجره در پایین و دو غرفه بالای آن طرح افکنده اند. پوشش در

۱ - ببینید : تاریخ دارالایمان قم ، محمد تقی بیک ارباب : ۵۲ / کتابچه تفصیل احوالات دارالایمان قم ، همو (فرهنگ ایران زمین ۲۲ : ۶۳) / مرآت البلدان ناصری ۱۱۵ : ۴ / مختار البلاد : ۱۴۷ چاپ دوم .

۲ - نسخه کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی : برگ ۱۰۵ ر .

۳ - در تاریخ سلطانی سید حسن بن سید مرتضی حسینی استرآبادی در ذکر آثار شاه عباس اول (ص ۴۲۳ نسخه آقای عبد اللهی در قم) از « تکیه عشقعلی مشهور به باغ قلندران » یاد می شود و آن گویا در اصفهان بوده است .

بدنه پایه‌ها سفیدکاری گچی است و در قاعده گنبد و سقف، آجری که با طرح و سبکی خاص به شکلی جالب درآمده و بر روی هم این بنا را از زیبایی و ظرافتی ویژه برخوردار ساخته است^۱.

۱ - از این مسجد در سال جاری (۱۳۹۵ ه. ق) مرمتی به عمل آمده و برخی خصوصیات آن اکنون با آنچه در متن یاد شده است اندکی تفاوت و اختلاف دارد.

۳

مدارس قدیم

مدرسه غیاثیه

[تصاویر ۱۸۲ - ۱۸۸]

سردرومناره‌های مدرسه غیاثیه در نزدیك میدان كهنه شهر كه نام آن به همین شكل در کتاب‌ها و اسناد دوره صفوی وقاجار به تکرار دیده می‌شود از آثار نیمه نخستین قرن نهم و مورخ به سال ۸۳۰ است .

سر در مدرسه به بلندی ۱۲ و دهانه و پهنای ۷ در ۴ متر روبه جانب شرق بنا شده، و در دوسوی آن بر پایه‌های خارجی ایوان هر طرف دوطاق نما - یکی پایین و دیگری بالای آن - بر آورده‌اند . در کمر بند ایوان کتیبه‌ای سراسری بوده که فرو ریخته و هیچ از آن برجای نیست . سقف ایوان نیز قسمتی فرو ریخته و با بی‌توجهی مسئولان امور نسبت به این اثر قدیم بازمانده سقف نیز به زودی ویران خواهد شد . پوشش سقف مقرنس بوده که از میان رفته و دو قطعه بسیار کم در دو سوی قوسی‌های سر در از آن باقی است . پوشش بدنه ایوان وقوسی‌ها و پایه‌های دوسو سراسر نقش و نگار بسیار ظریف گچ‌بری با کتیبه‌هایی از آیات و عبارات مقدس به

۱ - از جمله در نسخه جمع و خرج سال ۱۱۴۸ آستانه قم (پایان ج ۱ همین کتاب) و دفاتر قدیم که مأخذ کتابچه ثبت موقوفات و خالصه‌جات کشور در دوره ناصری (نسخه کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی در قم) بوده است (برگ ۱۰۵ ر) و تاریخ دار الایمان قم ارباب: ۵۳ و تاریخ قم فیض: برگ ۶ نسخه اصل، و از این مأخذ اخیر در مختار البلاد: ۲۱ چاپ دوم .

خطوط بنایی بر سراسر بدنه و پایه‌ها ، با نقش نام « محمد » و « علی » بر سراسر بدنه قوسی‌ها و جا به جا در میان تزئینات پایه‌ها ، و پوشش درون طاق نماها ملاط سازی گچی با نام‌های مقدس بوده که همه فروریخته و تنها قسمتی از آرایش قوسی‌ها و نمونه‌هایی از هر نوع آرایش‌های ذکر شده در درون و گرداگرد طاق نماها برجای مانده است .

دو مناره بالای سردر به قطر ۲/۲۰ متر و بلندی ۱۳ متر از بالای بام (۲۵ متر از سطح زمین) با پوشش آجری است که از پایین تا گلوگاه به نقشه شطرنجی لوزی در ۱۹ ردیف ، با طرحی از کاشی فیروزه ای میان لوزی ها در کمرگاه و گلوگاه هر دو مناره ، و در بالا با کتیبه‌ای از کاشی خشتی آراسته شده و در بالای کتیبه نقشه آجر چینی دگرگون گردیده و پس از چند ردیف ، سه ردیف مقرنس آجری به شکل کنگره فراز مناره‌ها نمودار است .

متن کتیبه‌های بالای دو مناره به ثلث سفید در زمینه لاجوردی دو آیه از قرآن کریم بوده که آنچه در رویه شرقی و شمالی بوده بیش تر برجای مانده ، آنچه در رویه‌های غربی و جنوبی بوده به نقل معمران در جنگ جهانی اول هنگام ورود نیروهای خارجی به قم ، به منظور ارباب « کمیته مجاهدین » این شهر هدف تیراندازی هوایی نیروهای مزبور قرار گرفته و یکسره فروریخته است . متن کتیبه مناره شمالی آیه «ان الله یمسک السموات والارض ان تزولا . . .»^۱ بوده که اکنون تنها جمله « . . . لنا ان امسکهما من احد من بعده » از دنباله آن باز مانده ، و بر مناره جنوبی آیه «الله الذی رفع السموات بغير عمد ترونها»^۲ کتیبه بوده که از آن هم تنها همین قسمت از آغاز آیه برجای مانده و در پایان کتیبه خوشبختانه تاریخ بنای مناره‌ها

۱ - قرآن کریم ، سوره فاطر (۳۵) : آیه ۳۹ .

۲ - قرآن کریم ، سوره رعد (۱۳) : آیه ۲ .

به این شکل باقی است:

« فی . . سنة ثلاثین وثمانمائة »

۱ - این تاریخ چون در رویه شمالی کتیبه رو به روی مناره شمالی قرار گرفته و برای بازدیدکنندگان غیر محلی که معمولا از راهرو شرقی و جنوبی به مناره‌ها می‌نگریسته‌ومی - نگرند به درستی مشخص نبوده است تا کنون در هیچ نوشته داخلی و خارجی یاد نشده و از این رو سفرنامه نویسان و محققانی که در باره این اثر سخن گفته‌اند معمولا آن را سلجوقی یا از قرن‌های هفتم و هشتم می‌پنداشته‌اند (نمونه‌ها : معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان، ص ۱۸۰).

مدرسه رضویه

[تصویر ۱۸۹]

مدرسه رضویه در میان شهر قدیم از کهن ترین مدارس قم است و سید عبدالکریم بن طاوس در گذشته ۶۹۳ در فرحة الغری از آن یاد می کند . در این کتاب است که حضرت رضا (ع) در سفر خود از مدینه به مرو از قم گذر فرموده و در اینجا فرود آمده است .

کهن ترین قسمت موجود مدرسه، سر در شمالی آن است که از دوره صفوی بر جای مانده و کاشی های پیشانی و کتیبه کمربندی آن جز چند خشتی فروریخته است . در دو جانب این سردر، دو طاق نماست که در جبهه طاق نمای شرقی سنگ نبشته ای کوچک با این متن - گویای تعمیری در این مدرسه به سال ۱۰۹۴ - نصب است :

« هو الفتح

این تازه بنا که هست در خوبی فرد

هرگز نرسد به ساکنانش غم و درد

از روی یقین گفت خرد تاریخش

سرکاری ابدال بیک آبادش کرد »

مدرسه جانی خان

مدرسه جانی خان برابر در گاه مسجد جامع از مدارس دوره صفوی قم است که در دوره ناصری به سال ۱۲۷۸ وسیله میرزا نصرالله خان مستوفی گرکانی تعمیر و مرمت یافت و پس از آن گاهی با نام «مدرسه ناصری» یاد می شد .

سردری بلند دارد با مقرنسی لطیف در سقف و آرایش کاشی گرهی در لچکی های پیشانی . سنگ نبشته جبهه در گاه آن بالای در ورودی حاکی از مرمتی است که در سال ۱۳۷۳ از مدرسه به عمل آمد . صحن و حجرات مدرسه با هندسه ای خاص ساخته شده، و پیشانی ایوان های پیشاپیش حجرات نیز با کاشی گرهی آراسته است .

۱ - سید علی بن محمد باقر موسوی خوانساری رساله مشکوة الصواب فی شرح

خلاصة الحساب خود را به خواهش بعضی از دوستان طلاب در شب پنجشنبه ۱۰ ع ۱۲۲۱ در «مدرسه جانی خانیه قم» به پایان برده است (فهرست الهیات ۱ : ۳۹۸) .

مدرسه فیضیه

بنای کنونی مدرسه فیضیه در شمال صحن عتیق آستانه قم از نیمه نخستین قرن سیزدهم هجری، و جایگزین بنای «مدرسه آستانه» است که در میانه قرن ششم وجود داشته و یاد آن در کتاب النقص - از آثار همین دوره - (ص ۱۶۴) آمده و پس از آن هم در بسیاری کتابها و اسناد قدیم از آن سخن رفته است^۱. فتحعلی شاه قاجار به سال ۱۲۱۳ بنای پیشین این مدرسه را از اساس برداشت و بر جای آن بنای کنونی را بنیاد نهاد.

این بنا با پیرامون یک صد حجره در دو طبقه چهار سوی محوطه ای به درازا و پهنای هفتاد و اند در پنجاه متر، سردری از سوی شمال با درازا و پهنای ۱۳ در ۴ و بلندی پیرامون ۱۱ متر، و سه ایوان در جهات شمالی و شرقی و غربی هر یک به دهانه و پهنای ۹ در ۶ و بلندی پیرامون ۱۲ متر داشته که با مقرنس کاری در سقف و کاشی کاری در بدنه و پایه ها و کتیبه ای به نستعلیق در کمر بند هر یک آراسته بوده^۲ و اکنون مقرنس ها فروریخته و کاشی کاری ها نیز صورت آشفته ای به خود گرفته و ایوان غربی هم در نیم قرن اخیر از شکل خود خارج شده و با احداث سقفی در بالای کتیبه کمر بندی آن، قسمت بالا مخزن کتابخانه و قسمت پایین مسجد

۱ - البته این بنا در دوره های بعد (وقدر مسلم در دوره صفوی) تجدید شد و تغییر نام

مدرسه « آستانه » نیز به « فیضیه » در قرن یازدهم پدید آمده است.

۲ - تصویر چاپ شده در سفرنامه هانری رنه دالمانی (ص ۸۵۴) دیده شود.

و مدرس گردیده است . جز این سه ایوان ، ایوانی نیز در جنوب هست که در سال ۹۳۹ بنا شده و سر در صحن عتیق آستانه مقدس حضرت سنی فاطمه است که در مجلد نخست ذیل سخن از صحن عتیق به تفصیل وصف شد .

در بالای در گاه ورود مدرسه از سر در شمالی سنگ نبشته ای است مرمرین

که بر آن این دو بیت به نستعلیق ثبت است :

« در روضة معصومه شهنشاه فلك جواه

بنهاد بنا مدرسه ای دلکش و دلخواه

تاریخ بنایش چه زارباب سخن خواست

بنوشت صبا مدرسه فتحعلی شاه » (۱)

متن کتیبه کمر بندی این سر در به نستعلیق ، با دو طرح در آغاز و انجام

کتیبه از جمله «با باقی» به ثلث و به تکرار (هشت بار در هر یک به شکل دایره)

چنین است :

« این همایون در گه فرخ پی گردون همال

در گه علم است و باب فضل و کریاس کمال

این مقرنس طاق چو داین منور شمشه چیست

آسمانی با سکون و آفتابی بی زوال

این حرم حرمت حریم این عرش فرسا بارگاه

گشت بنیاد از مثال پادشاه بی مثال

باد یا رب بخت بیدارش چو حی لا ینام

باد یا رب ملک اقبالش چو ملک لایزال

با عبارت «انا مدینه العلم و علی بابها» به نستعلیق سفید درشت بالای در گاه ورود ،

۱ - میرزا صادق ناطق اصفهانی نیز در تاریخ بنای این مدرسه قصیده ای دارد در

۱۹ بیت که هر مصرع آن - بنا بر روش معمول او - برابر سال ۱۲۱۷ است که تاریخ پایان

ساختمان این بناست . متن آن در بسیاری از مأخذ چاپی و خطی (از جمله جنگ شماره ۱۱۳ د

دانشکده ادبیات دانشگاه تهران : ص ۵۰) دیده می شود .

وجملۀ «یا کافی المهمات» به همان خط در دولچکی بالای سردر .

در کمر بند سه ایوان مدرسه، قصیده ای از فتحعلی خان ملك الشعراء در ۲۱ بیت کتیبه شده که در هر ایوان هفت بیت است و آغاز آن از ایوان شرقی، این چنین:

ایوان شرقی :

دست قدرت تا به دهر این هفت منظر برکشید
دهرا کی این چنین در حلیه وزیر کشید
هر زمان مشاطه قدرت عروس دهر را
بر مراد خلق در پیرایه دیگر کشید
هر سفالین کاسه آمد یادگار جام جم
بلکه جام جم زرشک از خون دل بر سر کشید
این همه پیمانۀ عشرت به بزم روزگار
هر کس از دوران شاه معدلت گستر کشید
فخر شاهان زمین فتح علی شه کاسمان
حلقه فرمان او در گوش هفت اختر کشید
آن شهنشاه ملك شه چاکر سنجر غلام
کش ملك شه خاک در در دیده چون سنجر کشید
آسمان در عهد او رسم ستمکاری گذاشت
کز حسام شحنة عدلش بسی کیفر کشید

ایوان شمالی :

.....
.....
شاه اژدر بند شیراوژن به دشت کارزار
چون زمرد رنگ تیغ اژدها پیکر کشید
آن حسام شعله بار آبگون در دست غیر
راست چون بیدی است کاندربوستان خنجر کشید

۱ - دیوان او : ۸۴ - ۸۶ (چاپ تهران - ۱۳۴۱) .

این اثر از بازوی زور آزمای شاه یافت
 ذو الفقار آن گه اثر بخشید، کش حیدر کشید
 داد ملک آرای او موکب به هفت اقلیم راند
 عدل عالی رای او رایت به نه کشور کشید
 قافله در قافله هر خواجه زو مرجان فشاند
 کاروان در کاروان هر برده زان گوهر کشید
 شد جهان آباد چندان کش قصور بی قصور
 سر به چرخ اخضر از این توده اغبر کشید
 ایوان غربی :

آن همایون خطه از سیل حوادث شد چنان
 کز خرابی بوم هم رختش زبوم و بر کشید
 مضجع پاکان دین خیر البلاد ام القری
 خاک قم کز قمه عرش برین سر بر کشید
 جسم پاک فاطمه آسوده در این خاک پاک
 کاسمانش خاک در در دیده اختر کشید
 دایه گردون چو اودر مهد عصمت در نیافت
 تا مه و خورشید را در مهد سیم وزر کشید
 گرد خدلان خاک از آن بر صفة مانی فشاند
 خط بطلان چرخ از این برنامه آزر کشید
 هر طرف کاخی منقش تا به کیهان در فرود
 هر طرف قصری مصور سر به کیوان بر کشید
 ؟
 (۱)

۱ - يك یت فرو ریخته لیکن گویا ماده تاریخ بنا بوده است این چنین :

چون تمام این چار ایوان شد به تاریخش خرد

زد رقم این چار ایوان سر بکیوان بر کشید

(۱۲۱۸)

در کنار ایوان غربی مسجدی است با سقف مقرنس کاری ، و بالای آن شاه نشینی به درازا و پهنای ۹ در ۶ متر که از سویی به رودخانه و از سوی دیگر به ایوان مزبور در گاه داشته^۱ و اکنون از صورت خود خارج شده است لیکن پوشش مقرنس سقف و کتیبه گچ بری سراسری آن باقی است. متن کتیبه قصیده ای است از فتحعلی خان صبا در پنجاه بیت به نستعلیق این چنین :

یارب این چرخ است یاعرش بربین
یا همایون قصر دارای زمین
زائران را از صریح آمد به گوش
نغمه اهلا و بانگ آفرین
ساکنان را از صدا باشد خمش
بربط ناهید و چنگ را متین
گشته از نقش در و دیوار آن
نقش بر دیوار نقاشان چین
کبک و بازش را جناح اندر جناح
گرگ و پیلش را سروی اندر سرین
نه جدال آن به این از روی قهر
نه نبرد این به آن از راه کین
خرم و خندان به باغش نسترن
تازه وریان به راغش یاسمین
نه زیان از غارت گلچین بر آن
نه ضرر از آفت بهمن بر این

۱ - « مدرسه روح افزا از اشکال هندسه با عرصه خلد معادل جنت مشاگل مشتمل بر حجرات و حیاض و جداول پرداخته اند هر حجره آن غرفه ای از بهشت و انوار قدسش پیدا از گل و خشت ، مبنی بر چهار ایوان . در غربی آن - که از يك طرف مشرف بر فضای مدرسه است و از يك جهت به رودخانه - بالاخانه مخصوصه برای تمکن شهریار یگانه ساخته گشت » (مآثر سلطانیه ، پایان وقایع سال ۱۲۱۵) .

چرخ زنگاری به سنگرف سرشک
 از غم زنگار و شنگرفش قرین
 نیش تیغش شیر شادروان او
 همچو سگ دم لابه کش شیرعربین
 آن شرف دارد که دارد از شرف
 عرش بر خاک جناب او جبین
 آن خطر دارد که دارد از خطر
 دست رضوان آستانش از آستین
 دانی این فخر وسعدت از چه یافت
 این همایون بارگاه دلنشین
 از نزول داور کون و مکان
 از قدم خسرو دنیا ودین
 دادگر فتحعلی شه آن که باد
 آفرین بر جانش از جان آفرین
 آن جهاننداری که از تیغ تزار
 پهلوی ملک جهان دارد سمین
 آن شهنشاهی که از شیرین سخن
 از نهاد حنظل آرد انگبین
 ذو الجلالی کز جلال ذو الجلال
 رایت او آیتی باشد مبین
 خسروی کافکنده صیت همتش
 جاودان در طاس نه گردون طنین
 همتش را لا مکان زیر قدم
 حشمتش را آسمان زیر نگین
 بخت او را مام گردون نازده
 همچو مامک بر سلیل نازنین
 آسمان دارای خرمن گشت از آن
 کامدش بر کشت احسان خوشه چین

گفتم او را هست بر آدم شرف
 وهم گفتا زین سخن هشدار هین
 عقل از این اندرز خندان گشت وگفت
 کای به اندرز تو جان ما رارهین
 آن که آورد این گهر از نور پاک
 طینت آدم سرشت از ماء وطین
 اعتراضی گر تو را باشد بر اوست
 کاین چنین آراست نقش آن واین
 چون به گاه کینه برخیزد زجای
 چون به عزم رزم بنشیند به زین
 با سر خطی ستاند بوم روم
 در پی خیلی سپارد ملک چین
 نه بماند خاندان فیلقوس
 نه گذارد دودمان آبتین
 نه به صلب بابک اندرشان سلیل
 نه به ناف مامک اندرشان جنین
 در خم خام آورد یال نیال
 در پی خنگ افکند تاج تکین
 رمح او نقاب دل ها تا کند
 در درونشان گوهر خنجر دقین
 تیر او با جان بد خواهان او
 چون شهاب ثاقب ودیو لعین
 شهر قم فخر البلاد ام القری
 کاسمانش کرد یکسان با زمین
 شد چنان ویران که نه بامی خراب
 تا در آن بومی شود منزل گزین
 گشت چون از حادثات روزگار
 آن چنان شهری دل آرا این چنین

جود شاهنشہ پی آبادیش
 دست ہمت بر کشید از آستین
 يك دو فرسنگ اولش در راه سیل
 چون سکندر بست سدی بس متین
 پس در آن فرخنده کشور بفراخت
 قصرهایی جان فزا ودلنشین
 روضه معصومه کامد منہدم
 کردش اینک غیرت خلد برین
 گنبدی افراختش از زر ناب
 کاسمان از غیرتش باشد حزین
 از غم زرینہ خشتش آفتاب
 هر سحر گہ گشت خاکستر نشین
 ہم در آن بنیاد کرد این مدرسه
 کز غمش فردوس باشد در انیس
 صحنش از دلکش حدائق چون بہشت
 حجرہ ہا چون حجلہ ہای حورعین
 ہم بہ رکنی زان فلک فرسا مکان
 زامر آن دارای اسکندر مکین
 این ہمایون قصر دلکش شد بنا
 کاسمان بر آستان سودش جبین
 الغرض چون زامر آن صاحبقران
 با زمین این آسمان آمد قرین
 زد صبا از بہر تاریخش رقم
 کاسمان دیگر است این بر زمین
 تا بود ایوان کیوان بر فراز
 تا بود گلزار جنت دلنشین
 باد درگاہش بر از قصر زحل
 باد خرگاہش بہ از خلد برین

مدرسه دار الشفا

[تصاویر ۱۹۰ - ۱۹۴]

بنای دار الشفا در شمال مدرسه فیضیه از فتحعلی شاه است که نخست به عنوان بیمارستانی برای آستانه ساخته شده و سپس به شکل مدرسه و مسکن طالبان علوم دینی در آمده است .

محوطه صحن آن با درازا و پهنای پیرامون ۷۰ در ۳۲ متر سردری از جانب شمال دارد که در اوائل قرن حاضر بر بنا افزوده شده است با بلندی ۸ و دهانه و پهنای ۴/۵۰ در ۱/۵۰ متر ، با کتیبه ای در دوسوی سردر (نمای درونی و بیرونی) که بر آن همان حدیث نبوی که در ازاره ایوان طلای آستانه مقدس ثبت شده و متن آن در ذیل سخن از آن بنا به صورت کامل نقل گردید به ثلث نگاشته شده است با تاریخ ۱۳۰۳ در پایان و عبارت «عمل صادق» بالای کتیبه در اسپر رویه جنوبی سردر .

در زاویه شرقی صحن دار الشفا آب انباری است که آن را میرزا تقی خان ساروتقی وزیر شاه عباس دوم در سال ۱۰۵۵ بنا نموده است با سردری به درازا و پهنای ۶ در ۲/۷۰ و بلندی ۸ متر ، با مقرنس کاری در سقف و کاشی کاری معرق در لچکی های بالای در گاه راه پله آب انبار، که در بالای آنها در دوسطر این دوربای - هر مصرع میان يك ترنج - به نستعلیق محمد رضا امامی ثبت است :

« زین برکه دستور که با دا جاوید

بر یاد حسین هریک قطره چشید

فی الحال ز بهر سال تاریخش گفت

لعنت بیزید باد و بر گور یزید

۱۰۵۵

میرزا تقی از بهر صفی شاه جهان

این برکه نمود خیر بر عالمیان

جستم ز خرد حساب تاریخش گفت

این برکه بنا کرده وزیر ایران »

در پایان رباعی نخست این عبارت به نستعلیق ریز خوانده می شود :

« کتبه العبد المحتاج محمد رضا الامامی »

در کمر بند سردر کتیبه ای است از کاشی خشتی لاجوردی به ثلث محمد

رضا امامی با این متن :

« فی ایام الدولة السلطان الاعظم والخاقان الاکرم مروج

المذهب الائمة المعصومین علیهم السلام السلطان بن السلطان

بن السلطان والخاقان بن الخاقان بن الخاقان ، السلطان ابو

المظفر شاه عباس الثانی الصفوی الحسینی الموسوی بهادر

خان خلد الله تعالی ملکه وسلطانه توفیق یافت به اتمام عمارت

این برکه مخدوم الامرا و خادم الفقرا توفیق آثاری ایران مداری

اعتماد الدولة العلیة العالیة الخاقانیة میرزا محمد تقی المشهور

بسا و تقی خالصاً الی الله تعالی فی شهر ربیع الاول سنة خمس

وخمسين بعد الالف . کتبه محمد رضا الامامی الاصفهانی »

بالای این کتیبه در زاویه جنوبی اسپردر گاه آب انبار سنگ نشسته ای کوچک

است مشتمل بر پنج بیت در متن و دو بیت در کناره راست و چپ به نستعلیق، حاکی

از مرمتی که در سال ۱۲۰۴ وسیله تقی خان بروجردی از این آب انبار به عمل آمده

است^۱، این چنین :

« مظهر لطف حق تقی خانان

در بروجرد و در زمانه وحید

مثل او روزگار کم دیده

زاده زاباو امهات رشید

بانی کارهای خیر و ثواب

ایزدش داده است بخت سعید

آب انبار این مکان شریف

بود ویران به سالهای مدید

کرد تعمیرش از برای ثواب

حافظش باد کردگار مجید

بهر تاریخ سال تعمیرش

زایر تشنه ای ز راه رسید

جرعه ای آب خورد و آن گه گفت

سب و لعنت بشمر باد ویزید

سنة ۱۲۰۴ *

۱ - در دوره ناصری هم مرمتی دیگر وسیله علی خان از این آب انبار به عمل آمد

که ماده تاریخ اتمام آن در پایان دیوان قدرت قمی (چاپ تهران) دیده می شود .

مدرسه حاجی

میرزا آقا خان نوری صدر اعظم در دوران حکومت فرزندش ذوالفقارخان در قم، مدرسه و مسجدی در کوی قاضی نزدیک میدان میر این شهر برای حاجی ملامحمد صادق قمی روحانی بزرگ آن دوره قم بنیاد نهاد که تا کنون بر جا و دائر است .

بالای درگاه ورود مدرسه سنگ نبشته ای بود که چند سال پیش آن را به درون راهرو منتقل کرده و بر دیوار نصب نموده اند با این متن :

« در زمان دولت روز افزون ملاذ السلاطین وملجأ الخواقین
السلطان بن السلطان بن السلطان بن السلطان والخاقان بن
الخاقان بن الخاقان بن الخاقان المؤید المنصور قانع الاشرار
والشُرور ابو المظفر ناصر الدین شاه قاجار خلد الله ملكه
وسلطانه به واسطه دوام دولت ابد آیت اعلی حضرت قدر
قدرت شاهنشاه عالمیان پناه این خجسته مسجد دلکش را
جناب جلالت مآب نبالت نصاب غوث الاسلام والمسلمین
كهف الدنيا والدین معنی دانش وآگاهی امین اعلی حضرت

۱ - سرگذشت او در المآثر والاثار : ۱۵۳ ، طبقات اعلام الشیعه - قرن سیزدهم
۲ : ۶۳۲ - ۶۳۳ ، مختار البلاد : ۲۷۰ - ۲۷۱ چاپ دوم ، تاریخ قم فیض : ۱۷ نسخه
اصل ، تحفه الفاطمیین ۱ : ۴۱۵ - ۴۱۷ ، تاریخ نو جهانگیر میرزا : ۲۸۳ و ۲۹۸ ،
و دیگر مآخذی که در تعلیقات پایان کتاب تاریخ دار الایمان قم محمد تقی بیک ارباب (چاپ
قم ، ص ۱۲۰) یاد شده است دیده شود .

ظلّ اللهی شایسته مسند صدارت فخر امم کان کرم محرم
اسرار شاهنشاه عالمیان پناه قواماً للمجد والدولة والاقبال
نظاماً للشوكة والایهة والاجلال اشرف ارفع امجد اکرم میرزا
آقا خان نوری اعتماد الدولة العلیة العالیة صدر اعظم افخم
لازالت رأیات اجلاله مرفوعة بنا فرمودند وبرکافة مسلمین وقف
عام نمودند که جمیع شیعة اثنی عشریه در او به عبادت ودر
حجرات آن به تحصیل علوم مشغول باشند . حرره فی شهر
جمادی الثانیه ۱۲۷۲ .

کتبه العبد المذنب محمد الکلیایگانی «

ایوان مدرسه که پیشاپیش شبستان مسجد قرار دارد به دهانه وپهنای ۸/۵
در ۱۰ وبلندی ۱۲ متر با کاشی کاری آراسته شده که در میان آنها در دو جانب درگاه
مسجد برترنج هایی عبارت «معمار این مسجد حاجی شعبان سنه ۱۲۷۲» و «عمل
استاد محمد آقا ولد حاجی اسماعیل» ثبت است . کتیبه کمر بندی ایوان گچ بری
است به ثلث مشتمل بر سوره جمعه^۱ با رقم :

« حرره علی اکبر متولی مضجع خاقان فتحعلی شاه فی

سنه ۱۲۷۲ »

در پایان . بالای این کتیبه در جبهه اسپر ایوان کتیبه ای است از کاشی خشتی
لاجوردی درپانزده سطر به نستعلیق طلایی با این ابیات در متن، سروده حاجی رشید
خان بیگدلی اخگر^۲ و تحریر همو :

« در زمان شهریار تاج دار تاج بخش

آن که ذات بی همالش پادشاهی را سزا

بو المظفر ناصرالدین شاه غازی آن که هست

مهتران را شهریار و خسروان را پادشا

۱ - قرآن کریم ، سوره ۶۲ .

۲ - بنگرید به مقدمه دیوان شرر (چاپ قم) : ۵۲ - ۵۳ .

اعتماد الدولة شه صدر اعظم آن که داد
 ملک جم را نظم ها چون آصف بن برخیا
 گاه بدل و وقت تحسین نی شگفت از خود شوند
 معن با جودش بخیل و فضل با ایدش گدا
 شد دل آگاه او آگه ز آرز روزگار
 زان که رایش از صفا شد آینه گیتی نما
 دید چون شوق مهین فرزند خود در کار خیر
 آن که باشد مهتران و سروران را مقتدا
 صهر شاهنشہ نظام الملک و المله که هست
 چون پدر اصل سخا شخص کرم ذات حیا
 ساخت در قم مسجدی دلکش که هر کس دید گفت
 لوحش الله زین بنا و باریک الله زین فضا
 وه چه مسجد کز علو پایه و قدر بلند
 عقل می گویدش وه وه بر زمین آمد سما
 وقف کرد این مسجد نیکو برای خاص و عام
 تا نیاز آرند و طاعت می به ذات کردگا
 این عبادت خانه فرخ بنا کرد او که خلق
 بعد طاعت جاه گیتی را بگویندی دعا
 ز اهتمام میر باقر خان عادل پور صدر
 آن که قم از عدل او بس یافته برگ و نوا
 خان با دل ذوالفقار آن کوبه رنج فاقه گشت
 با دل وافی دوا و با کف کافی شفا
 یافت چون اتمام این نیکو بنای دلپذیر
 گاه آن شد تا رشید الدین همی خواند ثنا
 از پی تاریخ این فرخ بنا کلکش نگاشت
 صدرا مجد را مبارک باشی ای نیکی بنا

اسناد مدارس قدیم

مدارسی که در اینجا یاد و آثار قدیم آن شناسانده شد آنهایی است که بنای پیشین آن بر جای مانده و از رهگذر معرفی اثری تاریخی شایسته ذکر بود. مدارس قدیم دیگری هست که تجدید بنا شده ، و مدارسی نیز در کتاب ها و اسناد قدیم مذکور است که اکنون نشانی از آنها نیست .

در باره مدارس قدیم قم مقاله ای چند سال پیش از نگارنده این سطور به چاپ رسیده که قسمتی از آن با اصلاحات و اضافاتی در پایان این مجلد گذارده شده است .

۴

آثار دیگر

مناره میدان

[تصاویر ۱۹۵ - ۱۹۶]

در کنار محوطه میدان کهنه شهر مناره ای آجری به قطر ۳/۵ و بلندی پیرامون ۲۵ متر هست که در نیم قرن اخیر مسجدی نیز کنار آن بنا کرده اند . آنچه از ملاحظه اسناد و مدارک مربوط و سبک بنای مناره مورد سخن بر می آید اساس بنای مناره کهن و شاید سلجوقی است که به گذشت زمان فرسوده شده و قسمت هایی از آن نیز فرو ریخته بوده است تا در سال ۱۱۹۱ وسیله یکی از امراء زند مرمت گردیده و نمای آجری کنونی از همین مرمت بر جای مانده است . پس از آن در سی سال اخیر مآذنه ای بالای آن ساخته و شکل نوتری بدان بخشیده اند . در دیوان هاتف (ص ۹۷ - ۹۸ چاپ و حید دستگردی) قطعه ای در ماده تاریخ مرمت این مناره با اشاره به قدمت بنای آن هست که به نقل آن مبادرت می رود:

سپهر مجد و خورشید سماحت اختر عزت

نظام عالم و دستور گیتی آصف دوران

جناب صاحب اعظم خدیو افهم اکرم

ربیع گلشن عالم بهار عالم امکان

جهانگیر و جهان بخش و جهاندار و جهان داور

که گردونش نیچد گردن از حکم و سراز فرمان

جوانمرد و جوان بخت و جوان طبع و جوان دولت

که در ایام او نوشد جهان و تازه شد کیهان

به دست و کلك او نازند ملك و دین بود آری
 قوام دین و ملت این نظام ملك و دولت آن
 گرش خلق جهان جان جهان گویند می شاید
 که آمد عالم فرسوده را برتن زعدلش جان
 کهن گلدسته قم را که ویران بود بنیادش
 مجدد شد به حکم او اساس و تازه شد بنیان
 تعالی الله زهی گلدسته زیبا که پنداری
 به هم بر بسته از گل دسته ای دهقان این بستان
 بود مقری بر اوجش با سروش چرخ هم نغمه
 مؤذن بر فرازش با خروش عرش همدستان
 به گلبنك بلند آوازه انصاف وجود او
 به شرق و غرب از این گلدسته خواهد رفت جاویدان
 غرض چون نو شد این گلدسته زیبا و رفت ازوی
 سوی عرش برین بانگ مؤذن های خوش الحان
 دیر خامة هاتف پی تاریخ اتمامش
 رقم زد شد ز حکم آصف این گلدسته آبادان
 در کتابخانه آستانه مقدس قم جزوی است از مصحف شریف به شماره ۲۴۰
 انبار که بنا بر مفاد وقف نامه آغاز نسخه، آن را خواجه فخرالدین احمد بن خواجه
 زین الدین شاه علی طخرودی در او اخرج ۱-۸۹۱ بر مسجد معروف به «مسجد منار» واقع
 در درون شهر قم برابر درب مشهور به «درب علویه» در محله «دوقفیز آباد» از محلات
 «سروزن» وقف داشته و تولیت آن را به امام آن مسجد شیخ شمس الدین شاه محمد
 وا گذارده است. چنین است متن این وقف نامه:

«وقف و حبس هذا الجزء مع الاجزاء التسعة والعشرين من
 كلام الله رب العالمين مع الصندوق المسدس المتين صاحب

المعظم المقدم الموقر المكرم مجمع المحاسن والشيم قدوة
 الاكارم ومنبع المكارم الموفق بتوفيق الملك الصمد الخواجه
 فخر الملة والدين احمد بن الصاحب السعيد المبجل المفخم
 المبرور المحترم الخواجه زين الملة والدين شاه على
 الطخرودى (١) ادام الله سعاده وتقبل منه حسنته على المسجد
 المعروف بمسجد، منار الواقع بداخل مدينة قم محاذياً للدرب
 المعروف بدرب علويه فى محلة دو قفيز آباد من محلات سرورزن
 ليقرا فى هذا المسجد ايام الجماعات وفقاً صحيحاً شرعياً بلا
 نقص ولا فسح ولا تغيير من البيع او الرهن او الهبة او الارث
 خالصاً لله تعالى .

وفوض التولية الى امام هذا المسجد وهو المولى الفاضل
 العالم المتورع الشيخ شمس الملة والدين شاه محمد اديمت
 فضائله مشروطاً بان يقرأ فى هذا المسجد ولا يقرأ فى مجلس
 خارج هذا المسجد الا فى مجلس ختم رأى المتولى المشار
 اليه مصلحة فى قرائة ، فمن اجرى على هذا الجزء او واحد
 من الاجزاء الباقية تبديلاً بنوع ما فقد باءً بغضب من الله وماواه
 جهنم وبئس المصير واجر الواقف على الله تعالى فان الله لا
 يضيع اجر المحسنين . وكان ذلك فى او اواخر ربيع الاول من تاريخ
 سنة احدى وتسعين وثمانمائة « (٢)

درسنگ نبشته مورخ ٩٦٣ كه بر ديوار مسجدى نزديك همين مناره نصب
 است و متن آن در صفحه بعد نقل شد از «منار چهار سو» ياد مى شود كه گويامقصود
 همين مناره باشد .

١ - دراصل « الطخرودى » ، ليكن شايد مقصود همين « طخرودى » باشد در نسبت
 به ديه طخروود (تقروود) قم .

٢ - با شرحى كه در پيش گفتار اين مجلد گذشت مسجد ياد شده در اين سند ، در
 عرض محله عشقعللى و تكيه سيد حسن قرار داشته . و بنا بر اين متن سند در اينجا به استطراد
 نقل شده است .

وقف نامه قنات

[تصویر ۱۹۷]

در نزدیک مناره میدان و سر در غیاثیه مسجدی است در کنار يك چهارراه که بنای آن اخیراً تجدید شده و بر پایه شرقی آن از بیرون سنگ نبشته ای سه درازا و پهنای ۱/۱۰ در ۰/۰۵۵ متر با یازده بیت در متن به ثلث زیبا و بر جسته نصب است گویای وقف قناتی در سال ۹۶۳ بر محله میدان قم (با یاد از بناهای خیردیگر واقف و منار چهار سو و مسجدی که واقف همین قنات در مجاورت آن ساخته بود. چنین است متن ابیات :

» آصف سم

آن که شد معمور از عدلش خراب آبادقم

همچو او بر مسند جاه و بزرگی و شرف

هیچ کس نشست از اشراف و از امجاد قم

ز این نکوکاری که او با مردم این شهر کرد

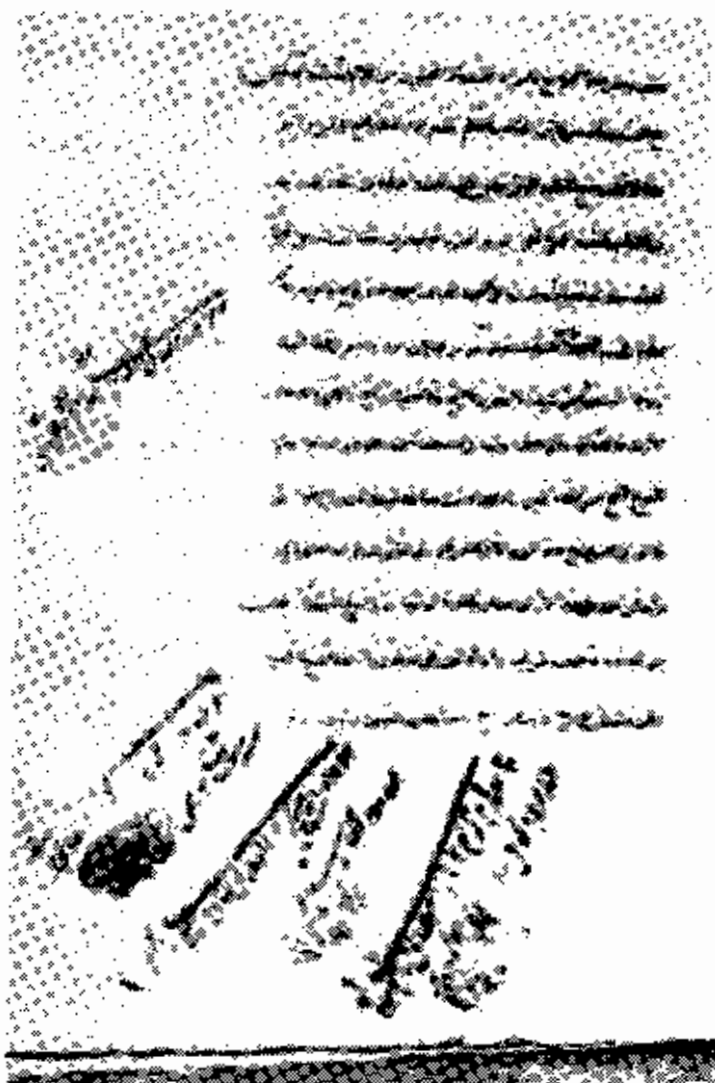
. . . کرده نیکو از بد ا بنیاد قم

۱- در خلاصه البلدان از دو قنات خواجه ابوالقاسم و قاضی شرف که قسمتی از آن دو

در نیمه نخستین دوره صفوی بر شهر قم وقف گردیده است یاد می شود (برگ ۵۰ ر نسخه

آقای محیط طباطبایی) که این قنات هیچ يك از آن دو نباید باشد. ضمناً از میدان قم نیز در

خلاصه البلدان و گلستان هنر: ص ۴۱ یاد شده است.

وقف نامه مورخ ع ۱ - ۸۹۱ م مربوط به
مسجد منار قم (کتابخانه آستانه قم)

بعد چندین بقعه خیری که در راه خدا
ساخت در هر گوشه‌ای تا بد در استعداد قم
کرد احداث قنات ونهر آبی بهر خیر
ساخت جاری بر سر میدان بی‌امداد قم
تا رسد فیضش به هر کس قربه‌الله کرد
وقف بر هر خاص و عام و بنده و آزاد قم
مسجدی هم جمع آن . . . دمنار چارسوی
ساخت تا یک یک دعا گویندش از افراد قم
هر که گردد مانع این آب و غاصب نیز هم
حاکم و محکوم از اختیار و از اضداد قم
باد روی او زدود آتش لعنت سیاه
تا بود نام و نشان از آب و خاک و باد قم
بود شهر قم زبی آبی چو وادی عدم
گوئیا زین آب شد بار دگر ایجاد قم
چون قبول حضرت حق بود بی‌شک خیر او
زین سبب تاریخش آمد آب خیر آباد قم»

تیمچه بزرگ

[تصویر ۱۹۸ - ۲۰۲]

بنای تیمچه بزرگ در بازار از دوره ناصری و اثر استاد حسن معمار قمی هنرمند مشهور آن عهد است .

سقف تیمچه سه چشمه است بی ستون و مجموعاً به درازای ۲۷ متر، و چشمه میانه با بلندی و دهانه ۱۵ متر . با پوشش آجری ظریف و آراسته و با مقرنس گچی در زوایا . پیشاپیش حجرات و غرفه های گرداگرد تیمچه درهای ارسی بوده که اکنون نیز نمونه هایی باقی است .

پل علی خانی :

اساس بنای این پل که تا پایان دوره قاجار تنها مدخل ورود شهر بود قدیم است . در هنگام تخریب چشمه های پیشین آن سنگ نبشته ای به دست آمد که بنا بر مفاد آن، پل مورد سخن به دستور یکی از پادشاهان صفوی تجدید بنا گردیده است^۱. در سال ۱۲۹۲ علی خان سنقری ریش بلند نایب الحکومه قم چشمه های پیشین پل را که در اثر گذشت زمان فرسوده شده و به خاطر بالا آمدن سطح رودخانه کوتاه تر شده بود بر داشته ، بر جای آن چشمه هایی بلندتر بنا نهاد با این نشان که از آغاز ویران ساختن چشمه های پیش تا پایان کامل کار تنها چهل روز فاصله بوده است^۲.

بارو :

وصف آخرین باروی قم که گویا برای آخرین بار وسیله حسین خان حکمران این شهر در دوره علی مراد خان زند به سال ۱۱۹۷ مرمت و اصلاح یا تجدید بنا گردیده است^۳ در برخی از سفر نامه ها و کتاب های دوره قاجار آمده است. از جمله نجم الملک در سفر نامه خوزستان خود می نویسد: «قم . . حصار معتبر داشته که

۱ - تاریخ قم فیض : ۸ ر نسخه اصل .

۲ - همان مأخذ و همان جا .

۳ - در دیوان هاتف (ص ۳۶ - ۴۱ چاپ وحید دستگردی) قصیده ای است در مدح

این حاکم و وصف برج و باروی قم .

بر وفق قاعده مهندسی زوایای حارسه و محروسه در آن ترتیب داده اند . حصار
قطوری داشته هنوز در بعضی جهات آثار آن باقی است»^۱.

اکنون قسمتی بسیار کم از این بارو در نزدیک دروازه قلعه ومزار احمد بن
قاسم باقی است .

آب انبارها :

قدیم ترین آب انبار قم ، آب انبار سار وتقی است که در سال ۱۰۵۵ بنا
شده وذیل سخن از مدرسه دار الشفا وصف گردید . جز آن ، دیگر آب انبارهای
مورخ این شهر در حال حاضر از دوره ناصری به بعد است که سال بنا ونام بانی
وکتیبه های آنها به تفصیل در تحفه الفاطمین^۲ آمده و قدیم ترین آنها آب انبار
سردار بود مورخ ۱۲۶۲^۳ که دو سال پیش ویران شد و پس از آن آب انبار برابر
مدرسه رضویه در بازار کهنه مورخ ۱۲۶۶ که هنوز بر جاست^۴ .

مطب شفاءالدوله [تصویر ۲۰۳] :

سردر و نمای خارجی مطب حکیم شفاءالدوله از پزشکان قم در نیمه نخستین
ومیانة قرن حاضر - که در این شهر با نام «حکیم کاشی» شناخته می شده است -
برابر سردر شرقی صحن مطهر حضرت فاطمه معصومه به شکل مسافر خانه ای

۱ - سفرنامه خوزستان : ص ۴ . نیز روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه : ۶۳۸ چاپ
نخست و ۵۵۹ چاپ دوم .

۲ - باب نهم مجلد نخست (۵۳۸ - ۵۵۱) . نیز وصف چند آب انبار در تاریخ
فیض : ۵۶ ر - ۵۷ نسخه اصل .

۳ - سنگ نیشته بالای سر در آب انبار که متن آن در مجله وحید ۶ : ۹۳۵ آمده است .

۴ - اکنون که این سطور به چاپ می رسد این آب انبار هم ویران شده است .

هنوز باقی و نموداری از ذوق اوست^۱.

در گاه ورود مطب درست برابر نورگیر ایوان شرقی صحن نو است و از آنجا ضریح مطهر را به درستی می‌توان دید. بالای این درگاه در ترنجی به نستعلیق نوشته شده است:

« و نزل من القرآن ما هو شفاء ورحمة للمؤمنین (۲) »

۱۳۵۲

بالای پیش تالار جلو غرفه‌ها بر کاشی نوشته شده است:

« یامن اسمه دواء و ذکره شفاء » (۳)

بالای غرفه‌ها کتیبه‌ای است از کاشی خشتی به نستعلیق زیبا با این متن سروده خود او:

« رواق حکمت اینجا کاخ سبط مصطفی آنجا

بشارت دردمندان را دوا اینجا شفا آنجا

در اینجا طب یونانی و تشریح اروپائی

فرامین الهیات و آیات خدا آنجا

سبب اینجاست یعنی حکمت و تدبیر و دانائی

توانائی است یعنی حکم و تقدیر و قضا آنجا

کاشی ساز حاجی حسین خاک نگار »

بر دو جانب درگاه راهرو غرفه‌ها شش بیت دیگر از سروده‌های حکیم بر

کاشی خشتی ثبت است این چنین:

« از غم هجر مریضی که گرفتار تب است

نسخه‌اش افشرد وصل به هنگام شب است

۱ - بسیار به جاست فرزندان او که عهده‌دار مشاغل دیوانی مهمی هستند برای حفظ

شکل این اثر ترتیبی فراهم آوردند که درمانگاهی برای آستانه مقدس در این مکان دایر گردد.

۲ - قرآن کریم ، سورة اسراء (۱۷) : آیه ۸۴ .

۳ - از دعاء شریف کمیل .

آن که در بستر بیماری عشق است دواش
خرفه خال و گل عارض و عناب لب است
چاره دل چه دوچار غم و اندوه شود
ساقی و جام می و نغمه ورقص و طرب است
فادزهر اثر سم خیالات به مغز
سبزه و باغ و گل و قصه و شعر و ادب است
الغرض نیست عجب گر بشود سهل علاج
هر مریضی که زهر درد به رنج و تعب است
درد دانای گرفتار به نا دان سخت است
گر شفا جان ببردزان به سلامت عجب است

بخش دوم

بناهای قدیم در روستاها و بلوکات

قسم

- ۱) پیرامون شهر
- ۲) قمرود
- ۳) قنوات
- ۴) قهستان و واز کرود
- ۵) خلجستان
- ۶) ضمیمه

پیرامون شهر

در قسمت « حومه » و پیرامون شهر پیش از آن که « بلوکات » آغاز شود چند مزاری است که در زیر از هر يك به اجمال یاد می‌گردد :

شاهزاده عبد الله :

نزدیک قلعه صدری قم (یک کیلومتر و اندی بیرون شهر در جانب غربی) منسوب به مردی از نوادگان امام چهارم . نام این مزار گویا پیش‌تر « شاه زید » بوده است^۱.

بنایی است ساده و کوتاه با قدمت دو سه قرن . در ایوان جنوبی بنا بالای درگاه ورود دایره‌ای است زیبا از کاشی معرق بازمینه نخودی رنگ که بر آن چهار نام « محمد » و چهار « علی » به ثلث نوشته شده و متعلق به پیش از دوره قاجار است .

۱ - تاریخ دار الایمان قم : ۴۵ / کتابچه تفصیل احوالات دار الایمان قم ، محمد تقی یك ارباب : ۶۱ ، سطر ۱۴ / کتابچه تفصیل وحالات دارالایمان قم ، افضل الملك : ۹۱ ، سطر ۳ . در خلاصة البلدان (مطلب ۵ از فصل سوم از باب چهارم ، ص ۹۵ چاپی) : « ابو زید » .

شاه جمال :

در کنار راه قم به اراك ، دو كيلومترى جنوب غربى شهر قديم ، نزديك بناى قصر دختر از آثار دوره ساسانى .
بنایى است کوتاه و ساده که چندان کهن نیست با چهار ایوان در چهار سوی بقعه . آب انبارى نیز دارد که آن را على سنقرى ریش بلند نایب الحکومه قم در اواخر قرن گذشته بنیاد کرده است .

شاه جعفر غریب :

در چند كيلومترى شرق شهر ، نزديك راه قم به کاشان ، کنار تپه های مشهور به « قل درویش » که چنان که در آغاز همین مجلد گفته شد بقایای شهر قديم « براوستان » است .

گنبدى است ساده که پنجاه سال پیش به وسیله حاجى میرزا نصر الله خان ناصر السلطنه دیبا مرمت شده . لوح سنگى کوچکى مورخ ۱۳۴۵ قمرى که بالای در گاه بقعه نصب است از همین تعمیر حکایت می کند .

شاه جمال غریب :

نزديك بقعه شاه جعفر غریب ، در جانب دیگر تپه های یاد شده ، کنار راه قم به کاشان در چند كيلومترى شهر .
این بقعه در اواخر قرن گذشته به استناد « خواب نما » پدیدار شده است .
گنبدى است ساده با دو ایوان در شمال و جنوب .

۱ - تاریخ دار الایمان قم : ۴۶ .

قدمگاه کوه خضر :

در چند کیلومتری جنوب قم کوهی است به نام « کوه خضر » که بالای آن قدمگاه و مسجدی بنا شده و در نزدیک این دو نیز چهار طاقی است که گویا در روز گاران پیش عارفی در آن به سر می برده است .

این قدمگاه و مسجد چند صد سالی قدمت دارد و در کتابها و رسائلی که در دوره قاجار برای قم نوشته شده از آن یاد آمده است^۱. راه پله ای نیز که از پایین کوه تا مسجد و قدمگاه مزبور از سنگ تراشیده شده در اوائل قرن حاضر ایجاد گردیده است^۲.

جمکران

دیسه جَمَکَران در یک فرسنگی شرق قم پیش از اسلام یکی از مناطقی بود که شهر قدیم و باستانی قم را تشکیل می داد . یاد آن در کتاب قم به تکرار دیده می شود .

مسجد صاحب الزمان [تصویر ۲۰۴] :

در کتاب قم^۳ آمده است که : «اول مسجدی که بدین ناحیت [قم] بنا نهادند پیش از آمدن عرب بدین ناحیت ، مسجد قریه جمکران بود و مردی از اهل اسلام

۱ - تاریخ دار الایمان قم : ۱۱۶ / کتابچه تفصیل وحالات دار الایمان قم : ص ۳۲
نسخه شماره ۵۵۱۴ دانشگاه / سفرنامه قم : ص ۸۰ و ۳۶۵ نسخه شماره ۶۹۷ مجلس /
تاریخ قم فیض : ۴۹ پ نسخه اصل / انوار المشعشعین ۱ : ۱۹۲ / تحفة الفاطمیه الموسویه :
۳۳۶ ر نسخه اصل / کتابچه تفصیل وحالات ونفوس واملاک دار الایمان قم : ۱۹ پ .
۲ - انوار المشعشعین و تحفة الفاطمیه الموسویه : همان صفحات .

۳ - ترجمه : ص ۳۸ .

نام او خطاب اسدی که بدین ناحیت افتاده بود آن را بنا کرده بود و در آن تنها نماز می گزارد». دور نیست که مسجد مزبور همین باشد که اکنون «مسجد صاحب الزمان» خوانده می شود و در جنگی مخطوط - از آثار قرن یازدهم - داستانی برای آن دیده شده است^۱.

این مسجد در قرن های اخیر مکرر تعمیر و تجدید بنا شده و تنها اثر قدیم آن در حال حاضر سنگ نبشته ای است در کنار در ورود بر پایه راست، بیانگر تاریخ تعمیری به سال ۱۱۶۷ با این :

هو الباقی

۱۱۶۷

اختر برج صفا آقا علی اکبر که رفت
آفتاب از رشك رخسارش به چرخ چارمین
آن که توفیقش به هرکار جهان آمد رفیق
آن که باشد در طریق اشتیاقی بی قرین
نیست موسی لیک دارد چون شود گرم عطا
رزمه زر چون ید و بیضا نهان در آستین
شد موفق کرد تعمیر قدمگاهی که هست
رشك گلزار جهان و ثانی خلد برین
شد قدمگاه شه دین مهدی صاحب زمان
از طفیل همتش رشك نگارستان چین
هم نسیم گلشنش برقع گشای روی گل
هم زلال جدولش سر چشمه ماء معین
جسدا زین تکیه عالی بنای دلگشای
بی سخن تشریف او بر خلق عالم شد یقین

۱ - این داستان به صریح متن آن در شب سه شنبه ۱۷ رمضان ۳۹۳ باید روی داده باشد، و در این مأخذ و نگارش های متأخر آن را از مونس الحزین (؟) شیخ صدوق در گذشته ۳۸۱ و کتاب قم تألیف شده ۳۷۹ نقل می کنند .

چون معین شد . . . از نو اساس این بنا
فخرها بر آسمان از این شرف دارد زمین
بود کامل از پی تاریخ پیر عقل گفت
قایم آل محمد را قدمگاهست این

هادی مهدی [تصویر ۲۰۵]:

مزار «هادی مهدی» در قریه گراگی جمکران مرکب از دو بنای مجاور
یکدیگر است. بنای یکی از آن دو که آن را مدفن سه تن از نوادگان امام سجاد
به نام های «هادی»، «مهدی» و «ناصرالدین» می دانند به وسیله «حسام السلطنه»
در سال ۱۳۰۵ انجام شده و کتیبه کمر بندی بنا به نستعلیق سفید بر کاشی خشتی
لاجوردی با متن زیر حاکی از همین تجدید بناست:

« به عهد ناصر دین خسرو ستاره خدم
کز بسیط جهان گشت رشک باغ ارم
شهی که زد به فلك بیدق شهنشاهی
زداد وعدل وسخا وهنر درین عالم
یگانه میر گزین سرور سپهر سریر
حسام سلطنه آن منبع سخا و کرم
ستوده [ای] که ورا پایگاه رفعت وقدر
بود رفیع تر از کاخ گنبد اعظم
زداد وعدل ومروت نظیر نو شیروان
به فضل واصل وگهر افتخار دوره جم
بشسته نام دو صد حاتم از کتب زسخا
برده دست ودلش رونق از معادن ویم
زداد وعدل وکمال ودانش وی
بخواهم ار که دهم شرح نایدی به قلم

۱ - یاد این مزار به همین شکل (با همین نامها) در خلاصه البلدان صفی الدین محمد
قمی، تألیف شده به سال ۱۰۷۹ هست (مطلب پنجم از فصل سوم از باب چهارم).

چرا که هر يك از اوصاف او اگر خواهی
رقم کنی و به جان بایدت هزار رقم
يك از خصال پسندیده و سعادت وی
خود این بود که فشارد به راه خیر قدم
چنان که از سر اخلاص و صدق در این ملک
بی مخارج این بقعه ریخت سیم و درم
نموده امر به سید ابو الحسن از لطف
که ای سلاله آل پیمبر اکرم
بشو مباشر این امر چون که هستی تو
درست قول و امین و صدیق و هم محرم
به امر آمر و هم همراهی آن مأمور
بشد بنای همین بارگاه بس محکم
تبارک الله ازین آستان عرش نشان
که هست خاک درش آبروی ملک عجم
به رتبه همچو سپهر و به فضل همچون عرش
به اختیار چه کعبه به احترام حرم
هوای آن به لطافت هوای هشت بهشت
فضای آن به نظافت فضای باغ ارم
شمیم آن همگی مشک بیز عنبر ریز
نسیم آن چه دم پاک عیسی مریم
عجب مدار زمدحش از آن که می باشد
محل و مدفن اولادهای فخر امم
سه گوهرند ز نسل چهارمین حجت
به نام هادی و مهدی و ناصر الدین هم
که هر يك از پی تعظیمشان زرتبه و قدر
شبانه روز نماید سپهر قامت خم
بود غرض ز طلوع و غروب شمس که سر
نهد به درگه ایشان و یا که بر مقدم

به بام رفعت ایشان کسی نخواهد یافت

راه ار کند به مثل نه سپهر را سلم

برای علم به تاریخ بقعه گفت ملیح

که بر زده است ز نوک قلم به چرخ علم

زهجرت نبوی بد هزار و سیصد و پنج

که زرد معاینه این بقعه بر سپهر خیم

عمل کربلایی عباس کاشی پر»

بنای دیگر را مدفن دو تن با نام های جعفر و سکینه ، و این دو را فرزندان

ناصر الدین مدفون در بقعه پیش می دانند^۱. این بنا نیز چندان کهن نیست .

امام زاده حاجی صفر :

در نزدیک دیه جمکران مزاری است که آن را « امام زاده حاجی صفر »

ومدفون در آن را « شاهزاده علی رضا » می نامند . « حاجی صفر » می تواند نام

خدمتگزار این مزار در دوره های پیش بوده باشد .

بنایی است ساده و کوتاه . کهن هم نیست .

۱ - نگارنده خلاصه البلدان ذیل سخن از فرزندان امام کاظم (مطلب هشتم از فصل سوم

از باب چهارم) از این بقعه یاد نموده ، و به خاک رفتگان در آن را سه تن از فرزندان آن امام با

نام های طاهر و محسن و سکینه دانسته است .

۲

قمرود

دهستان قمرود در شمال قم قرار گرفته و مرکز آن دیه قمرود در سه فرسنگی شهر از روستاهای کهن است که نام آن در تاریخ قدیم قم به تکرار دیده می شود.

سیف آباد

از مستحذات دوره قاجار است .

شش امام زاده :

بنای کنونی این مزار - که در اواخر دوره ناصری پدیدار گردیده - از مهندس الممالک غفاری به سال ۱۳۲۱ است . کتیبه بالای تالار شرقی بقعه حاکی از همین بناست با این متن :

« حسب الامر بندگان حضرت مستطاب اجل اکرم افخم آقای
مهندس الممالک وزیر فوائد عامه مدظله العالی به سعی و اهتمام
سرکار معتمد السلطان حاجی محمد علی خان ناظم الممالک
زیدمجدده العالی اتمام پذیرفت . شهر رجب نوشقان ثیل ۱۳۲۱ » .

این بنا چهار گوشه است بادو ایوان در شرق و غرب به بلندی کمتر از ده متر،
و گرداگرد آن کتیبه ای است گچبری به نستعلیق با این متن :

« مرچبا از این زمین وقم که انوارخدا

می کند هر دم تجلی رو سوی عرش اله

از امام هفتمین شش نور در این سرزمین

گشته مدفون می کنم تعداد از بهر شما

حمزه وقاسم محمد خالد و پنجم حسن

دختری باشد رقیه نام او ای مقتدا

شانسان این بس برادر زاده معصومه اند

جعفر بن موسی جعفر امام و پیشوا

خادمش اثلاث سید ابن زین العابدین

داعی زوار و باقی نسل تا یوم الجزا

چار اطراف از وجود این شش اندر عیش و امن

خاصه يك زن كوست بانی نام خاتون كدخدا

بانگ بر من زد خرد گفتا صفائی صاف شو

ماده تاریخ باید گفت از روی صفا

هجدهم از شهر ذیقعه بدان ای هوشیار

سیصد و چل و سه می آید برون بعد ازها »

کوه سفید

در نزدیک این منطقه که از توابع قمرود است در نقطه ای به نام «قلیان فروش»

کنار راه قدیم قم به ری ، مزاری است که گویا اخیراً نام « امامزاده جعفر » را برای

آن پسندیده و انتخاب کرده اند . خود مزار نیز جدید است .

۳

قنوات

روستاهای شرق و شمال شرقی قم که آب مزروعی آن از قنواتها و کاریزها تأمین می‌شود .

طیب و طاهر [تصاویر ۲۰۶ - ۲۰۸] :

مزار طیب و طاهر کنار راه قم به سراجیه مزاری کهن سال است . در خلاصه التواریخ قاضی احمد قمی^۱ ضمن وقایع سال ۹۹۴ از آن یاد می‌شود . بنای کنونی آن نیز قدیم است و از قرن دهم فروتر نیست . سبک بنای آن با بناهای قرن هشتم این منطقه تشابه کامل دارد .

گنبد این مزار برجی هرمی شانزده تریکی، و نمای درون آن نخست چهار گوشه با درگاه‌هایی در چهار سو است که در بالا به هشت گوشه و سپس در قاعده گنبد به شانزده ضلعی تبدیل شده است . بلندی سقف از سطح بقعه بیش از ده متر است . نقاشی بی‌تناسب و موهون سقف از آثار تعمیرات دوره‌های اخیر است . روی مرقد میان بقعه - با درازا و پهنای ۲ در ۳ و بلندی ۱/۲۰ متر - با کاشی

۱ - برگ ۳۱۹ - ۳۲۰ عکس ۵۵۶۸ دانشگاه و صفحه ۵۸۴ نسخه خطی شماره ۶۵۷۰ همان جا .

معرق لاجوردی آراسته شده که بی هیچ تردید از قرن دهم است و باید از نیمه نخستین این قرن نیز باشد^۱. گرداگرد این کاشی ها صلوات کبیر (اللهم صل علی محمد المصطفی ۰۰۰) به ثلث طلایی درون ترنج‌هایی نوشته شده است. کاشی کاری خشتی بدنه نو و بی ارزش است.

ایوان مقرنس شرقی بقعه کتیبه‌ای کمربندی از کاشی خشتی دارد به نستعلیق سفید عادل قاجار با این متن :

این همایون بقعه مانا جنت دیگر بود
کز غبار آستانش عرش را زیور بود
کعبه کویش بود مسجود این هفت آسمان
پشت گردون از پی تعظیم او چنبر بود
هیچ دانی کیست در این جایگه منزل گزین
زاده خیر النساء نو باو۵ حیدر بود

مشقه عادل قاجار سنه ۱۲۸۱

طیب و طاهر دوسرو از بوستان مصطفی است
شیعیان را مقتدا و خلق را رهبر بود
نسل پائے سید سجاد زین العابدین
آن امام راستین مر خلق را سرور بود
این منم خادم به زیر معصیت و امانده‌ام
مجرم و عاصی همی دست غمم بر سر بود
عمل استاد محمد ولد آ باقر

خدیدجه خاتون [تصویر ۲۰۹] :

نزدیک مزار طیب و طاهر در چند کیلومتری شهر بقعه‌ای است به نام «خدیدجه

۱ - این کاشی ها درست مانند کاشی‌های مرقد امام زاده سید ابو احمد بیرون درب ری قم مورخ ۹۳۲ و کاشی‌های سر در بقعه شاهزاده جعفر مزدیجان این شهر مورخ ۹۴۲ است.

خاتون»، هشت گوشه بادودر گاه ورود در شرق و غرب و شش صنفه در اضلاع دیگر که بنای آن چندان کهن نیست .

در این بقعه از آثار قدیم لوح کاشی روی مرقد است که سه قطعه بوده و قطعه میانه اکنون نیست . این کاشی هامشابه کاشی های مرقد «سلطان محمد شریف» است و باید از قرن های هفتم و هشتم باشد . چنین است نوشته متن دو قطعه بازمانده:

«هذا ضريح اولاد الامام المعصوم موسى بن جعفر عليه السلام
وهما الاخوين / بن موسى عليهما السلام والاختين اسمهما
زينب ومريم ابنت الامام المعصوم الشهيد المطهر موسى بن
جعفر عليهما السلام»

نوشته حاشیه گرداگرد همین لوح سوره فتح^۱ تا اواخر آیه چهارم بوده که قسمت بازمانده آن چنین است :

« بسم الله الرحمن الرحيم . انا فتحنا / تقدم من ذنبك وما
تاخرويتم نعمته عليك ويهديك صراطاً مستقيماً . وينصرك الله
نصراً عزيزاً . هو الذ / دو ايماناً مع ايمانهم والله جنود السموات
والارض»

زیر این لوح اکنون دو قطعه کاشی دیگر از همین جنس دیده می شود که بریکی - که نیمی از آن شکسته است - عبارت « بسم الله » و بر دیگری « هو الحی القيوم لاتأ » به ثلث درشت نوشته شده ، و چنین برمی آید که این دو ، بازمانده از حاشیه کاشی کاری مرقد است که گرداگرد آن را فرامی گرفته و متن آن « آیه الكرسي »^۲ بوده است .

در ایوان شرقی لوح سنگی بی تاریخی است حاکی از تجسد بنای این مزار با این متن به نستعلیق :

۱ - قرآن کریم ، سوره ۴۸ .

۲ - قرآن کریم ، سوره بقره (۲) ، آیه ۲۵۷ - ۲۶۰ .

« هذا مرقد المطهر المعصوم امام زادگان واجب التعظيم
والتكریم شاهزاده عبد الرحمن وعبد الله ابنا موسى بن جعفر
عليه السلام وزینب خاتون وفاطمة خاتون وخديجة خاتون
ومريم خاتون ورقية خاتون بنات موسى بن جعفر عليهم السلام.
من بنای حاجی بخش علی بن جعفر آقا قمی »

مبارك آباد

بقعة شيخ نور الدين :

در ابتدای قرية مبارك آباد بقعه‌ای است خشت و گلی و کوتاه ، گویا با
دویست سیصد سال قدمت یا چیزی کمتر ، که آنرا مدفن شيخ نور الدين می‌دانند
(شيخ جمال نور الدين هم شنیده شد) .

مؤمن آباد

زیارت :

بقعه‌ای کوچک در کنار قلعه قدیم آبادی که توهمات اهل ده در نیم قرن اخیر
آن را به وجود آورده است .

زالون آباد

درسی کیلومتری شرقی قسم نزدیک راه کنونی این شهر به کاشان ، درحوالی
ویرانه‌های قاسم آباد که کنار راه قدیم قرار داشت .

سکینه خاتون [تصاویر ۲۱۰ - ۲۱۲] :

بنای این مزار صفوی است و باید از نیمه نخستین این دوره نیز باشد . نمای

۱ - سفرنامه پیترو لاوله : ۴۳۶ .

درونی بنا چهار گوشه باصفه‌ای در هر سو است . نقاشی بی‌تناسب پوشش گنبدی آن از آثار تعمیرات دوره‌های اخیر است .

اثر قابل توجه در این مزار، گنبد بزرگ و مرتفع آن است که بیشتر آرایش ساقه و روی آن فرو ریخته است . روی گنبد با کاشی معرق بند اسلیمی خوش طرحی آراسته بوده که اکنون تنها چند قسمت مختصر آن برای نمونه باقی است . آرایش ساقه گنبد که مقداری بیشتر از آن مانده است نخست یک ردیف کاشی خشتی زیبای زمینه طلایی، و سپس زیر آن کتیبه کمر بندی گرداگرد با پهنای نیم متر از کاشی معرق است که بر آن سوره جمعه به ثلث سفید نوشته شده ، و بیشتر آن از جمله در پایان که جای رقم کاتب و سال تاریخ است فرو ریخته . و پس از آن در پایین کتیبه میان دو حاشیه بیست سانتی متری از نام‌های « الله » و « محمد » و « علی » به خط بنائی (حاشیه بالا با خط سفید و پایین سیاه) تزئیناتی است زیبا با کاشی سفید از نام « علی » به شکلی خاص^۱ .

۱ - مقاله گردونه مهر در شماره ۳ سال هفتم و ۱ - ۲ سال هشتم مجله بررسیهای

تاریخی دیده شود .

۴

قهبستان و واز کرود

روستاهای جنوب شرقی قم .

لَنجُرُود

در تلفظ و استعمال محلی . همان « لَنجُرُود » یاد شده به تکرار در کتاب قم و اسناد کهن ، که در سه فرسنگی شهر کنار راه کاشان در آغاز راه فرعی قهبستان قرار گرفته است .

حلیمه خاتون [تصویر ۲۱۳] :

گنبدی است ساده و نه چندان کهن در میان ده . در ورود آن از ایوان غربی کتابه‌هایی دارد به ثلث بامتن « انا مدینه العلم و علی بابها » در بالا، و « حسب الوصیة غفران مآب حاجی آقا علی رحمه الله » در میان، و « به سعی ولد آن مرحوم جناب آقا نصر الله تاجر کاشانی فی شهر ذی قعدة الحرام فی سنة الف و ثلاثمائة و اثنین » در پایین .

شیخ جمال الدین :

بقعه‌ای است از خشت و گل در بیرون آبادی طرف غربی آن . قسمتی از

سقف و بدنهٔ این بنا فرو ریخته و ویران شده است .

صَرم

در چهارفرسنگی جنوب شرقی قم . نام آن در تلفظ محلی «سلم» است که همین نیز درست تر است همچون برخی دیگر از روستاهای قم که به نام سرداران و بزرگان باستانی ایران خوانده شده مانند «گیو» و «قباد و بیژن» (قباد بزن) و «شیره» (شیره) .

مسجد جامع [تصویر ۲۱۴] :

مقصورهٔ آجری جامع صرم - ۹ در ۹ با بلندی ۱۲ متر - از بناهای قرن یازدهم است . سنگ نبشتهٔ اسپر در گاه ورود شمالی همین مقصوره با این ابیات در متن و حاشیه سال تاریخ بنای آنرا به دست می‌دهد :

در متن ، نخست بالای لوح به نستعلیق :

سال تاریخش جستمی از عدل

گفت کز «غیب آمده» کارش

۱۰۶۲

سپس به همان خط :

حاجی صرمی از سر اخلاص

مسجدی ساخت بهر عامه و خاص

ملك از آسمان نزول کند

بهر این مسجد تمام خواص

سال تاریخش از خرد جستم

گفت حمدی و سورهٔ اخلاص

گرداگرد به نسخ :

عمل ذاکر شاه قلی
حاجسی صرمی بنا کرد مسجدی
تا که باشد سجده گاه خاص و عام
و ه چه مسجد رشک فردوس برین
قدسیان را باشد اندر وی مقام
هر که در وی سجده از اخلاص کرد
آتش دوزخ بود بر وی حرام

شاه زنده [تصویر ۲۱۵] :

مزاری در بیرون دهکده ، در دامنه کوه های شمالی آن کنار قناتی به همین نام . گنبدی است ساده و کوتاه از سنگ و گچ با دو در ورود از شمال و غرب بدون مرقد با دو سه قرن قدمت .

یک قطعه کاشی نخودی رنگ با نقش «محمد» و «علی» - مشابه آنچه در بنای امام زاده عبد الله در ابنیه حومه یاد شد - تا یکی دو سال اخیر کنار درگاه ورود غربی این بنا بود که اکنون نیست . دو قطعه سنگ قبر کوچک در این بقعه هست یکی از میرجان بن علی میران بن استاد میرجان کازر کاشانی مورخ ۱۰ محرم ۹۷۱، و دیگری از استاد شرف الدین علی حسن بن شمس الدین اشعری کاشانی مورخ ۹۸۹ .

سلطان محمود :

بیرون دهکده در شمال غرب . گنبدی کوتاه و ساده با روایی در جنوب .
بنای آن کهن نیست .

ورجان

نخستین دیه بلوک قهستان .

شاهزاده عباس :

در کنار مزرعه نیوند از مزارع ورجان . گنبدی است ساده ونو با چهار ایوان در چهار سو .

شاه ابراهیم

از مزارع قهستان ، نزدیک کیکوهه و سیرویه . نام خود را از مزاری که در این محل به همین نام هست گرفته است .

شاه ابراهیم [تصاویر ۲۱۶ - ۲۱۹] :

بنای کنونی این مزار از دوره صفوی است و برای آن پس از این دوره افسانه ای همانند بافته های بحر الانساب ساخته اند که پیش تر بر سنگی در همین مزار نوشته بوده، و اکنون آن را در لوحه ای نوشته و با قاب و شیشه بر دیوار مزار آویخته اند .

گنبد این مزار به بلندی ۷ متر هرمی برجی، و آراسته به کاشی فیروزه ای است . در گاه ورود بقعه از سوی غرب در ایوانی باز می شود که برابر آن رواقی است و سپس صحن مزار که آب قنات این مزرعه از میان آن روان است . از این رواق دری به مسجد جنب مزار گشوده می شود . بالای در گاه مسجد سنگ نبشته ای است کوچک مشتمل بر نام بانی و تاریخ بنا .

چنین است آثار قدیم این مزار :

| در منبت بقعه که آراسته به نقوش کنده کاری شده دقیق و جالب از نام «علی» و جز آن بوده، و اکنون بیشتر تزئینات آن به مرور زمان ساییده شده است. در قسمت پایین دو لنگه در تاریخ ساخت و نام اهداء کننده آن نوشته بوده که از

آن جمله عبارت «به تاریخ شهر رجب المرجب . . . کدخدا . . .» خوانده می‌شود. رقم سال نیز ساییده شده و فروریخته ، لیکن گویا در همان سال ۱۰۱۵ یاد شده در زیر ساخته شده باشد و به هر حال از این تاریخ نباید فروتر باشد .

|| قطعه چوبی منبت به درازا و پهنای ۲۰ در ۸۰ سانتی متر که اکنون در بدنه جنوبی ایوان کنار در گاه ورود بقعه، بالای دریچه ای کوچک برابر محفظه ای قرار دارد با این کتیبه به نستعلیق که از آن بر می آید پیش تر این قطعه چوب جزئی از دری بوده است :

« لعنت به سگی که فتنه از وی سرزد

اول در بغض (۱) حیدر صفدر زد

از بهر شکستن در شهر علوم

در بر شکم دختر پیغمبر زد

فی غرة شهر محرم سنه ۱۰۱۵ »

باکنده کاری های ظریف از نام «علی» و جز آن در زیر این کتابه بر بدنه چوب .

||| بر اسپر بدنه جنوبی رواق غربی چهار سنگ نبشته مشتمل بر ابیاتی

چند نصب است که دو تا از آنها لوح قبر و دو دیگر حاکی از تعمیرات و اقداماتی

در این مزار است با این متن ها :

۱) سنگ نبشته مورخ ۱۰۶۴ حاکی از جریان آب قنات که آن را پیر

مهدی بر این مزار خیر کرده است :

« جهان کرم پیر مهدی که کرد

جوی آب خیر او ز بهر صواب

به صد خرمنش اجر خواهد رسید

زانعام منعم به روز حساب

خوش امروز بادش که فردا کشد

جوی آب صد نامه اش را به آب

چو نیک اخترى گشت نیکیش کرد
 کز اقبال گردید نیکو مآب
 چراغى ز نور سخا بر فروخت
 به جایی کز او خور بود نورتاب
 درین آستان آسمان پایه ایست
 بود کمتر از ذره ای آفتاب
 ز آه مقیمان ملک دم به دم
 کند نقد گنج اثر انتخاب
 دعا از لب زایرین کام جوی
 اثر از دم عارفان فیض یاب
 کمال طلب با اجابت قرین
 نیاز امم با دعا مستجاب
 به فراشی در گهش بر سپهر
 نسیم از لب غنچه ریزد گلاب
 پی بستن سنبل فرش روب
 قدر کرده از زلف حوران طناب
 ز رضوان در این روضه تاریخ شد
 که رضوان چنین کرد با دل خطاب
 ۱۰۶۴

... حاجی محمد»

(۲) سنگ نبشته مورخ ۱۰۷۸ حاکی از احداث برکه ای در کنار مزار :

« گشت ظاهر به لطف سبحانی
 در جهان برکه سلیمانی
 آب سرد از برای تشنه لبان
 کرد خیرات میرزا جانی
 از پدر هم به نام وهم به سخا
 یادگار و محمد ثانی

سال تاریخ این بنای نکو
بشنو از من اگر نمی دانی

حق به او کین حیات بخشی کرد
عمر صد ساله دادش ارزانی

*

بگو ز شهر قم استاد این خجسته بنا
بود عنایت ابن علی یک بنا

فی شهر سنة ثمان وسبعین بعد الالف ۱۰۷۸

کتابه محمد ابراهیم «

(۳) متن یکی از دولوح قبر که چون بیانگر تعمیر در این مزار است به نقل

آن می پردازد :

« هو الحی

مرغ روح زکی چو بیرون شد

داخل بارگاه رضوان شد

اخ او قاسم آن محب علی

عمر شاهزاده از جان شد

کرد سبطین مصطفی (۱) تعمیر

مزد او در بهشت افزون شد

بود چون دوست دار آل رسول

زین سبب همنشین حوران شد

سال تاریخ او اگر خواهی

این دو مصرع لطیف موزون شد

بود شهر جمادی الثانی

کل نفس شنید و بیرون شد

سیصد و چار سال بعد از الف

همچو تقدیر خیر بی چون شد «

۱ - توضیح آن که این مزار را مدفن دو تن می دانند ابراهیم فرزند امام باقر (ع)

و فرزند او عباس .

كهك

از روستاهای معتبر قم که به خاطر اقامت دانشمندانی چون صدر الدین محمد قوامی شیرازی - ملا صدرا ، دانشمند و فیلسوف مشهور قرن یازدهم - در آن شهرتی بسزا یافته است ، مرکز بخش قهستان در حال حاضر .

معصومه [تصاویر ۲۲۰ - ۲۳۳] :

بنای این مزار در دامنه کوهی در شمال غربی كهك از آثار دوره صفوی است. نمای داخلی بقعه با بلندی حدود هفت متر چهار گوشه، و گرداگرد آن جز در سوی جنوب ایوان ها و حجرات و تالارهاست . گنبد هر می برجی مزار به سبکی خاص تزیین یافته است .

آثار قدیم مزار اینهاست :

۱) دو قطعه شکسته کاشی فیروزه ای خط بر جسته به سبك کاشی های قرن هفتم و هشتم که بازمانده کتیبه سر در بقعه است . از آن بر می آید که متن این کتیبه صلوات کبیر بوده است .

۲) يك قطعه چوب منبت که بازمانده صندوق منبت روی قبر است . گویا پس از سوختن قسمتی از صندوق در اثر سقوط شمع بازمانده آن را برداشته، و این يك قطعه را که مشتمل بر تاریخ آن بوده است نگاه داشته اند . سال هایی است که تنها همین يك قطعه درون محجر چوبین کنار مرقد افکنده شده است . متن کتابه روی آن چنین است :

» به اهتمام ریاست مآب رئیس امام قلی بن مرحوم یار

۱ - به دلیل رؤیت شخصی نگارنده از چند سال پیش وبه شهادت خادم معمر مزار از نیم قرن قبل هرگز جز این قطعه ، قطعه ای دیگر از صندوق منبت این مزار وجود نداشته است .

علی ورجانی - عمل استاد تاج الدین فردوسی به تاریخ

سنه ۹۹۹ «

۳) دو در نسبت که در درگاه های شمالی و شرقی بقعه نصب بود و هیچ يك از آن دو اکنون نیست . بر کتابه های میان در شمالی این عبارات خوانده می شد:

« جزآستان توام در جهان پناهی نیست

سر مرا به جزاین در حواله گاهی نیست

این در به اهتمام جناب صاحب اعظم عمدة الصواحب
خواجه غیاث الدین علی العربشاهی / شرف ترصیف یافت .
به تاریخ شهر رجب سنه تسع و سعین وتسعمایه .

کتابه الفقیر زین الدین بن محمد فردوسی عفی عنهما / عمل
استاد ملک و استاد جانعلی جاسبی « .

چهار امام زاده :

بقعه ای در قبرستان کهک که در سال ۱۲۸۵ به استناد خواب یکی از اهالی
بنیاد گردیده است^۱.

نزدیک این بقعه ، مسجد جامع قریه واقع است که بنای پیشین آن مسورخ
۱۱۲۳ بوده^۲، و در چند قدمی آن آب انباری است که سنگ نبشته بالای درگاه ورود
آن خوانده نمی شود .

شاه قاسم [تصاویر ۲۲۴ - ۲۲۷] :

در یکی از مزارع کهک که مزرعه «نره» خوانده می شود (یک کیلو متری
جنوب شرقی آن) دو بقعه ویرانه که تنها پایه های آن برجای مانده و تعدادی الواح

۱ - تاریخ قم فیض : برگ ۱۲۴ نسخه اصل .

۲ - فرهنگ جغرافیایی ایران ۱ : ۱۸۸ .

قبور از قرن های دهم و یازدهم هست که آن را به صورت مجموع «شاه قاسم» می نامند .

در یکی از دو بنا که از سنگ بنیاد شده چندتن از بزرگان خاندان عربشاهی کهک مدفونند . چنین است متن دو لوح از سه لوح قبر موجود در این بنا :

۱) تاریخ وفات مرحمت و مغفرت پناه جنت مکان غریق الی
رحمة الله الملك الاحد خواجه شمس الدین محمد بن خواجه
محمد صالح عربشاهی فی غرة شهر ربیع الاول سنه ۱۰۳۹
تسع وثلاثین و الف من الهجرة النبوية المصطفوية .
۲) آقا صفی آن که در زمانه

در خوبی ذات بود ممتاز

چون میل سرای آخرت کرد

بگذشت از این جهان به صد ناز

قانونی عقل بهر تاریخ

این تازه نوا نواخت در ساز

کز عالم غیب هاتفی گفت

با بلبل خلد شد هم آواز

عمل نادر العصری استاد امام قلی ولد مرحمت پناه استاد

شاهقلی المشهور بذاکر سنگ تراش . به تاریخ شهر شوال

سنه ۱۰۷۶ .

در بنای دیگر که آجری است لوح قبری است مورخ ۱۰۱۶ . در میان

وپیرامون محوطه میان این دو بنا ، سه سنگ قبر بزرگ از قرن دهم دیده می شود .

* * *

علی اکبر فیض ادیب و نویسنده قم در دوره ناصری شرحی در باب همین

۱ - از این خاندان در کتابه درمنبت شمالی مزار معصومه کهک که متن آن پیش تر نقل

شد نیز یادگردیده است .

«شاه قاسم» در یکی از جنگ‌های متفرقات خود آورده است که عیناً نقل می‌شود:

« زمانی در ماه ذی‌حجه الحرام سنه ۱۳۰۲ در خدمت جناب مستطاب نظاماً للمجد آقای متولی باشی دام مجده العالی بعد از زیارت آستان امام زاده شاهزاده اسماعیل به کهک وارد شدیم ، حکایت کردند امام زاده‌ای در این قریه این روزها پدیدار شده . تفصیل را جويا شدیم گفتند مزرعه‌ای این قریه راست معروف ومشهور به مزرعه نره ، درمکانی که آب قنات این مزرعه بر روی زمین ظاهر می‌شود که ابتدای زراعت است بعضی دیوار خرابه و آثار بقعه خرابه بود که اورا « شاه قاسم » می‌گفتند . یکی از دشتبان وبرزگرهای آن مزرعه شبی خواب دیده بود که در شاه‌قاسم چراغی روشن است ، به هوای چراغ آمده بود چون نزدیک رسیده بود آن چراغ خاموش شده بود . صبح که دمیده بود آن مکان را که چراغ دیده بود بکاوید بعضی مردم هم که شنیدند به کمک او آمده، دو سه ذرع چون زمین را حفر کردند سقف سردابه‌ای پدیدار شد. اورا که شکافتند سردابه‌ای بود که در وسط او دیواری به ارتفاع نیم ذرع کشیده بودند که زمین آن سردابه از جهت آن دیوار دو قسمت شده بود ، در هر يك از آن قسمت‌ها سه میت در میان تابوت خوابیده بودند . یکی از آن میت‌ها را در پوست گرفته اطراف او را میخ زده بودند . اجساد ایشان از هم متلاشی شده ، استخوان سر و ساق ایشان بر جا و بی عیب بود . کوزه آبی در بالای سر یکی از اموات نهاده بودند . فضای آن سردابه سه ذرع در سه ذرع بود . جناب افلاطون الزمان میرزا محمد حسن طیب خلف مرحوم حاجی میرزا رضای طیب که از معاریف آن قریه است به

۱ - نسخه خطی شماره ۱۶۲ کتابخانه آیت الله مرعشی قم .

۲ - برگ ۴ و ۵ .

همین تفصیل حکایت کردند و فرمودند در میان آن سردابه خودم رفته
بودم به همین تفصیل بود .

اکنون آن مکان را امام زاده می نامند و محل زیارت شده است .

* * *

از آثار قدیم دیگر کهک بنای ویرانه بیرون قریه در سر راه بیدهند است
که آن را «چهارطاقی» می نامند و گویا پیش تر مقبره ای بوده که اکنون جریپایه های
آن بر جای نیست . بنایی دیگر نیز به همین نام در میان ده بود که اخیراً برای
توسعه چهار راهی ویران شد و چند لوح قبر با تاریخ های ۱۱۴۲ و ۱۱۵۷ و مانند
آن که در آن بود کنار چهار راه بر دیوار نصب گردید .

چند مقبره عمومی قدیم نیز در کهک و پیرامون آن هست که ترتیب قدمت
آن چنین است : قبرستان مزرعه نو / قبرستان آوین / قبرستان عالیجه (پایین مزار
معصومه در دامنه کوه روبه روی آن) با الواح قبور از قرن های یازدهم و دوازدهم /
قبرستان بقعه در شمال دهکده با الواح قبور از ۱۲۰۰ تا ۱۲۶۰ / قبرستان کنونی کهک
با سنگ های قبر از قرن دوازدهم به بعد .

آبَرَجِسْ

[تصویر ۲۲۸]

یا «ابرگس» در استعمال محلی . در این دیه سه مزار هست یکی با نام «درین
علی» در مزرعه از ناوه در مدخل ابرجس ، و دیگری با نام «شاهزاده قاسم» در
بالای قریه . و در کنار قریه از سوی غرب درون رودخانه ابرجس زیارتگاهی دیگر
است که چون با «خواب نما» پدیدار شده هنوز نامی برای آن نیافته اند . قدیم ترین

۱ - ترجمه کتاب قم : ۱۱۸ و ۱۳۶ .

۲ - همان مأخذ : ۱۱۷ و ۱۲۱ و ۱۳۶ .

این سه ، زیارتگاه «در بن علی» است و بنای هیچ يك كهن نیست .

بیدهند

همان «ویدهند» از قراء جبل قم^۱ مولد و منشأ شرف الدین ابو طاهر سعد بن علی بن ممیسه قمی وزیر مشهور سلطان سنجر سلجوقی^۲، و اوحد الدین ابو ثابت ممیسه وزیر فارس برادر او^۳. دهی دیگر در پیرامون قم بوده است به نام هندوجان^۴ که اکنون «هندیجان» گفته ، و جزء شهر شمرده می شود و آن جزاین «ویدهند» است. «آل هندو» که از خاندان های بزرگ قم بوده^۵ و تنی چند دانشمند و ادیب - از جمله ابو الفرج علی بن حسین هندو حکیم و ادیب مشهور قرن پنجم ، در گذشته ۴۲۰ - از آن برخاسته اند منسوب به همین «هندوجان» هستند^۶.

۱ - کتاب قم ، ترجمه : ۱۳۶ / نسائم الاسحار : ۵۹ .

۲ - در باره او نسائم الاسحار : ۵۹ به بعد / النقض : ۲۲۱ / راحة الصدور :

۱۶۷ / دیوان راوندی : ۲۳۹ - ۲۴۰ / دیوان امیر معزی : ۴۸۷ و مصادر دیگر دیده شود .

۳ - النقض : ۲۲۲ / دیوان راوندی : ۲۳۹ .

۴ - کتاب قم ، ترجمه : ۱۱۴ و ۱۳۵ .

۵ - الغدير : ۴ / ۱۷۳ و مصادر آن .

۶ - در كناره صفحه ۹۷ مجموعه خطی شماره ۱۴۹۹ كتابخانه مجلس ، رساله

صناعیه مير فندرسکی به مناسبت نقل از « ابو الفرج هندوی قمی » در متن کتاب آمده است : « هندوجان نام دهی است در حوالی قم و این فاضل از آنجاست و به این نام مشهور شده است نه هندوست » .

« فرزندان هندو » در پایان صفحه ۲۲۱ ترجمه کساب قم نیز گویا به همین معنی است (ایضاً هندوی در ص ۱۰۳ . نیز ص ۴۷) .

از این ابو الفرج بن هندو دانشمند بزرگ و مشهور قرن پنجم (عیون الانباء ابن ابی

اصیبه ۱ : ۳۲۳ چاپ قدیم و ۴۲۹ - ۴۳۵ چاپ ۱۹۶۵ بیروت / دمية القصر : ۱۱۳ / فوات الوفيات ۲ : ۴۵ / معجم الادبا ۱۳ : ۱۳۶ / بیتمة الدهر ۳ : ۲۱۲ / تمة الیتیمة :

امام زاده فاضل :

بیرون دهکده بالای کوهی کوچک مشرف بر آن . بقعه ای ساده که در سال ۱۲۶۰ به استناد توهمات عامیانه ایجاد گردیده است^۱.

قبرستان :

روبروی قلعه قدیم آبادی . سنگ قبرها از قرن دهم به بعد است باچندده قطعه سنگ بزرگ و تزیین شده .

کرمجگان

شاه پور علی :

یا «نور علی» . در یکی از مزارع کرمجگان به نام «در باغ» . بقعه ای است ساده ، و کهن نیست .

۱۳۴ - ۱۴۳ / تاریخ طبرستان ابن اسفندیار : ۱۲۵ - ۱۲۸ و ۱۰۱ ، ۱۶۶ / حکماء الاسلام : ۹۳ / روضات : ۵ : ۲۲۴ - ۲۲۵ چاپ جدید / الغدیر : ۴ : ۱۷۳ / اعلام زرکلی : ۵ : ۸۸ - ۸۹ / معجم المؤلفین : ۷ : ۸۲ / کشف الظنون : ۱۸۶۲ / ذریعه : ۱۶ : ۲۷۴ / نسخه های خطی : ۳ : ۳۱۱ ، ۳۳۳ / فهرست مجلس : ۲ : ۴۰۰ / فهرست الهیات : ۱ : ۶۶۵ / فهرست عربی ملک : (۷۱۱) در محاسن اصفهان ما فروخی : ۸۰ و وافی بالوفیات صفدی : آغاز حرف ع (ذریعه : ۱۶ : ۲۷۴) نیز به صورت « ابو الفرج بن هندو القمی » یاد می شود لیکن در تاریخ طبرستان ابن اسفندیار که شرحی مبسوط در باره وی دارد (ص ۱۲۵ - ۱۲۸) می گوید : « استاد بزرگ ابو الفرج علی بن حسین هندو اگر چه پدران او قمی بودند اما مولد و منشأ او طبرستان بود و مضجع و مرقد به استرآباد به سرایی که ملک او بود » .

۱ - تاریخ قم فیض : برگ ۱۲۴ نسخه اصل .

قبادبزن

همان «قُبَادُ بْنُ بَزْنٍ» از قراء جبل یاد شده در ترجمه کتاب قم^۱، میان كهك و ميم (تلفظ و استعمال کنونی اهالی نیز «قادیون بزن» است).

شاهزاده محسن :

در مظهر قنات دهکده . بقعه ای ساده با ایوانی در شمال . کهن نیست .

مِیم

از قراء قدیم قم که شراب آن مشهور و مرغوب بوده است^۲.

شاهزاده اسحاق :

در قسمت «بالا» ی دهکده برابر چناری کهن سال با قطر پیرامون سه متر . بقعه ای ساده ازخشت و گل که در سال ۱۲۸۰ به استناد ادعای «خواب نما» پدیدار گردیده است^۳.

دَسْتِجَرْدُ

دستجرد^۴ . روستایی دیگر در بخش خلجستان به همین نام هست که اکنون تابع تفرش است . دانشمندان دستجردی قرن ششم^۵ گویا منسوب به این «دستجرد»

۱ - ترجمه کتاب قم : ۱۱۸ و ۱۳۶ .

۲ - همان مأخذ : ۶۷ و ۱۳۶ و ۲۴۷ .

۳ - تاریخ قم فیض : برگ ۱۲۵ ر نسخه اصل .

۴ - کتاب قم ، ترجمه : ۱۳۶ .

۵ - فهرست شیخ منتجب الدین . ج ، ع ، م / امل الاصل ۲ : ۷۰ و ۱۷۸ و ۲۸۳

چاپ نجف / جامع الروات ۱ : ۲۰۹ و ۵۶۹ ، ۲ : ۱۵۳ / طبقات اعلام الشیعه - قرن

ششم : ۶۳ و ۲۷۱ و ۱۸۳ .

دوم باشند^۱.

شاهزاده ابراهیم [تصویر ۲۲۹]:

در میان دهکده . بنایی ساده با گنبدی مخروطی از نیمه دوم دوره صفوی .
سنگ نبشته کوچک بالای درگاه ورود با این متن حاکی از سال بنای آن است :

نام شاهان واجب التعظیم

از خدا طالب است و ابراهیم

سوی جنت سرای مرقدشان

ره . . . نمود عقل سلیم

سال هفتاد و چار بعد هزار

شد تمام این بنا که باد مقیم

حلیمه خاتون :

بقعه ای کوتاه و ساده در نزدیک بقعه پیش که کهن نیست .

بیرقان

در ترجمه کتاب قم : بیرکان^۲ از قراء جبل .

شاهزاده اسماعیل [تصاویر ۲۳۰ - ۲۳۸]:

در دامنه کوه بیرقان . از مزارات مشهور و قدیم قم که آن را خاکجای
اسماعیل فرزند امام صادق (ع) و محمد بن موسی الکاظم (ع) می پندارند و مرکب از
یک بقعه با دو ایوان در شمال و جنوب و رواقی طولانی در جانب غرب بناست .

۱ - بنگرید به ریاض العلماء : برگه ۱۹ عکس ۵۷۴۱ دانشگاه ، سرگذشت حسن

ابن علی بن حسن دستجردی .

۲ - صفحه ۱۳۶ .

بنای بقعه به بلندی پیرامون ۸ متر (نخست به شکل چهار ضلعی ، و سپس با پیش آمدن گوشوارها هشت ضلعی با سقف گنبدی) می تواند مربوط به پیش از دوره صفوی باشد که در آغاز دوره قاجاری به وسیله حسینقلی خان برادر فتحعلی شاه - که بر او شوریده وبه جنگ برخاسته بود - مرمت شده ، ورواقی در غرب با درازای حدود پانزده متر بر آن مزید گردیده است .

چنین است آثار قدیم این مزار به ترتیب قدمت :

۱) کاشی های ازاره بنا - یا شاید پیش تر ازاره مرقد که پس از گذاردن صندوق منبت روی آن به ازاره بنا انتقال یافته است - . ده قطعه از این کاشی ها اکنون در موزه آستانه قم نگاهداری می شود که چند قطعه آن از کاشی های زرفام مغولی است و باید کار خاندان «ابو طاهر» باشد . در پایان کتابه کناره یکی از این قطعات که متن آن ابیاتی از شاهنامه است عبارت :

« فی شهور سنة احدى وستين وستمائه »

خوانده می شود . چند قطعه دیگر فیروزه ای بانقش وخط بر جسته است که بريك قطعه آن - که دوبر بوده ودوسوی لبه ای را می پوشانده - عباراتی از سوره یاسین دیده می شود .

۲) صندوق منبت گرداگرد مرقد به بلندی بیش از يك متر ودرازا وپهنای ۲ در ۲/۹۰ متر که باید از اواخر قرن دهم یا اوائل یازدهم باشد واثری ارزنده است باکنده کاری های هنرمندانه وکتیبه ای گرداگرد به ثلث که متن آن سوره «فتح» است . دیگر کتابه های صندوق به علت قرار گرفتن در پشت محجر چوبین دیده نمی شود . برمرقدی کوچک که در گوشه بقعه (زاویه شمال شرقی) هست و آن را از آن فرزند «شاهزاده اسماعیل» می دانند نیز چند قطعه چوب کنده کاری شده قرار دارد که گویا بقایای صندوقی منبت است .

۳) در منبت در گاه غربی که نیز اثری ارزنده است گویا از آغاز دوره قاجار با کنده کاری های منبت و مشبك بر صفحات فولادین روی چهار چوب در .

۴) دو در دیگر یکی در مدخل رواق با عبارت :

« عمل رحیم جاسبی ۱۲۱۴ »

روی دماغه آن ، و دیگری ساده و قدیم در مدخل بقعه پیشاپیش و پیوسته به در منبت یاد شده پیش با نقش چهار «علی» میان هر يك از دو لنگه آن .

۵) کاشی های فیروزه ای روی دو مرقد که عنوان لوح قبر دارد و از نیمه نخستین دوره قاجار باید باشد .

۶) یکی از دو سنگ نبشته ایوان جنوبی حاکی از تعمیر بنا به سال ۱۲۱۴ به وسیله حسینقلی خان قاجار با این متن :

« هو الحی الذی لایموت

کرد تعمیر این خجسته بنا

از سعادت زدوده قاجار

فخر ایران حسینقلی خانا

در هزار و دویست و ده و چهار »

۷) منبر قدیم مزار مورخ محرم ۱۲۲ که گویا ۱۲۲۰ باشد .

۸) کتیبه کاشی گرداگرد در گاه ورود در سه ردیف که ردیف میانه سوره

جمعه است به خط ثلث با این عبارات در پایان :

« بنا استاد کاظم التماس دعا دارد از زوار

عمل طاهر متخلص به عشاق

طاهر ضعیف تر بود از مور روزگار

دستش به روز حشر به دامان هشت و چار

کاتب محمود »

دو ردیف دیگر ایباتی است سست ، سروده طاهر قصاع و مجرم با تاریخ

۱۲۶۹ در پایان هر دو ردیف . در بالای درگاه ورود نیز این آیه شریف برکاشی
به ثلث نوشته شده است :

« بسم الله الرحمن الرحيم - يا ايها الذين آمنوا لا تدخلوا
بيوت النبي الا ان يؤذن لكم (۱) »

۹) سنگ نبشته دیگر ایوان جنوبی مورخ ۱۳۰۴ حاکی از آن که در این
سال سطح مزار سنگ فرش شده است با این متن :

« کل من علیها فان »

ویبقی وجه ربك ذو الجلال والاکرام

حرم شاهزاده اسماعیل

شرح وصفش برون بود از حد

اندرین روضه بهشت آئین

هیچ کس را دعا نگرود رد

هست چون شمع محفل جعفر

هست چون سر وگلشن احمد

نتوان کرد تا به روز قیام

شرح ذاتش بیان یکی از صد

زان که جدش به خلوت معراج

از شرافت نشست بر مسند

کرد شوقی سؤال تاریخش

گفت پیر خرد که در ابجد

عدد تربت بری از عیب (۲)

هست تاریخ سنگ این مرقد «

۱ - قرآن کریم ، سوره احزاب (۳۳) : آیه ۵۳ .

۲ - برابر سال ۱۳۰۴ . چه پیدا ست که سنگ نبشته وخط آن ، آن قدر کهن نیست

که بتواند لفظ « تربت » با کسر عدد « عیب » - برابر سال ۹۲۰ - ماده تاریخ باشد .

وَشْنَوِيَه

از قراء جبل^۱. موطن شمس الدین علی بن محمد وشنوی از دانشمندان سده ششم^۲.

مسجد جامع پاچنار :

بنای کنونی این مسجد نو ساز است . در آن منبری است منبت که روی پایه های آن گرداگرد صلوات کبیر به خط ثلث خوانده می شود . این کتیبه در سمت راست منبر با این عبارات پایان گرفته است :

« الحجة القائم الخلف الصالح الامام الهمام المنتظر المظفر

محمد المهدي صاحب الزمان صلوات الله عليه وعليهم اجمعين »

کتابه اصلی منبر که متضمن نام بانی و تاریخ ساخت منبر است به ثلث زیبا

چنین است :

« تمام شد این منبر عالی در ایام سلطان السلاطین فرمان

فرمای هفت اقلیم . . . ظل الله في الارضين فرمان المراء

والطین ابو المظفر شاه اسماعیل بهادر خان خلد الله ملکه

وسلطانه در تاریخ ثانی عشر من شهر شعبان سنه ستة وعشرين

وتسع مائة هجرية .

الساعي للمنبر العالی الخواجه زين الدولة والدنيا والدین

علی بن سلطان علی . »

شاهزاده هادی :

بقعه ای در بیرون دهکده از سوی شمال . بنای آن نو نیست لیکن از سه

۱ - ترجمه کتاب قم : ۱۱۸ و ۱۳۶ .

۲ - فهرست منجم الدین : ع / امل الامل ۲ : ۲۰۳ / جامع الروات ۱ : ۱۶۰۲

طبقات اعلام الشیعه - قرن ششم : ۲۰۶ .

قرن نیز نباید قدیم تر باشد . رنگ آمیزی بدنه بنا از همین چند سال اخیر است
و از آثار قدیم در این مزار چیزی دیده نمی شود .

فردو

که «فرد» تلفظ می شود و در نسخه چاپی ترجمه کتاب قم به صورت «فرده»
آمده است^۱. از موقوفات قدیم آستانه مقدس قم .

امام زاده [تصویر ۲۳۹]:

بقعه ای ساده و کوتاه بالای تپه ای کوچک میان گورستان قریه که آنرا.
مدفن شش تن می دانند . در برابر در ورود بقعه یکی دو سنگ قبر کوچک با
تاریخ های ۱۰۷۲ و ۱۱۵۰ ، و درون قبرستان چند سنگ قبر کهنه از جمله دو سنگ
بزرگ از قرن یازدهم دیده شد لیکن بنای «امام زاده» این قدرها قدیم نیست .

باوره (۲)

مزرعه ای در یک فرسنگی دهکده فردو ، بر فراز کوه های جنوب شرقی آن.
نام این مزرعه در ترجمه کتاب قم^۳ نیز آمده است .

این مزرعه و مزرعه «خواه» در سوی دیگر «فردو» در سال ۱۰۹۲ وسیله
زبیده بیگم دختر شاه سلیمان صفوی بر آستان مقدس حسینی (ع) وقف گردیده
است^۴. قسمت مربوط به این دو جا از وقف نامه زبیده بیگم - که متن آن به صورت

۱ - صفحات ۱۱۸ و ۱۳۶ .

۲ - در تلفظ محلی «بوره» .

۳ - صفحات ۱۲۱ و ۱۳۶ .

۴ - در کتابچه موقوفات و خالصه جات (برگ ۱۰۷ پ) نیمی از آن خالصه ونیمی

دیگر وقف بقعه امام زاده آنجا دانسته شده است که از تصرفات بعدی حکایت دارد .

کامل در شماره ۱ و ۲ سال نهم نامه آستان قدس^۱ نشر شده - چنین است :

« ومنها ما وقع فی بلوک دار المؤمنین قم همگی و تمامی کل شش دانگ قریه^۲ خاوه عن بلوک قهستان من محال مدینه المؤمنین قم با جمیع توابع شرعیه و لواحق ملیه از مزار و مداخل و مضافات و قنوات و جداول و انهار و اراضی و صحاری و مراتع و مرابع و معالف و دهکده و اعیان و عمارات و تلال و جبال ، و کلما یتعلق بها شرعاً او عرفاً قدیماً او جدیداً داخل او خارجاً دایراً او بایراً و غیر ذلك ، کتب فیہ ام لم یکتب .

و همگی و تمامی کل شش دانگ قریه^۳ معینه معلومه^۴ مشخصه موسومه^۵ به قریه^۶ بوره عن قراء بلوک قهستان من محال مدینه المؤمنین قم ، با جمیع توابع شرعیه و لواحق ملیه اسلامیہ و شرب و مشارب و قنوات و انهار و جداول و معالف و مراتع و مرابع و دهکده و عمارات و حمامات و تلال و جبال و سایر ما یتعلق بها قدیماً جدیداً داخل خارجاً و غیر ذلك ، سمی ام لم یسم^۷ .

امام زاده [تصاویر ۲۴۱ - ۲۵۱] :

مزاری که آن را خاکجای چهار تن از نوادگان «شاه چراغ» شیرازی دانند. دونام از نامهایی که برای مدفونان معتقدند بانوشته صندوقهای قبورجدایی دارد.^۸

۱ - صفحات ۱۱۱ - ۱۱۷ .

۲ - نامه آستان قدس ، سال نهم ، ش ۱ و ۲ : صفحه ۱۱۴ . نیز مقدمه احقاق الحق :

۱۳۸ .

۳ - نوشته صندوق شماره ۳ ذیل : شاه عبد الله و شاه منصور است که در کسا بچه

ثبت موقوفات و خالصهجات (برگ ۱۰۷ پ) نیز به همین صورت نقل شده است .

بنای مزار مرکب از دو گنبد پیوسته به یکدیگر قدیم است لیکن از نظر فنی ارزشی ندارد. اثر ارزنده و جالب توجه در این مزار در منبت در گاه شمالی آن دو صندوق منبت گنبد جنوبی است که مربوط به پیش از دوره صفوی و از نفائس فن منبت کاری قدیم است و باید از آن نگاهداری شود. دو صندوق دیگر هم در گنبد شمالی است که از قرن یازدهم است و به این نفاست نیست.

در منبت مزبور که بی تردید هم زمان با صندوق های گنبد جنوبی (یا به تعمیر دقیق تر جنوب شرقی) و بدون شك پیش از قرن دهم پرداخته شده پوشیده از آرایش های ظریف است جز آن که قسمتی از پایین لنگه چپ آن سوخته و تزیینات صفحه میان همین لنگه نیز از میان رفته است.

گرداگرد و روی پایه های میان لنگه ها به خط ثلث نوشته ها و کتابه هایی

است این چنین :

[لنگه راست] : قال النبی صلی الله علیه و سلم حب

علی ابن ابی طالب حسنة لا یضر معها سیئة و بغض علی ابن

ابی طالب سیئة لا ینفع معها حسنة . صدق رسول الله العربی .

قال رسول الله صلی الله علیه وسلم یا علی لا یحبک الا

مؤمن تقی و لا یبغضک الا منافق شقی . وقال علیه السلام لوجمع

الناس علی حب علی ابن ابی طالب صدق رسول

الله العربی .

[لنگه چپ] قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من فرح

قلب المؤمن خلق الله تعالی ملكاً بصورة الطیر له جناحان

احدهما بالمشرق والثانی بالمغرب ملكاً بالدر والیاقوت و عنقه

. . . ورجلاه فی تحت الثری وله الف رأس و فی کل

رأس الف وجه و فی کل وجه الف فم و فی کل فم الف لسان

یسبحون الله تعا [لی] العربی الهاشمی

صدقته .

نام هنرمندانی که این در را آراسته و پرداخته اند در میان دو لنگه به این صورت ثبت گردیده است :

عمل استاد مهدی ابن فخر الدین بن عماد الکاشی

تاج الدین و عماد ابن مهدی الکاشی

سید محمد ابن سید احمد باوره [بی]

صندوق‌های گنبد جنوبی که از شاهزاده محمود و شاهزاده حسین دانسته می‌شود پوشیده از آرایش‌های ظریف با کتابة‌هایی به خط خوش ثلث در لبه صندوق است این چنین :

۱) یکی از دو صندوق که در میان تزیینات زیبای آن نام‌های مقدس نیز کتیبه شده است و در پایین رویه جنوبی آن کتابة زیر به خط کوفی دیده می‌شود :

« لا اله الا الله ، محمد رسول الله ، علی ولی الله والحسن

والحسین »

کتابة لبه صندوق آیه الكرسي است که به عبارت «لأنفصام لها والله سمیع العلیم» در بدنه جنوبی پایان می‌گیرد .

۲) صندوق دیگر با این کتابة در چهار سوی لبه آن :

« قال النبی علیه افضل الصلوات واکمل التحیات علی منی

کمنزلتی من ربی . وقال النبی علیه السلام لایجوز احد الصراط

الا من کتب له علی بن ابی طالب الجواز . صدق رسول الله

العربی الهاشمی .

قال رسول الله صلی الله علیه وسلم اربعة انا شفیع لهم یوم

القیامة المکرم لذرتی والقاضی لهم بحوائجهم والساعی لهم

فی امورهم والمحب لهم بقلبه ولسانه . صدق رسول الله وصدق

اولاد رسول الله وهم من الصادقین فیہ »

۱ - قرآن کریم ، سورة بقره (۲) آیات ۲۵۶ - ۲۵۷ .

۲ - کذا .

در بدنهٔ جنوبی صندوق پیوسته به این کتابه وپایین آن به صورت سرازیر خوانده می‌شود :

« کتبه العبد الفقير المحتاج الى الغنى عبد السلام بن عبد
الحی »

※

دو صندوق دیگر مزار - که از آن دوزن دانسته می‌شود - باکنده کاری ظریف گرداگرد لبه‌های چهار بدنهٔ هر يك آراسته شده و کتابه‌هایی به خط نسخ دارد این چنین :

(۳) یکی از دو صندوق گنبد شمالی که در لبهٔ آن صلوات کبیر به این شکل نوشته شده است :

اللهم صلی علی المصطفی محمد والمرضى علی والبتول
فاطمه والسبطين الحسن والحسين وصلی علی زین العباد علی
والباقر محمد والصادق جعفر والکاظم موسی والرضی علی
وتقی محمد ونقی علی والزکی العسکری حسن ابن علی وصلی
علی الحجة القائم خلف الصالح امام الهمام المنتظر المظفر
محمد المهدي الهادی صاحب الزمان صلوات الله وسلامه عليه
وعليهم اجمعين وصلی الله علی خير خلقه محمد وآله اجمعين
الطيبين الطاهرين المعصومين برحمتك يا ارحم الراحمين

این کتیبه در دو بدنهٔ شمالی و جنوبی است و در ردیف آن در بدنهٔ غربی که نزدیک دیوار مزار است نوشته ای است که این مقدار آن را توانستم بخوانم :

« وقف نمود عظمت مآب معصوم . . . شاهزادهٔ واجب
التعظیم شاه عبد الله وشاه منصور علیه السلام »

و در ردیف آن در بدنهٔ شرقی این عبارت کتیبه شده است :

« به تاریخ غرهٔ شهر جمادی الاول سنة اثني ثلاثين والف

فی هجرية النبوية صلى الله عليه وآله وسلم ، حرره العبد نور
الله بن حبيب الله »

٤) صندوق دیگر این گنبد با این کتیبه در لبه آن :

« اللهم صل على المصطفى محمد والمرضى على والبتول
فاطمة والسبطين الحسن والحسين وصل على زين العباد على
والباقر محمد والصادق جعفر والكاظم موسى والرضا على
والتقى محمد والنقى على والزكى العسكرى الحسن وصل
على الحجة القائم خلف الصالح امام الهمام المنتظر المظفر
محمد المهدي »

بر پایه های میانه بدنه های شرقی و غربی و جنوبی این صندوق کتابه های

است به سبک عمودی با این متن ها :

[بدنه جنوبی] « وقف . . . سعادت مآب سید امیر علی به
تاریخ شهر ربیع الاول سنة ثلاثین والف . حرره العبد نور الله ... »
[بدنه شرقی] « عمل فخر الصناع استاد ولی و استاد امیر علی
و استاد اصغر نجار »

[بدنه غربی] « این صندوق به اهتمام جناب ریاست مآب
میرزا رئیس قلی ابن مرحمت پناه پهلوان محمود (?) » .

۵

خلجستان

در جنوب قم . قسمتی از آن که داخل محدوده کنونی شهرستان قم است و آن را پیش‌تر «وادی اسحاق» می‌خوانده‌اند^۱، با بناهای دوروستای تقرود و راهجرد و قراء کنار رودخانه انار بار تا آنجا که جزء قم است .

تَقْرود

در پنج فرسنگی جنوب غربی شهر . نام این روستا در «کتاب قم» به صورت «طخرود» آمده است^۲. این منطقه در پایان دوره ساسانی بسیار آباد و معتبر بوده و در جنگ نهاوند چهار هزار سپاهی از آن همراه گروهی انبوه خدمتکار حضور و مشارکت داشته‌اند^۳.

شاهزاده طاهر :

بیرون دهکده تقرود . بنای آن صفوی است لیکن ساده و تهی از هر گونه

۱ - ترجمه کتاب قم : ۱۳۹ .

۲ - مأخذ پیش : ۲۳ / ۵۸ / ۸۳ / ۹۱ / ۱۱۶ / ۱۴۰ / ۲۶۱ .

۳ - مأخذ پیش : ۸۳ و ۹۱ / مختصر کتاب البلدان ، ابن فقیه : ۲۱۱ .

آرایش . در کنار بقعه قبر میرزا رضا وزیر دفتر است از رجال دوره قاجار بالوحی که پیکره او بالباس سلام بر آن نقش گردیده است .

طایقان

در چهار فرسنگی جنوب قم^۱. همان «طاقان» یاد شده به تکرار در کتاب قم. جزء رستاق اناربار^۲ که همین اراضی کنار رودخانه است^۳. در مدخل این دیه گورستانی است به نام «مزار شهیدان» که در حال حاضر لوح و نوشته ای در آن نیست . زیارتگاهی نیز در همین سال جاری (۱۳۵۲) بر اساس «خواب نما» در آن پدیدار گردیده که آنرا «امام زاده غیبی» نام داده اند و هنوز تذکره و نسب نامه برای آن نساخته اند .

خدیدجه خاتون

در پنج فرسنگی جنوب قم ، نزدیک راه شوسه این شهر به اصفهان، در بستر شرقی رود انار . نام این دیه از مزاری که در کنار آن به همین نام قرار دارد گرفته شده است .

بقعه خدیدجه خاتون [تصاویر ۲۵۲ - ۲۶۳] :

در بیرون قریه و مدخل آن . منسوب به دختری از فرزندان امام ششم - ع . این بنا را غیاث الدین امیر محمد فرزند خواجه علی صفی امیر بزرگ خاندان

۱ - روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه : ۸۱۲ دیده شود . نیز سیاحت نامه های ایرانی دوره قاجار .

۲ - ترجمه کتاب قم : ۶۹ و ۱۳۷ .

۳ - همان مأخذ : ۲۳ .

علی صفی به سال ۷۷۰ بنیاد نهاده است .

نمای خارجی بنا نخست چند متری سنگ چین و پس از آن گنبد برجی هرمی وقاعدۀ مصلح آن آجری است . نمای درونی از سطح زمین تا سه متر چهار گوشه با دو درگاه ورود در شمال و جنوب و دو صفا در شرق و غرب است که در بالا بایش آمدن گوشوارها درزوا یا ، به هشت گوشه و سپس به شانزده ضلعی با چهار نورگیر در جهات اصلی دگرگون شده و پس از آن سقف گنبدی بنا با بلندی پیرامون یازده متر از سطح زمین قرار دارد .

در مرکز سقف شمسه ای از گل و بوته گچ بری شده که گرداگرد آن میان دو حاشیۀ زنجیره ای چند سانتی متری - حاشیۀ نخست از نام «محمد» و دومی نقش و نگار - کتابه ای است با این متن :

بسم الله الرحمن الرحيم - شهد الله انه لا اله الا هو والملائكة

واولو العلم قائماً بالقسط لا اله الا هو العزيز الحكيم (۱)

بدنۀ سقف تا بالای نخستین کتیبه سراسری باکنده کاری و ملاط سازی گچی آراسته شده ، و هشت شکل هندسی بزرگ باکناره ها و حواشی گچ بری از نام «محمد» بر آن رسم گردیده است . متن نخستین کتیبه سراسری که در گلو بند بقعه به خط کوفی میان دو حاشیه - فرازین از نام «محمد» و زیرین از نام های مقدس « الله ، محمد و علی » و عباراتی چون آن - گچ بری شده سورۀ حمد است .

پس از این کتیبه بدنۀ نماهای دوازده گانه قسمت شانزده ضلعی باکنده کاری گچی، و گرداگرد آنها و چهار نورگیر با حاشیه ای زنجیره ای از نقش و نگار و در یکی دو بدنۀ از نام «محمد» آراسته شده، و پس از آن در آغاز قسمت هشت گوشه

۱ - قرآن کریم ، سورۀ آل عمران (۳) : آیه ۱۷ . با این توضیح که کلمۀ «العزيز»

در متن کتابه روی « بسم الله » و کلمۀ « الحكيم » روی « الرحمن » نوشته شده است با

خطی ریزتر .

۲ - قرآن کریم ، سورۀ اول .

دومین کتیبه سراسری بنا به ثلث بر جسته در زمینه گل و بوته با این متن گچ بری شده است :

ذکر القديم اعلى وبالقدیم اولی - امر بتجدید بناءالمشهد
المقدس مضجع السيدة المعصومة خديجة بنت الامام المعصوم
جعفر بن الامام محمد الباقر بن علی بن الحسين بن امير
المؤمنين علی بن ابی طالب عليهم الصلاة والسلام المولى
المخدوم صاحب الاعظم الدستور الاعدل الاعلم عمدة اعظم
الوزراء فى العالم اعتضاد الملوك والاسلاطين المؤيد بتأييد
رب العالمين غياث الحق والدولة والدين الافتخار والنظام
ايران اميرمحمد بن المولى المخدوم المطلق

در اینجا کتیبه دوم در ضلع شمالی بنا پایان گرفته و دنباله آن در سومین کتیبه سراسری که زیر گوشوارها به ثلث بر جسته بر بدنه پایه های غربی و جنوبی و شرقی گچ بری شده به این شرح آمده است (آغاز از کنار در گاه غربی) :

المطاع الشهير بالاعدل الاعلم خليفة العرب والعجم صاحب
السيف والقلم حافظ البلاد ناصر العباد مدبر امور المملكة و
خلاصة تركيب الماء والطين جمال الحق والدولة والدينا والدين
على صفي ايدهما الله تعالى ونصرهما على اعدائهما وابد دولتهما
فى شهور سنة سبعين وسبعمائة .

این کتیبه چنان که گفته شد بر پایه های غربی و جنوبی و شرقی و به تعبیر دقیق تر زیر گوشوارهای جنوب غربی ، جنوب شرقی و شمال شرقی است . و در ردیف خط آن زیر گوشوار شمال غربی و سه جانب در گاه های چهار گانه بنا به همان خط و شکل سوره یاسین تا آیه نهم گچ بری شده که زیر گوشوار شمال غربی آغاز

۱ - قرآن کریم ، سوره سی و ششم . در قسمت نخستین کتیبه مورد سخن زیر گوشوار شمال غربی دو نقش به خطی « پیر آموز » گونه میان یا بالای متن هست که دومی پس از « یس » کلمه « لا » را می نماید . لیکن گویا هیچ يك از آن دو جز ترین ، کاری دیگر نداشته باشد .

شده و پس از طی این نیمهٔ بدنهٔ غربی و در گاه‌ها با عبارت « ام لم تذرهم لایؤمنون »
در اسپر در گاه شمالی پایان گرفته است و پس از آن در کتابهٔ همین در گاه خوانده
می‌شود :

بید این جانی درویش علی حاجی طاهر و درویش ابراهیم

بن حسن حلاج

در دنبالهٔ همین کتیبه بر نیمهٔ دوم بدنهٔ شمالی که زیر گوشوار شمال غربی
است این عبارت دیده می‌شود :

هذا العمل للعبد بن محمد علی ابو شجاع [و حسن بن

علی خلو . . . (۱)

بدنهٔ در گاه‌ها و گوشوارها با کنده کاری گچی، و گرداگرد آنها با حاشیه‌ای
زنجیره ای و رنگین از نقش و نگار - جز در دو گوشوار شمال غربی و جنوب
شرقی که متن حاشیه نام‌های مقدس «الله ، محمد و علی» است - آراسته شده است .
بر دو سوی بدنهٔ جنوبی زیر کتیبهٔ سراسری سوم کتیبه‌ای از کاشی خشتی
زمینه لاجوردی با پهنای کم دیده می‌شود که بر مجموع آن این ابیات میان ترنج‌هایی
به نستعلیق سفید ثبت است :

« خاتون جهان خدیجه خاتون

کز رتبه اش آسمان زمین است

هم دخت ششم امام باشد

هم عمه شاه هشتمین است

اینجاست به خاک و ماه ازین خاک

با خرمن خویش خوشه چین است

اسکندر بی قران که از جاه

با قدر سکندر او قرین است

۱ - در دنبالهٔ کتیبه ، پیش از بسملهٔ سورهٔ یاسین کلمهٔ « الله » هست که شاید جزئی
از نام نیا یا شهرت « حسن بن علی » باشد یا جزء نام هنرمندی دیگر از گچ بران این بنا.

بر مرقد او ضریح بگرفت

یعنی که جهان گرفتن این است

شهر محرم الحرام

۱۳۲۱

روی مرقد میان بناشاید پیش تر هالوح کاشی بوده که اکنون چیزی نمودار نیست. بدنهٔ مرقد با کاشی‌های هشت پر به سبک کاشی‌های مغولی آراسته بوده که گویا در طی قرون بسیاری از آنها شکسته و ریخته، و روی باقی مانده را گچ کشیده‌اند. در حین تحریر این سطور (خرداد ماه ۱۳۵۲) دو قطعه، یکی درست و دیگری شکسته با کتیبه‌ای در حاشیه که هر دو قهوه‌ای‌رنگ است بر بدنهٔ شمالی مرقد (در زاویهٔ شمال غربی) و بقایای یک قطعهٔ دیگر بر بدنهٔ شرقی باریختن پوشش گچی از پشت محجر چوبین نمودار است.

شاهزاده ابراهیم :

و شاهزاده اسماعیل. گنبدی است کوتاه و ساده داخل قبرستان بقعه در نزدیک مزار پیش، که نمای خارجی آن اخیراً مرمت شده و اصل بنا هم چندان کهن نیست.

شاهزاده زکریا :

گنبدی دیگر کوتاه از خشت و گل در نزدیک دو بنای پیش که کهن نیست.

خلج آباد

در ساحل شمالی رود انار، روبه روی قریهٔ خدیجه خاتون، که در اواخر

۱ - در حین تحریر این حاشیه (اسفند ۱۳۵۳) با ریختن اندکی دیگر از لایهٔ ضخیم گچ یک قطعهٔ تقریباً سالم دیگر نیز در همین قسمت نمودار شده است.

قرن گذشته آباد وبه این نام موسوم شده است^۱.

امام زاده :

زیارتگاه بیرون آبادی که بقعه‌ای است خوش منظر با چهار ایوان در چهار سو . بنای آن از نیمه دوم دوره قاجار است .

جَنَدَاب

شاهزاده عباس :

بیرون آبادی نزدیک دبه قاضی پایین ومزرعه زیبکان . گنبدی ساده ونهی از تزئین گویا از نیمه نخستین دوره قاجار .

قَرَه سُو

مقابل جنداب در جانب چپ راه قم به اراک . در بیرون این آبادی در دهه‌های اخیر زیارتگاهی بنا کرده اند .

قَلْعِه چَم

درهفت فرسنگی قم ، کنارراه این شهر به اصفهان وبر کناره رودانار .

شاهزاده عبد الله :

این زیارتگاه در سال ۱۳۲۴ قمری به استناد خوابی پدیدار گردیده، و چون در کنار راه قم به اصفهان قرار گرفته است با برخورداری از توجه و اقبال عابران سبیل اکنون بقعه و قبه‌ای معتبر دارد که در همین سال‌های اخیر بنیاد وتکمیل شد .

۱ - تاریخ دارالایمان قم : ۹۰ .

حصار سرخ

در نزدك نيزار (تقاطع راه‌های تهران - اصفهان و قم - اصفهان) .

آقای غائب :

مزارى به این نام که آن را مدفن « سيد محمد » نامى مى‌دانند . گنبدى ساده و کوتاه با يکى دو قرن قدمت . مى‌گویند سنگ نبشته‌ای داشته است که بر آن وقف نامه قطعه زمينى مجاور مزار نوشته بوده ، و آن را برای تصرف همين قطعه ر بوده و از میان برده‌اند .

راهجرد

این دهستان دوپير به نام‌های « پير مراد » و « پير قيصر » ، و بقعه‌ای با نام « خواجه‌حسن » ، و سه امامزاده يکى به نام « شاهزاده جعفر » (در آغاز راه فرعى روستای راهجرد از راه قم - اراك) و ديگرى به نام « امام زاده عبد الصالح و عبد الخالق » (کنار دهکده مزبور) و سومى با نام « سه خواهران » در مزرعه « ريزاه » (میان همين ده و ده « ديزيجان » که مجاور آن است) دارد و بنای هيچ يك کهن نيست .

۶

ضمیمه

در اینجا از یکی دو بنا واقع در دنباله اراضی کنار رودخانه پس از « نزار » (تقاطع راه‌های تهران - اصفهان و قم - اصفهان) ، و در روستای « راونج » که از نظر اداری تابع شهرستان محلات و در نقشه سازمان آمار کشور داخل محدوده شهرستان قم است یاد می‌شود .

ساریه خاتون

بر کناره رود انار پیش از « دودهک » . نام آن از مزاری که در میان قریه به همین نام قرار دارد گرفته شده است .

ساریه خاتون :

بنای کنونی این مزار که بقعه ای است در پایین چهار گوشه و در بالا هشت ضلعی با گنبدی ضربی و ساده و بارواقی در شمال بنا ، چندان کهن نیست. این ایات که به نستعلیق گرداگرد در ورود شمالی بقعه بر سنگ مرمر نوشته شده حاکی از تاریخ تجدید بنای آن است :

رهروی را که عقل گشت دلیل

کی شود در دوکون خوار و ذلیل

چیست عقل آن که توشه‌ای سازد
 تا بردبا خود آن به وقت رحیل
 هست آن توشه یادگار نکو
 چون پل و برکه و رباط و سبیل
 که زاخلاص بنده مؤمن
 کند احداث بهر رب جلیل
 بانی این مکان فیض آثار
 کیست نور دو دیدگان خلیل
 میرزای زمانه نور الدهر
 که بود عمر وی چو خضرطویل
 این چنین روضه‌ای نمود بنا
 که بود مهر و مه در او قنبدیل
 روضه دختر امام به حق
 هادی خلق ورهنمای سبیل
 موسی بن جعفر صادق
 شرف دودمان اسماعیل
 حضرت ساریه که بود و بود
 خادمش حور و محرمش جبریل
 یافت این روضه چو خلد برین
 زیب اتمام و زیور تکمیل
 گشت واجب که جویمش تاریخ
 از نکو سیرتان به وجه جمیل
 پیر صافی درون تاریخی
 پاسخ داد از ره تعجیل
 کین مکان شریف ساخت بگوی
 دهر نیکو نهاد ابن خلیل (۱)

۱ - این مصرع منطبق بر ۱۰۷۸ است و شاید کلمه نخست آن را درست نخوانده باشم. از این بقعه در دوره قاجار آقا خان محلاتی (مالک چندین دیه و مزرعه پیرامون این

در بغله چپ در گاه ورود شمالی قطعه کاشی فیروزه ای کوچکی است که گویا بالای در گاه ورود بنای پیشین مزار بوده و پس از تجدید بنا به اینجا نقل گردیده است . با این متن :

« بناة (۱) بقعة معصوم زاده ساریه خاتون درویش دانیه بن درویش محمد بن درویش شمس الدین بنا ، التماس فاتحه دارد . خداهش پیامزده که فاتحه بخواند . فی تاریخ محرم سنه سبع عشر وتسعمایه . . . استاد مظفر بن محمد . . . »

اثر قدیم دیگر در این مزار محجر خاتم گردا گرد قبر است که باید از قرن یازدهم باشد و ارزنده است . این محجر را اکنون محجر چوبین ساده دیگری احاطه کرده است .

راونج

شاهزاده سلیمان :

داخل گورستان قریه ، بنای آن چند صد سالی قدمت دارد . کهن ترین اثر مکتوب این مزار سنگ قبر کوچکی است در ایوان بقعه با تاریخ گویا ۱۰۳۷ .

پیرداود :

بیرون راونج . بنای آن کهن نیست .

محل تعمیر و تجدیدی کرده است و دور نیست که این نوشته ناظر به بنای او باشد ، در این صورت ناگزیر تاریخ مزبور شکل دیگری خواهد داشت .

۱ - کذا .

بناهای قدیم

محدوده پیشین شهرستان قم

موضوع دو مجلد کتاب حاضر همان طور که در مقدمه مجلد اول گفته شد معرفی بناها و آثار قدیم محدوده کنونی شهرستان قم است . در مناطق مجاور این محدوده که پیش تر جزء قم شمرده می شده است نیز آثاری قابل توجه وجود دارد که نگارنده بیش تر آنها را دیده و خصوصیات لازم را یادداشت نموده ام . تاریخ بخشی مهم از این مناطق که تا همین اواخر جزء شهرستان قم بود - به خصوص منطقه جاسب و خلجستان - از تاریخ قم جدایی ناپذیر است . بنابراین معرفی بناها و آثار قدیم آنها به سبک دقیق و علمی ، در چهارچوب کارهای مربوط به قم و تاریخ و گذشته آن ضروری است که امید است نگارنده یادگیری توفیق چنین خدمتی را داشته باشد .

خاتمه

چند سند مربوط به این مجلد

مطالعه و بررسی در باره بناها و آثار قدیم قم و پیرامون آن تا اینجا پایان می گیرد . در معرفی این آثار کوشش شد جز کتیبه ها ، همه اسناد و مصرحات تاریخی که بتواند گوشه هایی از تاریخ آن را - بیش از آنچه در کتاب های معمول و متداول تاریخ قم گفته شده است - روشن سازد ثبت و نقل گردد . با این همه همچنان که دیده شد در مورد مزارات این منطقه - بر خلاف بسیاری نقاط دیگر و علی رغم قدمت و اعتبار بیشتر آنها - کمتر سندی مکتوب در دست است .

متصدیان و خدمتگزاران کنونی مزارات شهر جز آستانه مقدس حضرت سستی فاطمه هیچ يك (گویا بدون استثناء) سابقه ممتدی ندارند . طولانی ترین سابقه ها از دو سه نسل پیش تر نیست . اسنادی که خاندان های خدمتگزار پیشین مزارات و مشاهد بدون تردید در دست داشته اند معلوم نیست چه شده است که نگارنده با فحص و جستجوی بسیار ، و با آن که اسناد دیوانی و شرعی و اجتماعی بسیاری مربوط به قم از گوشه و کنار به دست آورده تا کنون به سندی مهم در این باره برخورد ننموده است .

در مورد مزارات بیرون شهر نیز این حکم عیناً صادق است . آنچه تا کنون آگاه شده ام متصدیان دو مزار « هادی مهدی » جمکران « و چهار امام زاده » باوره فردو اسناد و احکامی از دوره صفوی و قاجار در دست دارند که توفیق استفاده از آنها در این مجموعه حاصل نشد . مزارات و مشاهد دیگر پیرامون شهر و بلوکات

تا آنجا که اطلاع دارم اسناد مهمی ندارند لیکن متصدیان مزارات واقع در بخش تابع تفرش از خلیجستان - که پیش ترها تابع قم بوده است - اسناد معتبری در دست دارند که قسمتی از آنها را دیده و از برخی عکس گرفته ام .

در میان اسنادی که به مرور یافته ام چند سندی مربوط به برخی مدارس قدیم این شهر به نظر رسید که برای آن که این مجلد نیز از بخشی در باره اسناد خالی نباشد به نقل آنها در اینجا مبادرت می رود .

اسناد چهار مدرسه قدیم

از مدارس قم در پایان دوره صفوی

قدیم ترین و نخستین مدرسی که در قم بنیاد شده همان هاست که شیخ عبد-الجلیل رازی قزوینی در کتاب شریف النقض یاد کرده ، و نوشته است که « به ذکر همه کتاب مطول شود »^۱ . او ۹ مدرسه از آن جمله را بر شمرده و نام برده است این چنین :

* مدرسه سعد صلت

* مدرسه اثیر الملک

* مدرسه سید سعید عز الدین مرتضی قدس الله روحه

* مدرسه سید امام زین الدین امیره شرف شاه الحسنی که قاضی و حاکم است

* مشهدستی فاطمه بنت امام موسی بن جعفر علیه السلام با اوقاف و مدرسه

وفقهاء و ائمه به زینت تمام و قبولی عظیم

* مدرسه ظهیر الدین عبد العزیز

* مدرسه استاد ابو الحسن کمیج^۲

* مدرسه شمس الدین مرتضی باعدت و آلت و مدرس و درس

۱ - النقض : ۱۶۴ .

۲ - در بارة این نام ببینید فهرست مشکوة ۶ : ۱۱۷۹ .

* مدرسه مرتضی کبیر شرف الدین با زینت و آلت و حرمت و قبول^۲.

از مآخذ و اسناد دوره های بعد نام برخی دیگر از مدارس قم در آن روز گاران دانسته می شود^۳. در دوره صفوی نیز مدارسی نو بنیاد شده و برخی مدارس بازمانده از دوره های پیش تجدید بنا و توسعه یافته بود^۴. از آن جمله مدرسه آستانه حضرت سنی فاطمه بود که در این دوره تجدید بنا گردید و «فیضیه» نام گرفت.

در سال های اخیر قرن یازدهم تا اواخر دوره شاه سلطان حسین مدارس متعددی در قم بنا شده و برخی از مدارس پیشین آن تعمیر و مرمت گردیده است. در بخش مدارس قدیم همین کتاب دانستیم که مدرسه رضویه در سال ۱۰۹۴ و وسیله ابدال بیک مرمت شده بود^۵.

مدرسه جانی خان نیز گویا در نیمه دوم قرن یازدهم بنا شده است^۶. سه مدرسه دیگر وسیله رجال بزرگ دوران صفوی در سال های ۱۰۹۵ و ۱۱۱۳ و ۱۱۲۳ در این شهر ساخته شده است.

اینک چند سند مربوط به چهار مدرسه آباد پایان دوره صفوی این شهر :

مدرسه فیضیه :

مدرسه آستانه مقدس حضرت سنی فاطمه که از بنای پیشین آن - چنان که

۱ - « له مدرسه عظيمة بقم » : الدرجات الرفیعة سید علی خان به نقل آقای محدث ارموی در تعلیقات دیوان قوامی رازی : ۱۹۷ و ۱۹۹ ، و از آنجا در تأسیس الشیعه سید حسن صدر به نقل همو .

۲ - النقص : ۱۶۴ .

۳ - ببینید مقاله مدارس قدیم قم در مجله وحید ، سال های هشتم و نهم و دهم .

۴ - رجوع شود به همان مقاله ، قسمت مدارس قم در دوره صفوی .

۵ - صفحه ۱۳۰ کتاب حاضر . از این مدرسه در اربعین الحسینیه حاجی میرزا محمد

ارباب قمی : ۳۶۳ - ۳۶۵ چاپ ۱۳۳۰ قمری نیز یاد می شود .

۶ - مجله وحید ، شماره ۲ سال دهم : ۲۰۴ - ۲۰۵ .

دیدیم - در کتاب النقص یاد شده بود .

در وقف نامه یکصد و ده مجلد کتابی که شاه عباس اول در سال ۱۰۳۷ بر آستانه مقدس و این مدرسه وقف داشته است (وقف نامه هفتاد و پنج مجلدی که میر محمد هاشم گیلانی در سال ۱۰۶۴ بر این دو جا موقوف داشت از آن با نام «مدرسه آستانه» یاد می شود. پیش از آن نیز در خلاصه التواریخ قاضی احمد قمی ذیل وقایع سال ۹۹۴ از آن با همین نام یاد گردیده است.^۳)

(نسخه ای از «الغنی والمنی» در تهران بوده است به نستعلیق مورخ ۲۰ ذی ۱۰۷۳ در مدرسه معصومه قم^۴. نسخه ای نیز از مفاتیح الشرایع فیض به شماره ۵۳ در کتابخانه آستانه ری است نوشته مسیب بن میر صفی حسینی در جمعه ۲۵ محرم ۱۰۹۰ در مدرسه فیضیه قم^۵ نسخه ای از کتاب النفس ابن سینا در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است که تحریر آن ظهر جمعه ۱۰ شوال ۱۰۹۴ در مدرسه فیضیه فاطمیه قم انجام گرفته است^۶. در کتابخانه مدرسه فیضیه نیز نسخه ای است از شمع الیقین میرزا حسن لاهیجی مورخ ج ۱ - ۱۱۲۰ در مدرسه فیضیه قم^۷.)

افندی در ذیل سرگذشت ملا عبدالرزاق لاهیجی که «مدرس مدرسه معصومه قم بود» از این مدرسه یاد کرده است^۸. اروپاییانی که در دوره شاه عباس دوم و شاه

۱ - مجلد اول همین کتاب ، سند شماره ۱۲ (ص ۱۴۹ - ۱۵۰) .

۲ - ایضاً ، سند شماره ۱۷ (ص ۱۵۵) .

۳ - برگ ۳۲۰ عکس ۵۵۶۸ و صفحه ۵۸۴ نسخه خطی شماره ۶۵۷۰ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران .

۴ - نسخه های خطی ۳ : ۳۷۹ و ۷ : ۱۹۸ .

۵ - نسخه های خطی ۳ : ۸۲ .

۶ - فهرست مشکوة ۳ : ۳۸۹ .

۷ - فهرست کتابخانه مبارکه مدرسه فیضیه ، مجتبی عراقی ۱ : ۳۶۷ .

۸ - ریاض العلماء ، بخش شیعه ، مجلد سوم ، برگ ۳ عکس ۵۷۴۳ کتابخانه مرکزی

دانشگاه تهران از روی اصل محفوظ در همین کتابخانه .

سلیمان از قم بازدید نموده اند بنای آن روزگار این مدرسه را وصف کرده اند.
اینک يك طغرا سند مربوط به این مدرسه از قرن یازدهم :

۱

وقف نامه نسخ کتب اربعة حدیث که علامی فهامی مولانا محمد
کاظم مدرس مدرسه سلطانی قزوین به وکالت نواب دانشمند خان
وقف مدرسه آستانه مقدس حضرت معصومه در دار المؤمنین قم نموده
بود. سند شماره ۱ بیاض منشآت « سفینه » گردآوری شده به سال
۱۰۸۴ در قزوین (۲) ، مجموعه شماره ۹۲۵۲ کتابخانه مجلس
شورای ملی (ص ۴۴ - ۴۸) :

صدرنشین محافل افعال و اقوال درة التاج تارك هر امری ذی بال حمدوثنای
خداوند دانایی است عزشأنه که کاتب قدرتش به قلم ایجاد صحیفه عالم امکان را به
ارقام بدایع صنایع مرقوم گردانیده و طلبه عقول و رای بندگان را در مدارس ایمان
و حجرات کاخ دماغ از مطالعه این کتاب الهی به سعادت شناسایی خود رسانیده
است. در طریق معرفتش هر لاله تری چراغی و هر خار خشکی نشانه ایست در باغی،
و نقوش حکمتش هر گلبرگی کتابی و هر غنچه کتاب خانه ای. دیده ها را جهت
خواندن خطوط آثار خویش سواد مردمک داده و دبیر خرد دور اندیش را برای
شناساندن خویش از کتب اربعة چهار فصل در پیش نهاده، دل دانشمند را در صفة
سینه مسند تدریس جای نموده و تلامذه حواس پنجگانه را جهت تحصیل معرفت
اشیاء به ملازمت خدمت وی امر فرموده، ساحت معرفت خود را بدایت وجود
به فروغ آفتاب محمدی از ظلمت هر شك و شبهه پرداخته و طریق بندگی خویش

۱ - سیاحت نامه شاردن ۳ : ۶۵ / کتاب تاورنیه : ۱۳۸ / سفرنامه جملی کاری :

۲ - گویا همان « سفینه » میرزا محمد رفیع واعظ قزوینی در گذشته ۱۰۸۹ .

را به نور ارشاد آن مهر سپهر فرخندگی و اهل بیت کرام و عظام او بر جمهور
عالمیان روشن و مبرهن ساخته .

صنوف صلوات بی حد و ضروب تسلیمات فزون از عد بر ارواح طیبین
وطاهرین آن برگزیدگان احد که بوستان شرع و دین به آب ارشاد و تلقین ایشان
همیشه تازه است و اوراق ضوابط ملت و قواعد شریعت را به رشته اخبار و آثار این
سلسله علیه پیوسته شیرازه .

و بعد بر هوשמندان صاحب خرد و میزان نیک و بد ظاهر است که
پربهاترزیوری که جمال و کمال انسانیت را لایق و سزا ، وفاخرتر خلعتی که بر قامت
قابلیت آدمی موافق و برابر است ممارست علوم دینی است که در دنیا و عقبی مایه نجات
ورستگاری است و زینت پایه قصر کرامت و بزرگواری . سبحان باران رحمت
و چشمه سار زلال مغفرت . در ظرف آراء مختلفه طالبان را به سر منزل تحقیق رهنماست
و در چاهسار شبهات باطله سالکان را در کف شعور قایم مقام عصا . مذاق جان را
در سر خوان محامد و فضایل به جای نمک است و دیده بصیرت را در دیدن دقایق
حقایق به منزله عینک . راحله طریق زندگی است و قافله سفر بندگی .

و معدن گوهر این فضیلت کبری و منبع زلال این سعادت عظمی چه می تواند
بود جز کتاب خدا و آثار ائمه هدی صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین که کعبه مراد
را «این یکی راه است و آن یک راهبر» و آسمان ارشاد را «این یکی شمس است
و آن دیگر قمر» . آن یک بحر زخاری است فراید فوایدش به گوش هوش مستمعان
رسیده و این یک ابرمدراری است که از آن [مزرع] کشت بی پایان ایمان مؤمنان را
خرمی و طراوت بخشیده . گوهر یقین را در ظلمات تکلیفات جهل اندوز جز به نور
این دو چراغ عالم افروز نتوان جست و چهره احوال خویش را از غبار حیرت
و ضلال جز در این دو چشمه زلال کوثر و تسنیم مثال نتوان شست .

و در ضبط و جمع آثار ائمه اطهار از علمای دیندار مساعی جمیله به ظهور

رسیده و هر یک به ترتیبی آن لثالی بی قیمت بحر بی کران طهارت و عصمت را با سر انگشت قلم صدق رقم به رشته تالیف کشیده اند . و امتن آن مؤلفات و اتقن آن مصنفات کتب اربعه حدیث است که هر یک از آب صدق و صفا بحری است مواج و هر کدام در شب دیجور غوایت سراجی و حاج . و فقیه را جهت تهذیب عقاید دینیه و استبصار در معارف یقینیه همین چهار کافیه است و علل عیون بصایر را کحل الجواهر مطالعه همین احادیث شریفه نافع و شافی . امراض مزمنه قلبیه را تریاق اربعه آن چهار کتاب دافع است و استسقای باد غرور جهل مرکب را شربت چهار پنج این چهار اصل نافع .

دین را کتب اربعه چون جان باشد

این چار کتاب رکن ایمان باشد

هنگام جهاد نفس این چار کتاب

چار آینه صاحب عرفان باشد

و شک نیست که در تحصیل و ترویج این کتب شریفه ساعی بودن و طلبه علوم دینیه را در مطالعه و مذاکره آنها اعانت نمودن از افضل حسنات و اجزل ثوابات است . بنابر این وحید عصر و فرید دوران منبع جود و احسان ، ارزنده گوهر درج دانش و کمال فروزنده اختر برج عظمت و اجلال ، مجموعه محامد صفات گلدسته محاسن ملکات ، مخلص دودمان ولایت نشان عالی مقدار و الاشان ، نواب دانشمند خان قرینه الی الله و طلباً لمرضاته این چهار کتاب شریف را به تفصیل ذیل که از آن جمله این مجلد است به حسن اهتمام خدام و الامقام افادت و افاضت پناه فضایل و کمالات دستگاه حقایق و معارف آگاه علامی فهامی مولانا محمد کاظم مدرس مدرسه سلطانی واقع در دار السلطنه قزوین به اتمام رسانیده ، وقف طالب علمان شیعه مدرسه آستانه مقدسه منوره متبرکه حضرت معصومه علیها الف الف ثناء و تحیه که در دار المؤمنین قم واقع است نمود .

حضرت افادت و افاضت پناه مومی الیه به و کالت آن عالی جناب صیغهٔ وقفیت بر قانون مذهب حق اثنا عشری گفته ، تولیت آنها را به مدرس آن مدرسه - و اگر مدرس متعدد باشد ما بین ایشان - تفویض نمود . و قفاً صحیحاً ما دامت السموات و الارض ، الی ان یرث الله الارض و هو خیر الوارثین . فمن تعرض لابطالها و تصرف فیها بغير شرط واقفها فقد باء بغضب من الله و سخطه و مأواه جهنم و بئس المصیر .

*

مدرسه نجف قلی بیك :

نجف قلی بیك تنكابنی غلام خاصهٔ شریفهٔ شاه عباس دوم^۱ و ناظر بیوات سرکار خاصهٔ شریفهٔ شاه سلیمان^۲ که رقم همین خدمت او در مجموعهٔ منشآت شمارهٔ ۱۸۹ کتابخانهٔ ملی رشت - فیلم ۲۰۲۰ دانشگاه -^۳ و نسخهٔ شمارهٔ ۵۸۳ کتابخانهٔ مجلس سنا^۴ و منشآت شمارهٔ ۱۳۳ ج دانشکدهٔ ادبیات دانشگاه تهران^۵ هست ، در گذشتهٔ بامدادان ۱۰ ذح - ۱۰۹۹^۶ : در سال ۱۰۹۵ یا اندکی پیش از آن مدرسه‌ای در قم بنا کرده و کتاب‌هایی بر آن وقف داشته است.^۷

۱ - عباس نامه : ۲۷۶ . شاید همان ایشک آقاسی سرکار خاصهٔ شریفه که در همین مأخذ : ۳۰۱ یاد او هست .

۲ - دستور الملوك : ۲۷ - ۲۸ و ۵۵ / وقایع السنین : ۵۴۵ .

۳ - فهرست فیلم‌ها ۱ : ۲۱۵ - ۲۱۶ .

۴ - نسخه‌های خطی ۷ : ۶۵۳ .

۵ - فهرست ادبیات ۱ : ۴۷۳ .

۶ - وقایع السنین : ۵۴۵ .

۷ - در بحث از متولیان تفویضی آستانهٔ مقدس قم در مجلد نخستین این کتاب (ص ۲۴۴) از نظر علی بیك فرزند همین نجف قلی بیك که در سال ۱۱۱۵ به ایلچی‌گری از اصفهان به جاتب بخارا رفت و در ۸ ذق همین سال در نزدیک قم به دست گروهی از دزدان

وقف نامه آغاز نسخه‌ای از من لایحضره الفقیه (۱) که آن را نجف قلی بیگ ناظر بیوتات سرکار خاصه شریفه در ۲۲ ج ۲ - ۱۰۹۵ بر مدرسه‌ای که خود در دار المؤمنین قم احداث کرده بود وقف نموده است (نسخه شماره ۳۸۸ کتابخانه مدرسه فیضیه قم) با مهر او در پایان .

این نسخه از مملکات شخصی نجف قلی بیگ بوده و در آغاز آن عبارت « چند روزی به عاریت با ماست . اقل العباد نجف قلی ناظر از بابت ایتباعتی ملاکنج علی در سنه ۱۰۹۲ » با مهر او دیده می‌شود .

نسخه‌ای دیگر از کتاب‌های موقوفه این مدرسه با همین وقف نامه در آغاز آن مورخ همین سال در کتابخانه خاندان حاج سیدجواد قزوین هست (۲) .

کشته شد و در تنابی که به جهت مرقد شاه سلیمان در آستانه حضرت معصومه ساخته بودند به خاک رفت (وقایع السنین : ۵۵۳ - ۵۵۴) یاد شد .

در منشآت شماره ۱۳۳ ج دانشکده ادبیات دانشگاه تهران دیباچه رقم توپچی باشی گری نجف قلی بیگ هست (فهرست ادبیات ۱ : ۴۷۳) که باید جز او باشد هر چند در مقدمه دستور الملوك (ص ۲۷) آن دو را یک تن پنداشته اند . در پایان وقف نامه شاه سلیمان مورخ ۱۲ رجب ۱۰۸۵ مربوط به آستانه مقدس (شماره ۲۳ مجلد اول همین کتاب) که در آغاز نسخه‌ای از شرح فروع کافی است (شماره ۶۰۶۶ کتابخانه آستانه قم) مهر « افوض امری الی الله نجف قلی ۱۰۸۳ » هست که طبعاً از دیگری است .

۱ - نسخ محمد رفیع بن محمد صالح گلپایگانی در ۲ ج ۱ - ۱۰۹۰ (پایان ج ۴) و جمعه ۲۱ ج ۱ - ۱۰۹۰ (پایان مشیخه) .

۲ - نسخه‌های خطی ۶ : ۳۵۲ . این یکی هم نسخه‌ای است از من لایحضره الفقیه

مورخ ۱۰۸۷ .

بسم الله الرحمن الرحيم

وقف صحیح شرعی نمودم قربه الی الله وطلباً لمرضاته کمترین خلق الله نجف قلی ناظر بیوتات (سرکار خاصه شریفه) این کتاب را با چند جلد دیگر بر مدرسه جدیده واقعه در دار المؤمنین قم که از جمله مستحدثات این بنده درگاه است که طلبه سکنه مدرسه مذکوره و سایر طلبه سکنه بلده مزبوره به اذن مدرس مدرسه که نایب شرعی متولی آنجاست منتفع شوند به شرط آن که از بلده قم بیرون نبرند و مادامی که اهل مدرسه محتاج به کتب مذکوره بوده باشند به غیرى ندهند و هر گاه به طلبه خارج مدرسه بدهند شرط آن است که در هر يك ماه اذن جدید از نایب متولی بطلبند و بی اذن جدید نگاه ندارند و نفروشد و رهن نکنند و خلاف شرایط مزبوره را نا مشروع دانند .

و كان ذلك في ٢٢ شهر جمادى الثاني سنة ١٠٩٥ .

*

مدرسه مؤمنیه :

بنای اصلی مدرسه مؤمنیه قم از آثار میرزا محمد مؤمن خان اعتماد الدوله وزیر اعظم شاه سلطان حسین است که آن را در سال ۱۱۱۳ ، با چهل و دو حجره بنیاد نموده و املاک و مستغلاتی چند بر آن وقف داشته است .

میرزا محمد مؤمن خان اعتماد الدوله فرزند حیدرخان فرزند زینل خان شاملو است که پیش تر ایشک آقاسی باشی دیوان بوده و در نوروز سال ۱۱۱۰ پس از عزل میرزا طاهر واقعه نویس به وزارت شاه سلطان حسین رسید و در اواخر

۱ - وقف نامه موقوفات مدرسه ، سند شماره ۳ این بحث .

۲ - وقایع السنین : ۵۴۷ .

ج ۲ - ۱۱۱۶ در مشهد در گذشت^۱. نام و سرگذشت مختصر و نمونه شعر او با عنوان «مؤمن شاملو^۲ نواده زینل خان» در تذکره نصر آبادی^۳ هست. در همان جا سرگذشت کوتاه و نمونه شعر برادر او «محمد جعفر بیک» نیز دیده می شود^۴.

اورا فرزندی بوده است به نام محمد قلی بیک که در سال ۱۱۲۳ به حکومت هرات منصوب گردید^۵. محمد باقر بن محمد حسین طبیب مشهور به غلام مکنون شرح ذهبیه (طب الرضا) خود را^۶ به نام همین، محمد مؤمن خان اعتمادالدوله ساخته است^۷. نام او در دستور الملوك^۸ و جاهایی دیگر نیز هست .

بنای مدرسه مؤمنیه چند سال پیش تجدید شد . سردر پیشین مدرسه کتیبه ای داشت از کاشی خشتی که تا این تجدید باقی بود و در متن آن، این ابیات به نستعلیق زرد نوشته شده بود :

در زمان شه ستاره شیم	آسمان طبل و آفتاب علم
الذی صاح حکم نافذه	عن سواد القلوب قم یا غم
خسرو عهد و داور دوران	شاه گیتی و قبله عالم
ساخت این مدرس سپهر اساس	که از آن شد بنای دین محکم
ساخت بر شیعیان آل علی

- ۱ - وقایع السنین : ۵۵۷ . لیکن تاریخ سند شماره ۳ اینجا که در زندگی او تنظیم شده سال ۱۱۱۸ است که باید دید چگونه می توان این دورا با یکدیگر وفق داد .
- ۲ - همان نامی که در کتیبه پیشین سردر مدرسه مؤمنیه نیز برای او آمده است .
- ۳ - چاپ وحید دستگردی ، ص ۳۵ و از آنجا در ذریعه ۹ : ۱۱۲۵ .
- ۴ - ایضاً ، همان صفحه . و از آنجا در ذریعه ۹ : ۱۹۶ .
- ۵ - وقایع السنین : ۵۶۴ / عامری نامه : ۱۷۳ .
- ۶ - نسخه شماره ۵۵۰ د دانشکده الهیات دانشگاه تهران .
- ۷ - فهرست الهیات ۱ : ۸۳ / منزوی ۱ : ۵۵۲ .
- ۸ - صفحه ۷۸ و ۲۷ .

یافت اتمام این خجسته بنا که بود کعبه سان مطاف امم
 عیبید بندگان در گاهش مؤمن شاملو امیر عجم
 ز درقم افهم از پی تاریخ بهترین مدارس عالم

سنگ نبشته ای نیز پیش تر بالای درگاه ورود مدرسه ، میان کتیبه مزبور
 قرار داشته است مشتمل بر نام و خصوصیات موقوفات مدرسه که آن را سالها پیش
 برای تصرف همین موقوفات ربوده و از میان برده اند .

این مدرسه کتابخانه ای معتبر و مهم داشته که برخی نسخ آن تا این اواخر در بیوت
 علمی قم نگاهداری می شده^۱ و از آن جمله نسخه ای از نکاح وافی ، که پس از
 تجدید بنای مدرسه به کتابخانه جدید آن باز گردانده شده است^۲.

نکته گفتنی دیگر درباره مدرسه مؤمنیه این که : آن را در دوره های اخیر
 بانام «مدرسه تحویلخانه» نیز می شناخته اند . در تواریخ متأخر قم وجه این تسمیه
 چنین دانسته شده که در حمله افغان از این مدرسه به عنوان محل تحویل جنس
 دیوانی استفاده می نموده اند . درست آن است که این کار در دوره حکومت
 کیکاوس میرزا فرزند فتحعلی شاه انجام می گرفته^۳، و شهرت مدرسه به آن نام از همین
 دوره بوده است .

اینک با چهار طغرا از اسناد این مدرسه آشنا می شویم :

۳

وقف نامه موقوفات مدرسه مؤمنیه مورخ رمضان ۱۱۱۸ از میرزا

۱ - کتابچه تفصیل احوالات دار الایمان قم ، محمد تقی بیک ارباب (فرهنگ ایران
 زمین ۲۲ : ۶۵) .

۲ - هر چند نگارنده با کوششی که کرد این نسخه را نتوانست ببیند .

۳ - کتابچه تفصیل احوالات دار الایمان قم (فرهنگ ایران زمین ۲۲ : ۶۵) .

محمد مؤمن خان اعتماد الدوله كه طى آن يك دانگك ونيم از ديه
قمرود ودو خان ويك بازار (مشمول بر ۲۲ دكان) را بر مدرسه
مزبور وقف داشته است .

سوادى از اين سند مهم در يياض منشآت گردآورده يكي از قميان
در دوره شاه سلطان حسين (۱) هست كه بر اساس همان سواد استخراج
ونشر مى شود :

الحمد لله الذى وقف عقل العقلاء حائراً فى مواقف جلاله و كبريائه وسخف
فكر الفضلاء قاصراً عن الانتهاء الى مدارك صفاته واسمائه . ونصلى على سيد الانبياء
ومبلغ الانباء واشرف اهل لارض والسماء ، المعزز بتعزيز « وما ارسلناك الا رحمة
للعالمين » المكرم بتكريم « ولكن رسول الله وخاتم النبيين » ، صلى الله عليه وآله الذين هم
مصاييح الايمان ومفاتيح الجنان ، وقد انزل فى شأنهم تبصرة للعالمين وتذكيراً :
« انما يريد الله ليذهب عنكم الرجس اهل البيت ويطهركم تطهيراً » ، سيما سيد
الوصياء واشرف الاولياء وحجة الله على اهل الغبراء والخضراء ، المخصوص
باختصاص « انما وليكم الله » المعلى بتعليق « من كنت مولاه فعلى مولاه » المكرم بتكريم
« انا مدينة العلم وعلى بابها » ، سلام الله عليه وعلى اولاده المعصومين سلاماً دائماً
بدوام السموات والارضين .

اما بعد مؤمنان ثواب كيش وما لكان عقل عاقبت انديش كه به حسن
تدابير صائبه اساس بناى سعادت دارين را به مصالح خيرات ومبرات باقيه محكم
ساخته وحاصل مزارع نشأتين را به صدقات جاريه آييارى وحسب الواقع بجمع
آن پرداخته اند خوشه چين خرمن « مثل الذين ينفقون اموالهم فى سبيل الله كمثل
حبة انبتت سبع سنابل فى كل سنبله مائة حبة والله يضاعف لمن يشاء » گشته ، طابير ان

۱ - اين يياض كه سواد چند سند تاريخى وجغرافيايى مهم از دوره صفوى مربوط
به قم در آن هست اكنون در اختيار حضرت آيت الله مرعشى نجفى در قم است .

آشیان ثنوبات جاودانی را دانه خور خیرات ومبرات خود نموده اند . چراغ افروز انجمن حیات ابدی « المؤمن حی فی الدارین » گردیده ودر طی معامله با مشتری ازلی که سرمایه سعادت لم یزلی است از راه «یسارعون فی الخیرات» شتافته ، به ربح بی زیان ونفع بی پایان رسیده اند وبه بذل بهترین اموال در سایه خورشید پایه بی زوال «المؤمن فی ظل صدقته یوم القیامة حتی یقضی الله بینه و بین خلقه» آسوده . گوهر گرانهای «ثواب الاخرة خیر من نعیم الدنیا» را آویزه گوش شاهد رغبت نموده وبه سودای «وللاخرة خیر لك من الاولی» سرمایه کشیده بصیرت گردیده . وبه مؤدای کریمه عظیمه اعنی آیه وافی هدایه « ان الله اشتری من المؤمنین انفسهم و اموالهم بان لهم الجنة» در معامله با خدای عز و علا سودمندی دیده اند .

مع هذا چون در این زمان خیر اقتران وعهد ثواب اندیش خاطر ملکوت ناظر اعلی حضرت سلیمان حشمت سکندر شوکت سپهر منزلت خورشید رفعت مشتری سعادت بهرام صولت کیوان جلالت قبله سلاطین دوران آیین زمان قدوة خواقین محمدمت قرین جهان،واقف مواقف عالمگیری وکشورستانی بانئ مبانی جهانبانی ، رفعت افزای سپهر سلطنت وشاهی خورشید آسمان ظل اللهی

گر بردرش سپهر زند لاف از گراف

سر در کمند آوردش کهکشانشان

درعهد او نکنده خزان ازدرخت رخت

وزعدل او نداده کس از بدنشان نشان

ثمره شجره طيبة سیادت وبرتری نوباوه حدیقه ولایت وسروری ، باسط امن وامان رافع لوای عدل واحسان ، السلطان بن السلطان بن السلطان والخاقان بن الخاقان ابو المظفر والمنصور سمی جده ثالث الائمة علیهم السلام شاه سلطان حسین الصفوی الموسوی بهادر خان لازالت سفاین دولته القاہرة

مشحونة باسباب الفتح المبين وجوارى سلطنته الباهرة جارية في بحار الايام الى
يوم الدين .

که همگی عالمیان و تمامی جهانیان خصوصاً بندگان آستان و صوفی زادگان
قدیم خاندان ولایت نشان به مقتضای «الناس علی دین ملوکهم» در میدان خیرات
گوی مسابقت از سابقین ربوده و در تحصیل دعای خیر به جهت ذات اقدس اشرف
کار گذاری مساعی جمیله نموده .

بناءً علیه نواب مستطاب معلى القاب فلك جناب عالمیان مآب مبادئ آداب
وزارت و شوکت و اقبال پناه ، عظمت و حشمت و رفعت و اجلال دستگاه ، شهامت
و بسالت و مناعت و عوالمی و اعالی انتباه ، مرجع ارباب السیف و القلم مرضیة الخصال
والشیم مجمع محاسن الکمالات و الکرّم ، الدستور الاعظم الاکرم کافل مصالح
الامم سلطان وزراء العرب و العجم ، مدبر امور السلطنة بالرأى الصائب الاتم مزین
مسند الوزارة بوفور الفضائل و وفور الهمم ، المستغنی ذاته الشریف عن الاطالة
فی الالقاب لعلو الذات و سمو الصفات ، صوفی زاده قدیم خاندان ولایت نشان ،
عالی جاهی اعتضاد السلطنة البهية السلطانية ، آصف جاهی اعتماد الدولة العلیة
العالية الخاقانية ، الواثق بعون الله المنان محمد مؤمن خان ابد الله تعالی ایام
وزارته العظمی الى انقضاء الارض و السماء تقرباً الى الله العظیم و ابتغاء لوجهه الکریم
يوم لا ینفع مال و لابنون الا من اتى الله بقلب سلیم .

وقف صحیح شرعی و حبس موبد ملی نمود

| تمامی و همگی دو بند گاو از جمله پنج بند گاو ملک طلق نواب مستطاب
واقف از کل هشت بند گاو مزرعه قمرود من محال قم که از غایت شهرت مستغنی
از تعریف و توصیف است با جمیع توابع شرعی و لواحق ملیه و ما یتعلق بها
و ینسب اليها

|| و تمامی شش دانگ خان و بازار متصل به آن که مبنی است بر بیست و دو باب دکان واقعه در سرچاه حسن من محلات قم با جمیع توابع و لواحق بالتمام

||| و جملگی خان واقعه در کنار میدان مشهور به کاروانسرای حاجی نظر

را بالتمام بر مدرسه مبارکه مؤمنیه مشتمل بر چهل و دو حجره واقعه در دار المؤمنین قم که از جمله وقفیات و بناهای خیر نواب مستطاب ایران مآب است به شرطی که سکنه آن از فرقه محقه امامیه اثنی عشریه کثر الله امثالهم و بلغهم فی الدارین آمالهم بوده باشند .

و نواب مستطاب واقف امنه الله من المخاوف تولیت موقوفات مزبوره را به نفس نفیس خود مادام حیاً باقیاً - عمره الله اطول الاعمار و وقاه صوارف اللیل والنهار - و بعد از آن به ولد ارجمند سعادت مند خود اعنی جناب ستوده آداب مفاخر انتساب ، الذی حاز فی عنفوان الشباب من انواع المکارم النصیب الاعلی و فاز مع حدائث السن من اصناف المحاسن بالقدح المعلی ، امیر زاده اعظم اکرم حیدریکا - وقاه الله تعالی و بلغه بما تمناه - . و بعد از آن بر ارشد اولاد ذکور او هكذا متعاقبوا و تناسلوا - کثرهم الله و ابقاهم و من جمیع المکاره و قاهم - ، و بما وجود مانع از جانب ایشان تولیت به ارشد ذکور اولاد اناث او متعاقبوا و تناسلوا و با وجود عدم ایشان به ارشد اصلح برادران امیر زاده سابق الالقاب ، و بعد از ایشان به ارشد اصلح اولاد ذکور ایشان ، و با وجود مانع به ذکور اولاد اناث ایشان متعاقبوا به شرط تقدم بطن اول بر ثانی .

و نواب مستطاب واقف - امنه الله تعالی من المخاوف فی المواقف - مصارف این وقف مؤبد و حبس مخلد را چنین مقرر فرمودند که آنچه حاصل و مداخل موقوفات مزبوره - که عبارت از دو بند گاو قمرود و دو خان ، و بیست و دو دکان واقعه در دار المؤمنین قم است - به هم رسد بعد از وضع حقوق دیوانی و اخراجات

و تعمیرات مدرسه و موقوفات و مایحتاج ملکی و اربابی و خرج قنوت و سایر ما
یحتاج و ضروریات و مثنونات آنچه بوده باشد يك عشر لحق التولیه مخصوص
جناب معلى القاب متولى است در هر مرتبه از مراتب تولیت . و حجره ای راروزی
مبلغ شصت دینار تبریزی رسانند و حجره اول را که در وقت داخل شدن به جانب
یسار واقع است روزی يك صد دینار دهند و دو نفر خادم را از قرار هر يك
روزی پنجاه دینار مقرر دارند و اگر حاصل و مداخل موقوفات مزبوره زیاده یا کمتر
از این مصارف به عمل آید زیاد و کم نمودن مصارف مزبوره در هر مرتبه به
اختیار جناب متولى است و در هر مرتبه تعمیر مدرسه و موقوفات را مقدم دارند .

ونواب معلى القاب واقف - سلمه الله تعالى من جميع المخاوف - حق
التولية ایام خود را چنین مقرر فرمودند که هر سال به قدر دوازده سال نماز و روزه
و دوازده ختم کلام الله مجید از برای نواب جنت مآب بهشت آرامگاه [. . .]
از مردم صالح متدین استیجار، و ثواب آن را به روح پرفتوح او هدیه نمایند .
ووظیفه طلبه سکنه مدرسه آن که به کسب علوم دین و انتشار معارف یقین
و اشتها را حدیث و اخبار ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمین قیام و اقدام داشته،
اوقات خود را باطل و مدرسه را معطل نگذارند .

ونواب مستطاب واقف - حفظه الله تعالى من المخاوف - بعد جریان الوقف
على الوجه المزبور و وقوع الشروط على النهج المسطور محال مزبوره را به ید
تولیت قبض نمود و جمیع شرایط صحة الوقف و لزومه ما نطقت به الشریعة المطهرة
متحقق گشت .

فقد صارت المذكورات مع توابعها ولو احقها منخرطة في سلك ساير
الموقوفات الشرعية القطعية المؤبدة التي لا تباع ولا توهب ولا ترهن ولا تبدل ولا
تغير بوجه من الوجوه وسبب من الاسباب ، الى ان يرث الله الارض ومن عليها

۱ - نام طبق معمول بالای سند نوشته شده بوده است که در سواد ما نیامده است .

وهو خير الوارثين . ومن سعى فى تغييره وابطاله فعليه لعنة الله و الملائكة والناس اجمعين . وبجميع ذلك كله وقع الاشهاد من الثقات الذين عليهم الاعتماد .
وكان ذلك فى ليلة القدر من شهر رمضان المبارك من الشهر الثانى من النصف الثانى من الثلث الثانى من النصف الثانى من العشر الثانى من المائة الثانية من الالف الثانى من الهجرة النبوية على مهاجرها الف الف التحية . والحمد لله اولا و آخرأ . سنة ١١١٨ .

[كواهى مير محمد باقر ملا باشى :]

بسم الله الرحمن الرحيم - الحمد لله الواقف على السرائر والضمائر والصلوة على سيد الاوائل والاواخر محمد المبعوث من اشرف العشاير وعلى اهل بيته الموقوف على ولائهم غفران الكبائر والصغائر .

وبعد فان على جاه النواب المستطاب الخان العظيم الشان الرفيع المكان الدستور الاعظم والمخدوم المكرم المعظم ، جانى ثمر الفتح والكرم من غصن السيف والقلم ، شمس فلك الوزارة العظمى بدر سماء الايالة الكبرى ، مدار الايران واهاليه ملاذ اعظم العصر و اعاليه ، لازالت اعلام وزارته ودولته فى مواقف الخلود والدوام منشورة وارقام عظمتها و ايالته على صفحات الليالى والايام مسطورة ، وقف جميع ما سطر فى هذه الوثيقة الانيقة ابتغاءً لوجه الله الكريم ، ثم اخرجه من جملة ممتلكاته العاقبة مدى الايام وجعلت يده العليا يد التولية الدائمة بدوام الشهور والاعوام .

وكتب الداعى لدوام الدولة القاهرة السامع لاعتراف جناب على جواه الواقف نصره الله تعالى من المخاوف بتمام ما رقم فى هذه الصحيفة الصحيحة

محمد باقر بن اسماعیل الحسینی الخاتون آبادی .

[محل مهر] ...

۴

وکالت نامه مورخ ۴ ج ۲ - ۱۲۷۹ درمورد دو دانگ مشاع
ازکل شش دانگ مزرعه الله قلی بیک خلجستان قم که ازموقوفات
مدرسه مؤمنیه بوده است :

بسم الله الرحمن الرحيم

مخفی ومستور نماوند که دو دانگ مشاع از جمله شش دانگ مزرعه مسماة
به مزرعه الله قلی بیک که این دو دانگ از قرار مذکور وقف بر مدرسه مؤمنیه
مخروبه واقع در قم است که حال مدتی است که خرابه و بلاسکنه می باشد و بلامتصدی
است و بر فرض واقف شود که دو دانگ وقفی مزرعه مزبوره را به عالی جناب
قدسی انتساب فضائل و فواضل اکتساب علام فهام عمدة العلماء العظام وزبدة
الفضلاء الکرام مخدومی آقا شیخ محمد حسن سلمه الله تعالی واگذار نمودم و جناب
ایشان را وکیل و مأذون در تصرف و مداخله در دو دانگ مزبور نمودم که به نحو
صرفه و غبطه تصرف نموده، آنچه منافع و مداخل که از آن عاید شود در مصارف
اقرب به وقف صرف نماید .

فی ۴ شهر جمادی الاخرة ۱۲۷۹ .

۵

مصالحه نامه استیفاء منافع سه سالة دو دانگ مزرعه مدعوه

به الله قلی بیگ من قراء خلجستان قم موقوفه مدرسه مؤمنیه ، مورخ

۲۹ صفر ۱۲۸۲ .

۶

حکم یوسف بن محمد حسن (آشتیانی) مورخ ج ۲ - ۱۲۹۱
خطاب به حاجی اسحاق خان نایب الحکومه خلجستان در باره دو
دانگ مزرعه الله قلی بیگ موقوفه مدرسه مؤمنیه قم . در این حکم
گفته شده است که نایب الحکومه مزبور باید ملک موقوفه را به
تصرف و کیل شیخ محمد حسن داده ، صورت انجام عمل را برای
عرض به خاک پای همایونی برای او بفرستد .

*

مدرسه خان :

مدرسه خان قم از مدارس دوره صفوی این شهر است و آن را مهدی قلبی
خان فرزند علی قلبی خان فرزند قرچقای خان در سال ۱۱۲۳ بنیاد نموده است .
قرچقای خان سپهسالار شاه عباس اول از مشهورترین امرای دوره پادشاهی
اوست . نام و سرگذشت او در همه کتابهای تاریخ این عهد آمده است . دو فرزند
او منوچهر خان و علی قلبی خان هر دو از اهل فضل و کمال و صاحب مآثر و آثار
بوده اند .

منوچهر خان که فرزند بزرگتر قرچقای خان ، ومدتی والی مشهد و خوبوشان
و دورود بود از ملا محمد تقی مجلسی دو اجازه روایت مورخ ۱۰۶۰ و ۱۰۶۲
داشته که هر دو در پایان نسخه ای از من لا یحضره الفقیه صدوق - که در نجف

۱ - ببیند عالم آرای عباسی ۲ : ۱۰۳۹ - ۱۰۴۰ .

۲ - عالم آرا ۲ : ۱۰۴ .

است -- دیده می‌شود . میرزا برخوردار ترکمان‌فراهی متخلص به ممتاز-نویسنده کتاب شمسه و قهقهه - منشی او بوده و نام وی را در دیباچه کتاب مزبور آورده است^۱.

علی قلی خان فرزند کوچک تر قرچقای خان ، زاده ۱۰۲۰ و زنده تا ۱۰۹۷ از قدماء شاگردان محقق آقا حسین خوانساری و ملا شمس‌گیلانی و ملا رجب علی تبریزی ، ومدتی متولی قم بوده و نوشته‌های فلسفی و عرفانی متعددی از او در دست است . از جمله :

(۱) احیاء حکمت، به فارسی، دوره حکمت طبیعی والهی. نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است به نسخ علی اصغر سبزواری^۲ ساکن قم در ۱۰۹۷ ، در ۳۰۲ برگ رحلی^۴.

(۲) الاربعون حدیثاً ، به عربی ، ساخته شنبه ۲۷ ج ۱ - ۱۰۹۷ . رساله اول مجموعه شماره ۱۳۶ در کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران^۵ در ۶۸ برگ .

۱ - ذریعه ۹ : ۶۱۰ و ۱۴ : ۲۲۵ / فرهنگ نامه‌های عربی به فارسی : ۲۳۷ -

۲۳۸ / منزوی ۲ : ۱۳۶۵ .

۲ - تذکره نصرآبادی : ۳۱ / مجلد اول کتاب حاضر : ۲۴۳ . در باره او نیز ببینید : مجله هنر و مردم ، شماره ۱۳۴ ، مقاله آقای دانش پژوه . در باورقی شماره ۵ صفحه ۲۴۳ مجلد اول این کتاب از رقم سپهسالاری و بیگلر بیگی آذربایجان برای علی قلی خان سپهسالار سخن رفته است . این سپهسالار علی قلی خان فرزندشاهویردی خان فرزند حسین خان است (عباس‌نامه : ۱۸۱) که یاد او با ذکر همین دو منصب وی در عباس‌نامه آمده است (صفحه ۱۶۴ و مواردی دیگر که در فهرست اعلام کتاب ذکر شده است) .

۳ - به خط او نسخه‌ای از اصول و فروع کافی در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در قم است مورخ ۱۱ رمضان ۱۰۷۴ (نسخه‌های خطی ۶ : ۳۸۲) .

۴ - این نسخه را آقای دانش پژوه در مقاله خود در یادنامه مهدوی (ص ۵۱ -

۵۴) شناسانده‌اند .

۵ - فهرست الهیات ۱ : ۲۴۵ .

۳) الایمان الکامل ، در حکمت و معارف ، که در خزائن جواهر القرآن خود از آن یاد کرده است^۱ نیز در احیاء حکمت خود^۲.

۴) ایمان و کفر، در معرفت ایمان و نورانیت پیغمبر اکرم و امیر مؤمنان . ساخته ذق - ۱۰۸۷ به فارسی . رساله دوم مجموعه شماره ۱۳۶ د کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران^۳ درسی و پنج برگ^۴.

۵) تعلیقات بر شرح اشارات خواجه طوسی، که در او آخر «مزامیر العاشقین» خود از آن یاد کرده^۵ و دو برگگی از آغاز آن در مجموعه شماره ۶۳۵۳ کتابخانه ملک هست^۶.

۶) التمهیدات ، که در برخی نوشته‌های خود به آن ارجاع می‌دهد^۷.

۷) التنقیحات ، که از آن نیز در نوشته‌های دیگر خود یاد کرده است^۸.

۸) خزائن جواهر القرآن . در جمع و تفسیر آیات مربوط به اصول عقاید و تفصیل معاد و قصص و مواعظ و احکام و حکم قرآن مجید و دیگر مباحث قرآنی . او در رمضان ۱۰۸۳ به نگارش این اثر آغاز کرده و آن را در چهار مجلد به پایان برده است^۹.

۱ - ذریعه ۲ : ۵۱۴ .

۲ - مقاله آقای دانش پژوه در یادنامه مهدوی .

۳ - فهرست الهیات ۱ : ۲۴۵ / منزوی ۲ : ۸۹۶ .

۴ - تصور می‌رود که این رساله جز « الایمان الکامل » او باشد ، هر چند در فهرست منزوی آن دورا یکی دانسته‌اند .

۵ - ذریعه ۴ : ۲۲۵ .

۶ - منزوی ۲ : ۷۶۳ .

۷ - ذریعه ۴ : ۴۳۴ - ۴۳۵ .

۸ - همان مأخذ ۴ : ۴۶۸ .

۹ - همان مأخذ ۷ : ۱۵۴ .

از این کتاب نسخه‌ای در کتابخانه آستانه قم است و نسخه‌ای در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۱۸۱۸^۲ که پیش تر در دست فخر الدین نصیری امینی بوده است^۳ و دو نسخه در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در قم، یکی به خط حبیب الله بن رشید مورخ آغاز سال ۱۰۸۶^۴ و دیگری جزئی از نسخه اصل که قسمتی دیگر از همان شماره ۱۸۱۸ دانشگاه است.

(۹) زبور العارفين و براق العاشقين . به فارسی در سیر و سلوک . نسخه در قم^۵.

(۱۰) شرح اثولوجیا ، که در خزائن جواهر القرآن و فرقان الرأیین خود بدان ارجاع می‌دهد^۶.

(۱۱) شوق نامه عباسی . در شرح ابیاتی از مثنوی که آن را به نام شاه‌عباس دوم نگاشته است . شماره ۵ مجموعه ۰۹۷ . کتابخانه ملک تهران^۷.

(۱۲) رساله فی الصلوات . شماره ۲ مجموعه ۱۸۱۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران^۸.

(۱۳) رساله در علم اجمالی و تفصیلی پروردگار و عقول و نفوس ، به فارسی . رساله اول مجموعه شماره ۳۲۳۵ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران^۹.

۱ - همان نسخه که در ذریعه ۷ : ۱۵۴ یاد شده است .

۲ - فهرست دانشگاه ۸ : ۴۱۱ .

۳ - مجله معهد المخطوطات العربية ، مجلد ثالث ، جزء اول (شوال ۱۳۷۶) مقاله

دکتر حسین علی محفوظ .

۴ - نسخه‌های خطی ۶ : ۳۶۹ .

۵ - ذریعه ۱۲ : ۳۷ و ۲۰ : ۳۲۷ .

۶ - همان مأخذ ۱۳ : ۶۳ .

۷ - منزوی ۲ : ۱۲۶۵ .

۸ - فهرست دانشگاه ۸ : ۴۱۱ .

۹ - فهرست دانشگاه ۱۱ : ۲۱۹۱ / منزوی ۲ : ۸۲۱ / ذریعه ۲۰ : ۲۸۸ .

۱۴) رساله فی العلم، به عربی. شماره ۳ مجموعه ۱۸۱۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران^۱.

۱۵) فرقان الرأیین و بنیان الحکمتین . در شرح ۲۴ مسأله از مسائل مورد اختلاف میان قدماء فلاسفه و متأخرین . نسخه در تهران^۲.

۱۶) کمال محمدی . افندی در ریاض العلماء از آن یاد کرده است^۳.

۱۷) مرآت الوجود و الماهیه ، به فارسی که آن را در ۴۳ سالگی نگاشته است . نسخه اصل در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۳۲۳۵^۴.

۱۸) مزامیر العاشقین فی زبده زیور العارفین . ترجمه عربی زیور العارفین خود اوست با اضافات که دو نسخه از آن در دست است یکی در عراق^۵ و دیگری در کتابخانه مدرسه سپهسالار تهران به شماره ۶۵۶۷^۶.

۱۹) منطق ، به فارسی که آن را برای فرزند خود «محمد مهدی» نگاشته و از تألیف جلد اول در جمعه ۹ صفر ۱۰۷۶ در پنجاه و شش سالگی^۷، و از جلد دوم در شب دوشنبه ۲۳ شعبان همین سال فراغت یافته است^۸. نسخه ای از آن به شماره ۱۱۲۰ در کتابخانه آستان قدس رضوی^۹ است در ۹۲ برگ ، که فیلم آن به شماره

۱ - فهرست دانشگاه ۸ : ۴۱۱ .

۲ - ذریعه ۱۶ : ۱۷۴ .

۳ - ذریعه ۱۸ : ۱۳۷ .

۴ - ذریعه ۲۰ : ۲۸۸ / فهرست دانشگاه ۱۱ : ۲۱۹۱ / منزوی ۲ : ۸۴۵ .

۵ - ذریعه ۲۰ : ۳۲۷ .

۶ - ایضاً ۱۲ : ۳۷ / فرهنگ نامهای عربی به فارسی : ۲۳۷ .

۷ - این کتاب را او به عنوان مقدمه احیاء حکمت خود نگاشته و در جایی از آن نیز به این نکته اشاره دارد . از این رو در ذریعه ۱ : ۳۰۸ تاریخ پایان جزء اول این اثر را تاریخ تألیف جزء اول احیاء حکمت دانسته است .

۸ - منزوی ۲ : ۷۶۳ و ۱۵۰۹ .

۹ - فهرست آستان قدس ۱ : ۴۵ / فهرست شهرستانها ۱ : ۱۰۴۳ .

۲۹۰۶ در دانشگاه است.^۱ نسخه ای هم نزد سید مهدی لاجوردی در قم دیده‌ام.
 (۲۰) نفس انسان . نسخه شماره ۹۰۴۹ موقت کتابخانه مجلس شورای ملی.
 گویاهمین رساله است که در مقدمه رساله علم خود از آن باوصف «رساله در مسأله
 حقیقت نفس ناطقه و قوای او و سعادت و شقاوت و وصول آن به اقصی کمالات و سعادات
 و نجات از شقاوت» یاد می‌کند.^۲ نیز گویاهمین رساله است که در یادداشت روی برگ
 آغاز نسخه خزائن جواهر القرآن کتابخانه آستانه قم با نام «مرآت جنت و نار» در
 معرفت احوال نفوس انسانی و مراتب دو قوس صعودی و نزولی آن یاد شده است.^۳
 مجموعه‌ای از سه رساله فلسفی (مبادی آراء اهل المدینه الفاضله ، فارابی /
 رساله نفس ارسطو / صناعیه میر فندرسکی) به شماره ۲۵۷۹ در کتابخانه مرکزی
 دانشگاه است که آن را همین علی قلی خان به خط خود نوشته و بر هر سه رساله
 حواشی نگاشته است.^۴

مهدی قلی خان فرزند او مردی دانشمند بوده و شعر نیز می‌سروده و «صفا»
 تخلص می‌نموده است . سرگذشت مختصر و نمونه شعر او در تذکره نصر آبادی^۵
 دیده می‌شود . دیدیم که علی قلی خان کتاب منطق خود را به نام همین فرزند خویش
 در سال ۱۰۷۶ نگاشته است.^۶ در بحث «تولیت تفویضی» در مجلد نخست همین

۱ - فهرست فیلم‌ها ۱ : ۲۵۹ (عکس ۶۱۲۹) .

۲ - نسخه شماره ۳۲۳۵ دانشگاه ، دیباچه رساله علم .

۳ - عکس ضمیمه دیده شود .

۴ - فهرست دانشگاه ۹ : ۱۳۸۰ . در این مجموعه رساله زینون کبیر هم به خط او هست

که بر آن حاشیه‌ای ندارد .

۵ - چاپ وحید دستگردی : ۳۱ / صبح گلشن : ۴۷۸ / ذریعه ۹ : ۶۰۹ .

۶ - منزوی ۲ : ۷۶۳ .

کتاب^۱ دانستیم که او مدتی نیز متولی آستانه قم بوده است.^۲

او کتاب بزرگی به نام «سماء الاسماء» در لغت عربی به فارسی به نام شاه سلطان حسین نگاشته که مفصل و نظیر دائرة المعارف است. نسخه ای از آن در کتابخانه ملک تهران دیده شده است.^۳

نسخه ای از کتاب صافی در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی دو قم است به شماره ۹۸۹، به نسخ عقیل بن سید رکن الدین مسعود بن محمد تقی حسینی کاشانی در اوائل سال ۱۰۹۰ در کاشان، که وسیله «مهدی قلی خان حافد المرحوم قرچقای خان» در سال ۱۰۹۰ در کاشان مقابله شده است با مهر «مهدی قلی مهدی قلی» در پایان یادداشت مقابله.

در منشآت شماره ۱۸۹ کتابخانه ملی رشت (فیلم ۲۰۲۰ دانشگاه) پاسخ نامه مهدی قلی خان نواده قرچقای خان هست.^۴ در نسخه جمع و خرج سال ۱۱۳۹ آستانه قم از «قیصریه مرحمت پناه مهدی قلی خان» یاد شده است.^۵

اورا فرزندی بوده است بانام حیدر قلی بیگ که در سندی که اکنون می بینیم از او یاد شده است. قبر مهدی قلی خان در حجره کنار راهرو ورود مدرسه او در قم بوده که پس از احداث خیابان ارم این شهر جزء پیاده رو خیابان شده است.

۷

وقف نامه مورخ ۱۶ - ۱۱۲۳ روی برگ آغاز نسخه «خزائن

۱ - ص ۲۴۴ .

۲ - جنگ شماره ۴۸۰۸ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (معرفی شده در

فهرست آنجا ۱۴ : ۳۸۴۵) : صفحه ۱۷۴ .

۳ - فرهنگ نامه های عربی به فارسی : ۲۳۷ / ذریعه ۱۲ : ۲۲۸ .

۴ - نامه شماره ۲۱۳ . فهرست پیام ها ۱ : ۲۲۱ .

۵ - مجلد اول همین کتاب ، ص ۳۵۶ .

جواهر القرآن « کتابخانه آستانه قم ، مبنی بر وقف همین نسخه با
بیست و نه نسخه دیگر بر مدرسه خود در دارالمؤمنین قم . از این سند
پیش از این در ذریعه (۱) و از آنجا در برخی نوشته‌های دیگر یاد
شده است :

بسم الله الرحمن الرحيم

بنابر تأییدات ربانی و توفیقات سبحانی که همواره شامل حال و کافل احوال
سعادت اشتغال و کلاء اجلاء ذوی العز و الاعتلاء عالی جاهی خانی عظیم الشانی جامع
فضائل دارین مهدی قلی خاننا ضاعف الله قدره العالی بوده و همواره بنا بر مقتضای
خیر خواهی تمامی اوقات شریف را خود را صرف سبب ترفیه حال طلبه عظام
نموده و می نماید .

بناءً علیه در این وقت به جهت ترویج روح کثیر الفتوح و والد ماجد خود
اطاب الله ثراه این جلد کتاب را با بیست [و] نه جلد دیگر وقف صحیح شرعی
و حبس مخلد ملی جبلی نمود و تولیت کتب مذکور را به عالی قدر و الاتباری نتیجه
الامراء العظام حیدر قلی بیگ فرزند ارجمند خویش مفوض و مرجوع داشته اند به
شرط آن که نظارت کتب مزبوره به مدرسین مدرسه مزبوره بوده باشد و متولی
معزی الیه هر که را از طلبه و غیره که مناسب داند کتاب دار نماید .

تحریراً شهر ربیع المولود سنة ۱۱۲۳ .

[مهر:] الحکم لله عبده مهدی قلی

توضیح آن که وقف مزبور مشروط است به این که تولیت کتب مزبوره بعد
از متولی معزی الیه به اعلم و اصلح اولاد ذکور او متعلق باشد ، و هر گاه العیاذ
بالله اولاد ذکور او بالکلیه منقرض شوند تولیت تعلق به ذکور اناث اولاد او دارد

۱ - ج ۷ : ۱۵۴ و ۱۲ : ۲۲۸ و ۹ : ۶۰۹ .

۲ - کذا .

بطناً بعد بطن و عقباً بعد عقب ، الاعلم فالاعلم والاصلح فالاصلح . به شرط آن که
کتب موقوفه را از دار المؤمنین قم و حوالی و نواحی تابعه آن بیرون نبرند. وفقاً
صحيحاً شرعياً دائماً بدوام السموات والارض .
تحريراً فى التاريخ .

[مهر:] الحکم لله عبده مهدي قلى

[دستخط واقف درکناره سند:]

بسم الله الرحمن الرحيم - لقد وقفت هذا الكتاب المستطاب مع ساير
المجلدات الاخر على ما سطر فى السطرين من تلك الاساطير ، وفقاً صحيحاً شرعياً .
وكتب هذه الاحرف بيده الفانية ويمينه الجانية مهدي قلى بن على قلى بن قرچقاي
خان عفى عنهم .

[مهر:] الحکم لله عبده مهدي قلى

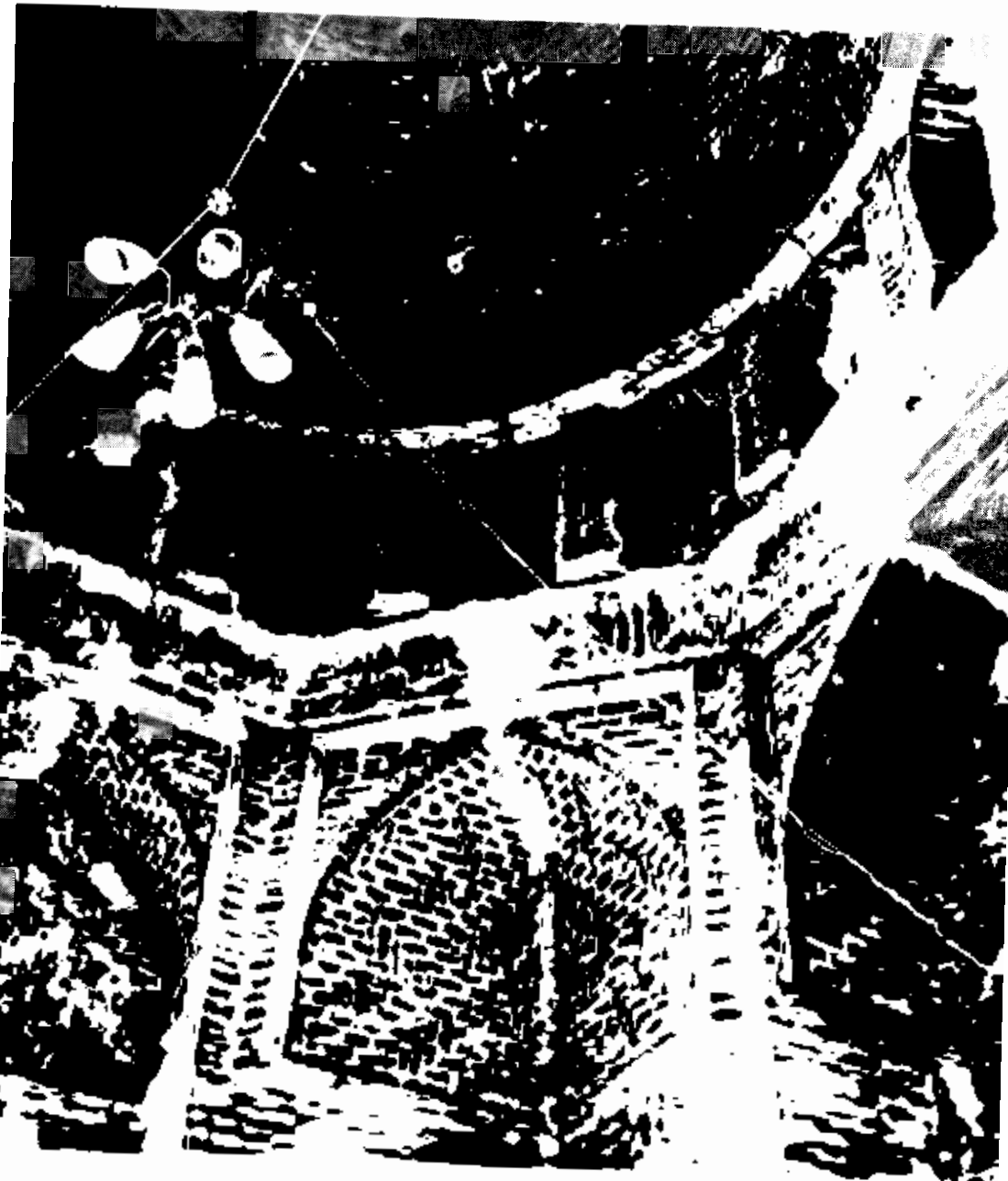
تصاویر

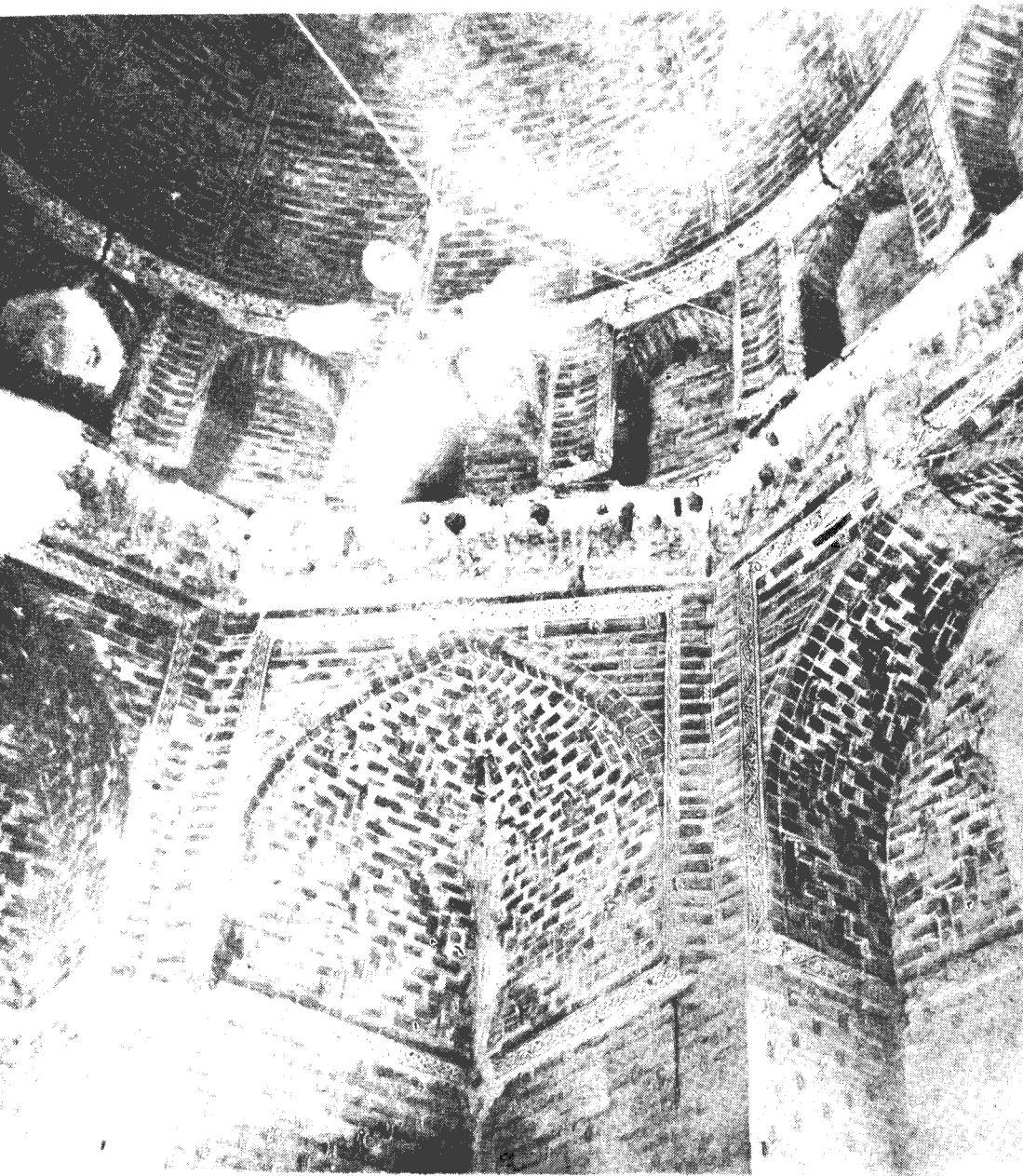
(۱) شاه جعفر - نمای خارجی

۲) شاه جعفر - سقف بنا (زیرگنبد)

۳) شاه جعفر - نمای داخلی از زاویه شمال غربی

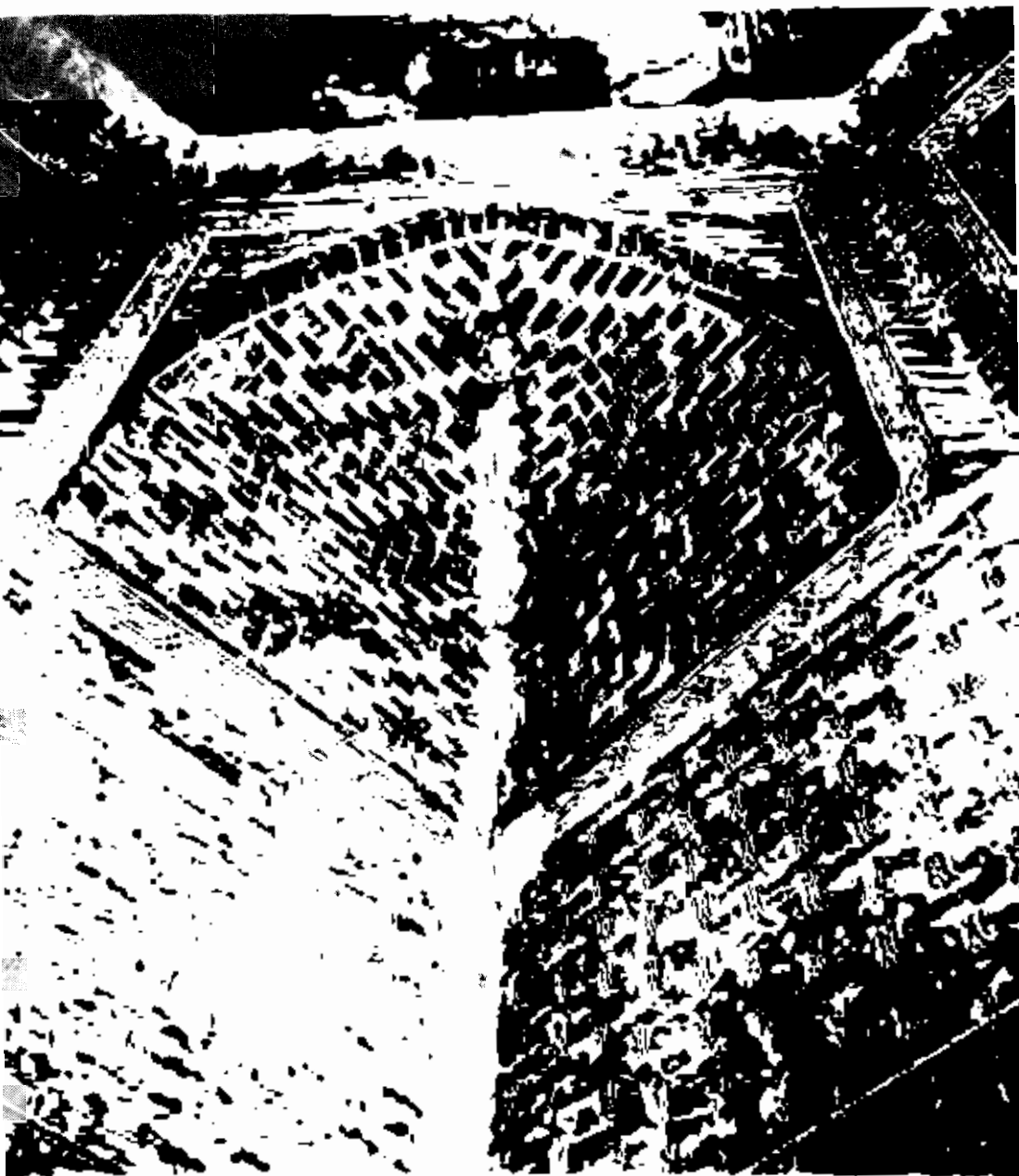
۴) شاه جعفر - نمای داخلی از زاویه شمال شرقی

۵) شاه جعفر - نمای داخلی از زاویه جنوب غربی

٦) شاه جعفر - نمای داخلی از زاویه جنوب شرقی

(۷) شاه جعفر - نمونه آرایش گوشوارها و بدنه (گوشوار زاویه جنوب شرقی)

۸) شاه جعفر - ارایش بدنه محراب

۹) شاه جعفر - قسمتی از کتیبه بنا [امرینا ههالعمارة..]

۱۰) شاه جعفر - وضع کتیبه در جاهایی که ساییده شده است

(۱۱) شاه جعفر - کاشی مورخ ۶۶۵ در بدنه شرقی مرقد

۱۲) شاه جعفر - کاشی‌های بدنه جنوبی مرقد

۱۳) شاه جعفر - کاشی میانه ردیف وسط، کاشی های بدنه جنوبی مرقد

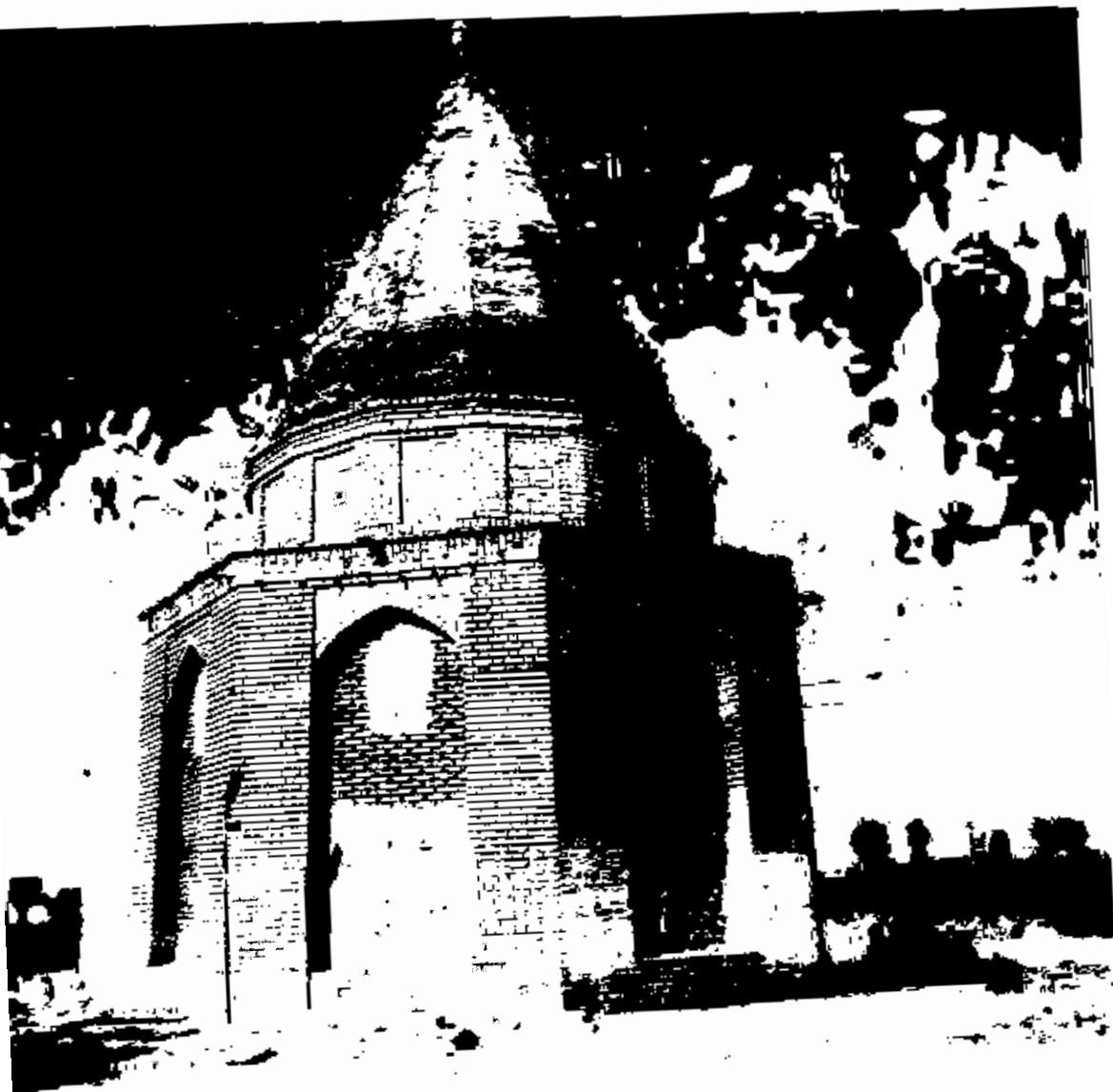

۱) شاه جعفر - کتیبه درگاه ورود مورخ ۹۴۲ [موزه آستانه قم]

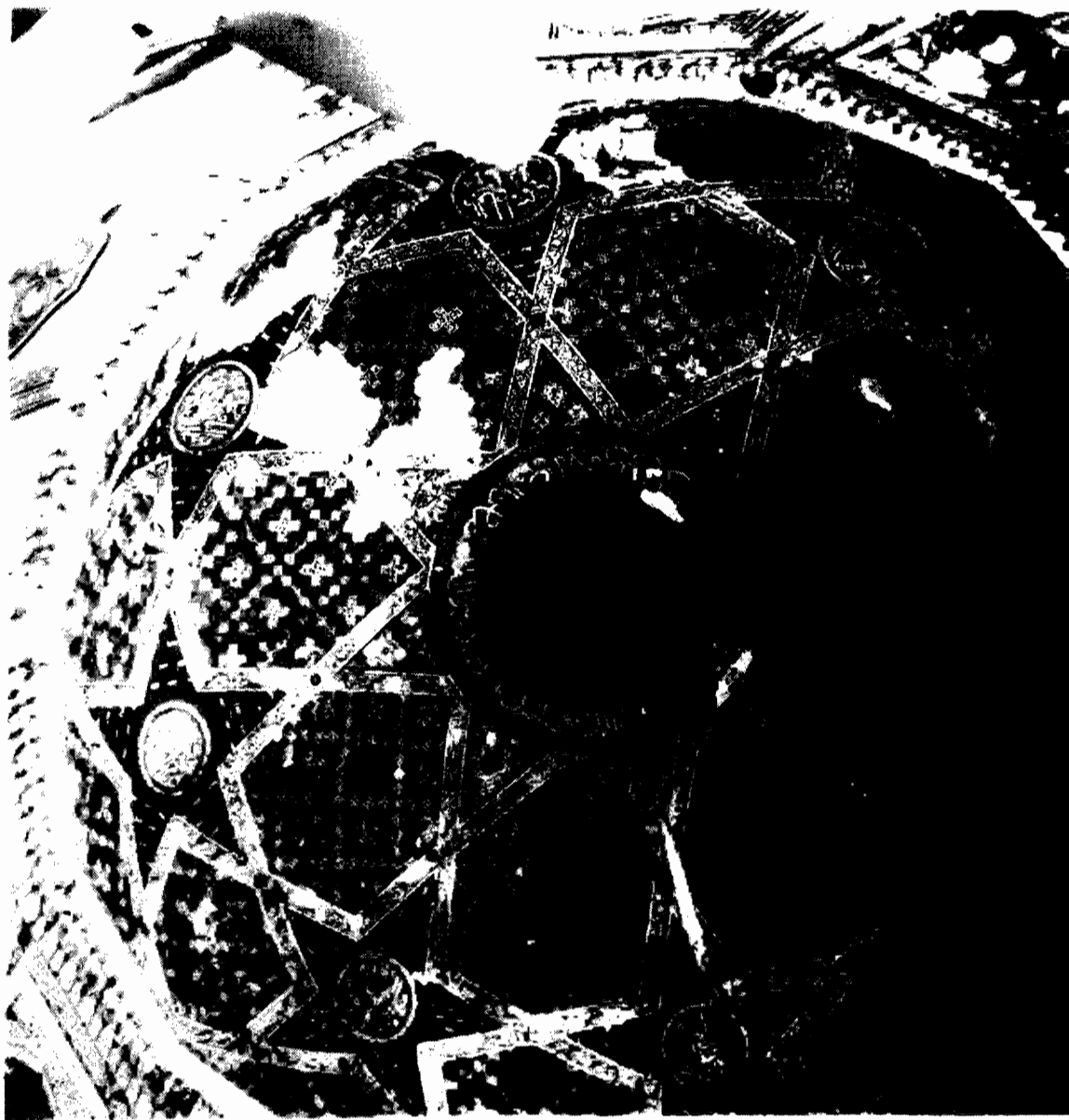

۱۵) شاه جعفر - کاشی‌های فیروزه‌ای گرداگرد مرقد که در این اواخر بر

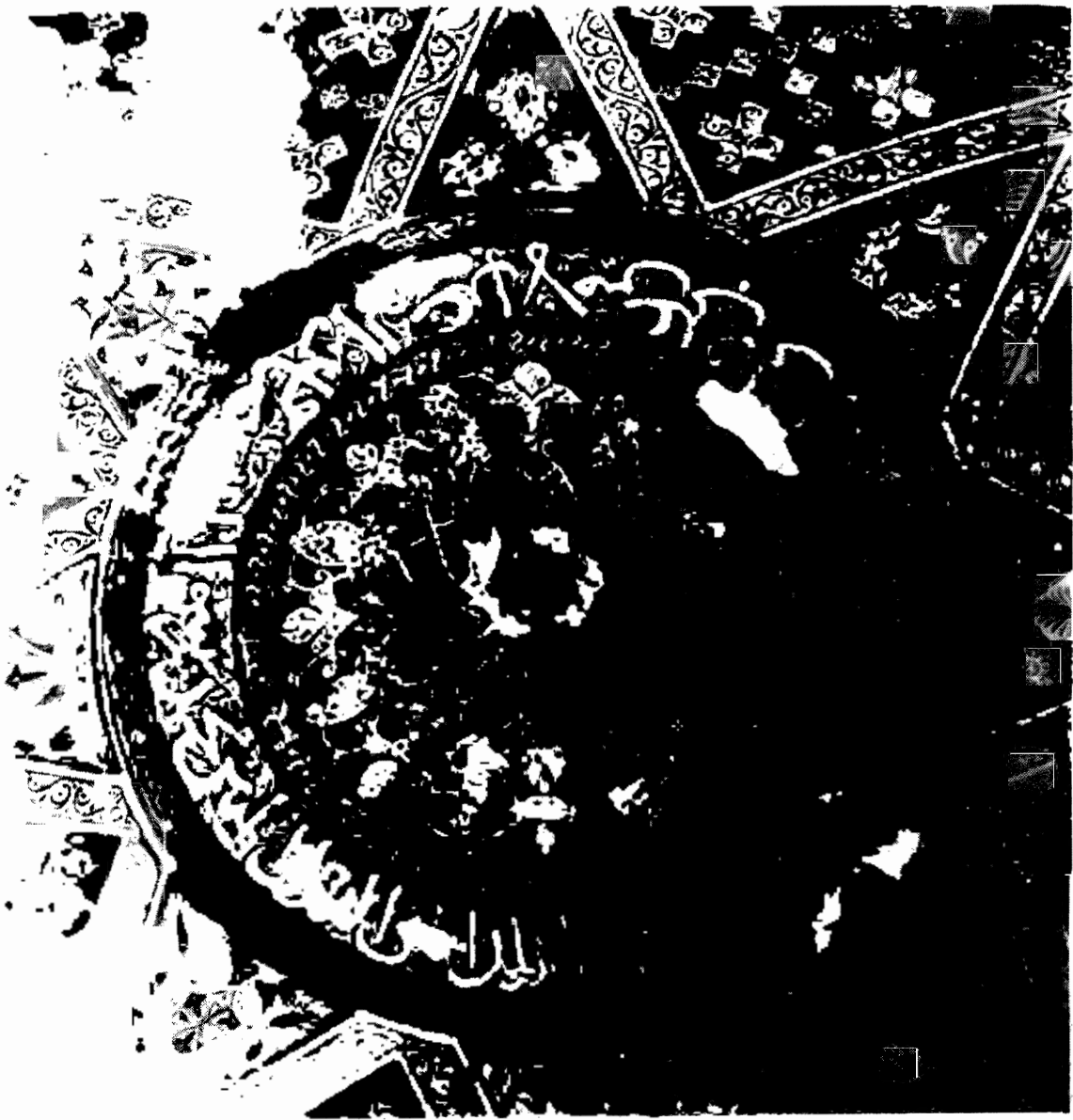
سردر بنا نصب گردیده بود مورخ محرم ۶۶۷ [موزه آستانه قم]

(۱۶) مزار دربشت - علی بن جعفر - نمای خارجی

(۱۷) دربهشت ، سقف بنا (زیرگنبد)

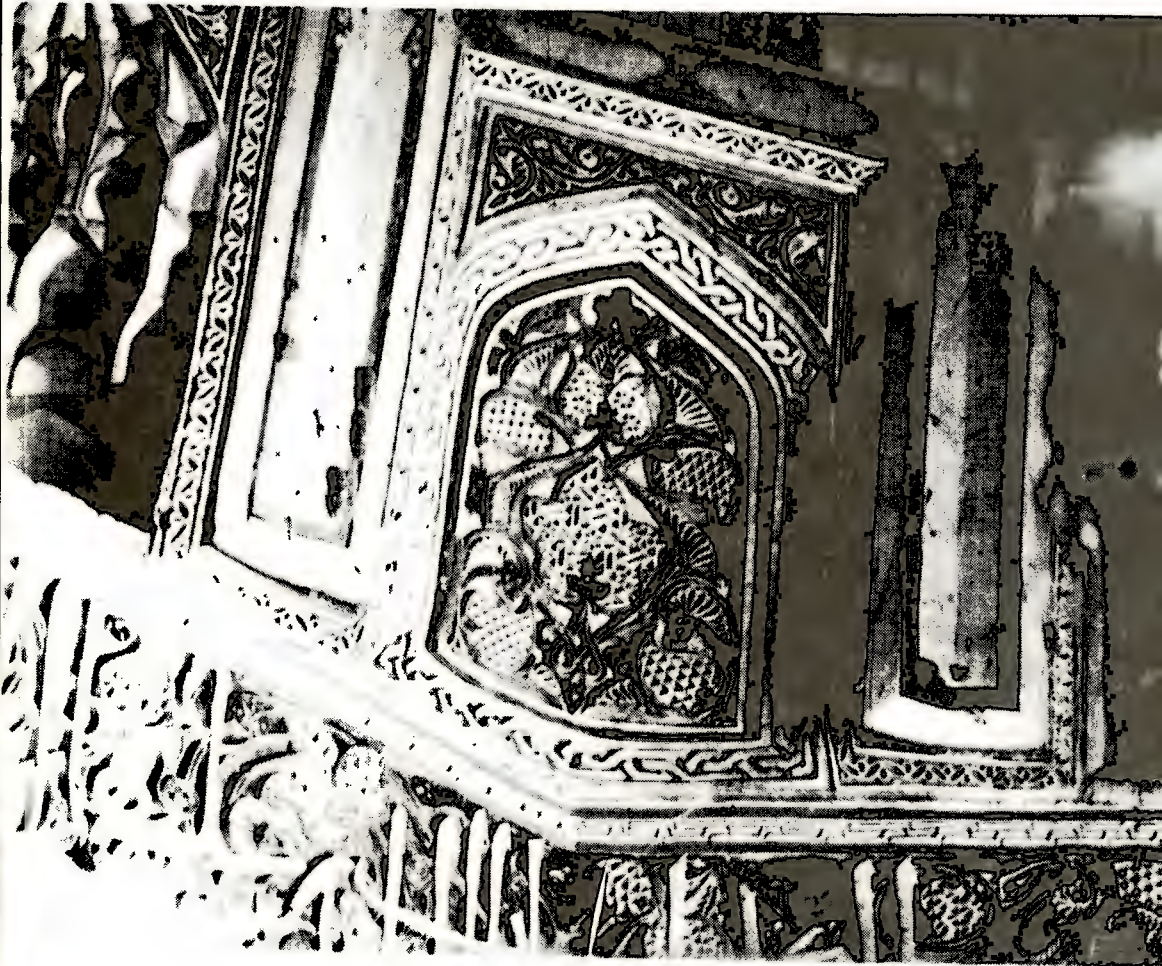
(۱۸) در بهشت ، دایره میان سقف

۱۹ در بهشت ، نمای کلی بنا

۲۰) در بهشت ، نماها و طاقچه‌های قسمت شانزده ضلعی زیرسقف

۲۱) دربشت ، نمونه آرایش در قسمت شانزده ضلعی بنا

(۲۲) در بهشت ، کتیبه کمربندی بالا

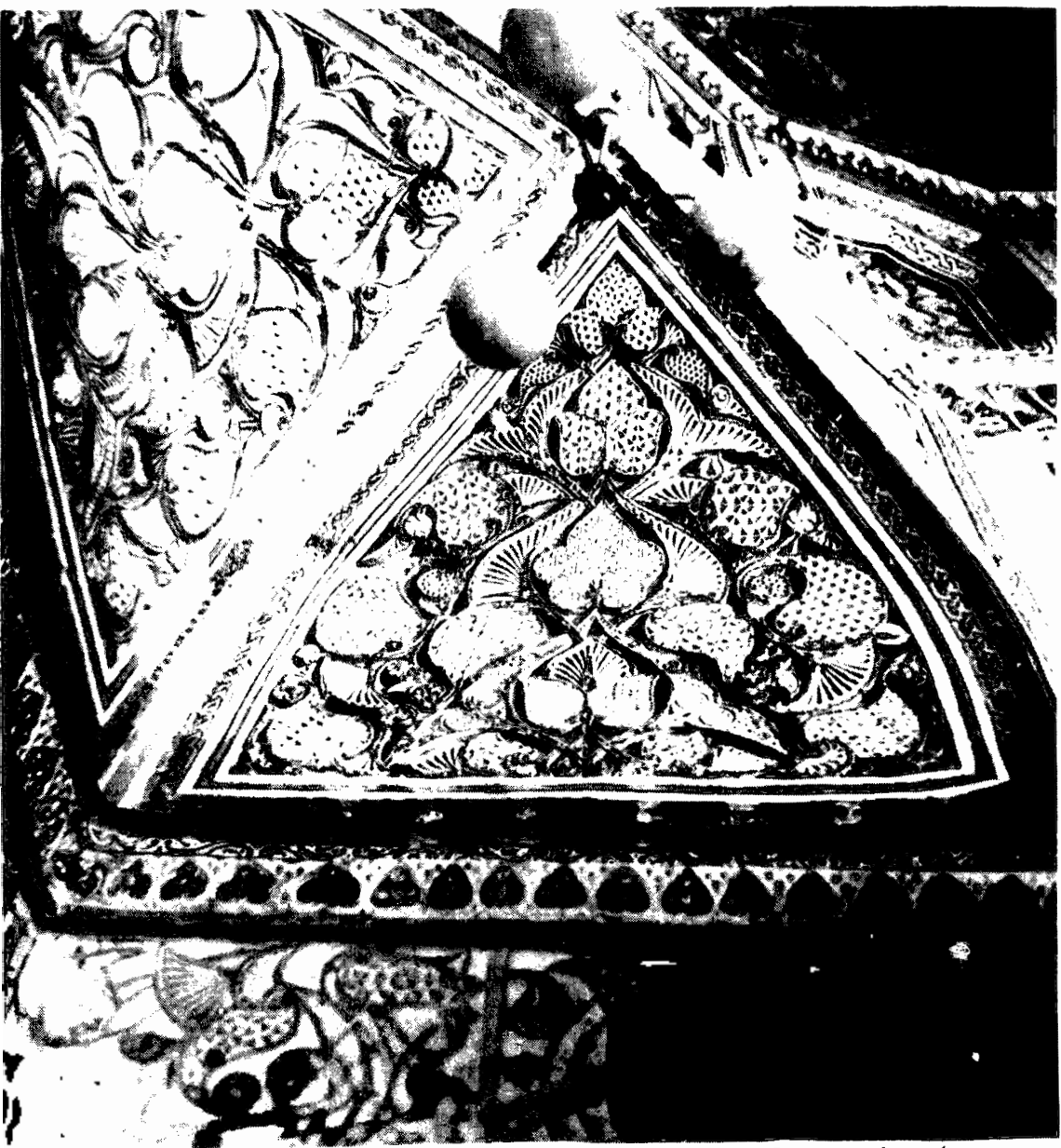
۲۳) در بهشت ، دنباله کتیبه کمر بندی بالا

۲۴) در بهشت ، دنباله کتیبه کمر بندی بالا

۲۵) در بهشت ، پایان کتیبه کمر بندی بالا

۲۶) دربخت ، نمونه آرایش قوسی‌های گوشوارها

(۲۷) در بهشت ، طاقچه گچ بری شماره ۳ بالای ازاره

۲۸) دربهشت : طاقچه شماره ۴ بالای ازاره و بخشی از کتیبه کمر بندی دوم

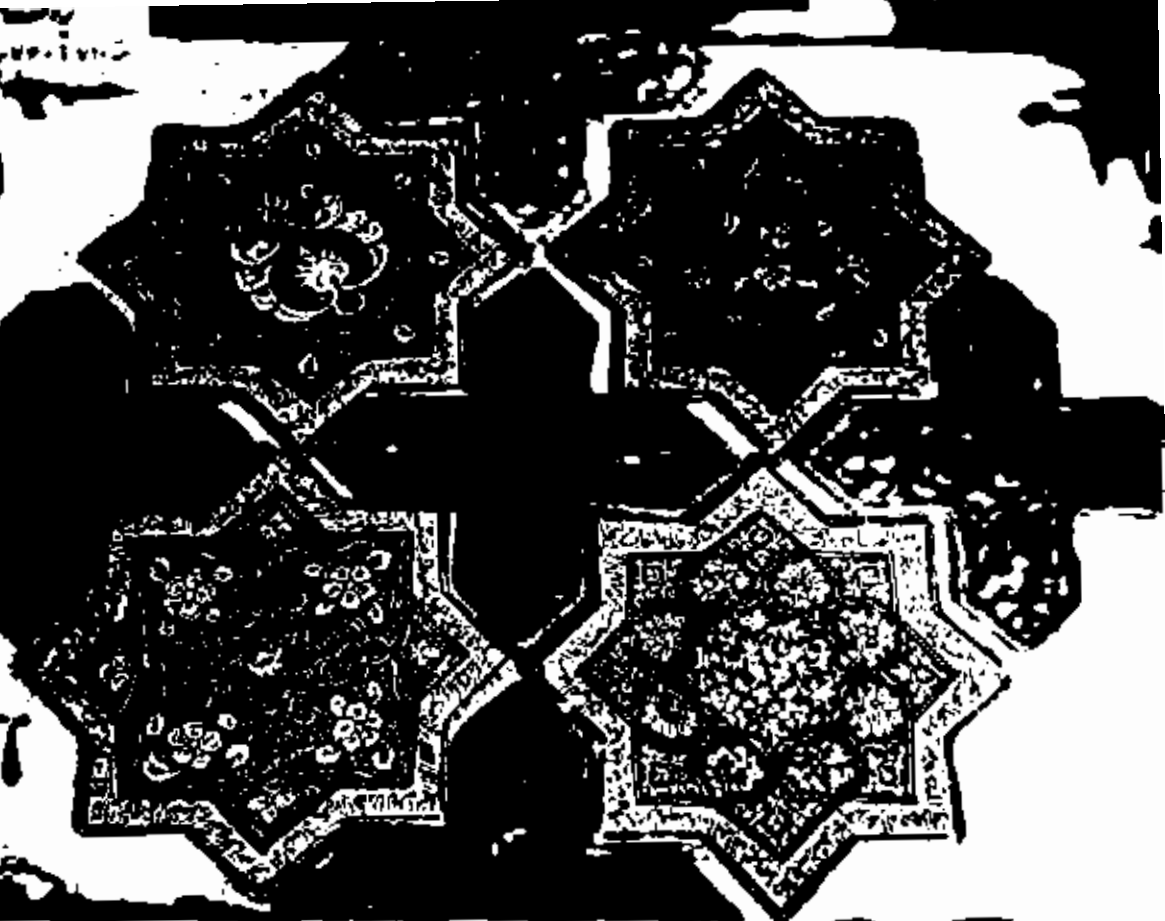
(۲۹) دربخت ، طاقچه شماره ۶ بالای ازاره

س ، طاقچه شماره ۷ بالای ازاره ، بتاریخ ۷۴۰

۳۱) در بهشت ، طاقچه کج بوی شماره ۸ با نام هنرمند آرایشگر بنا
(بهرام قزینی)

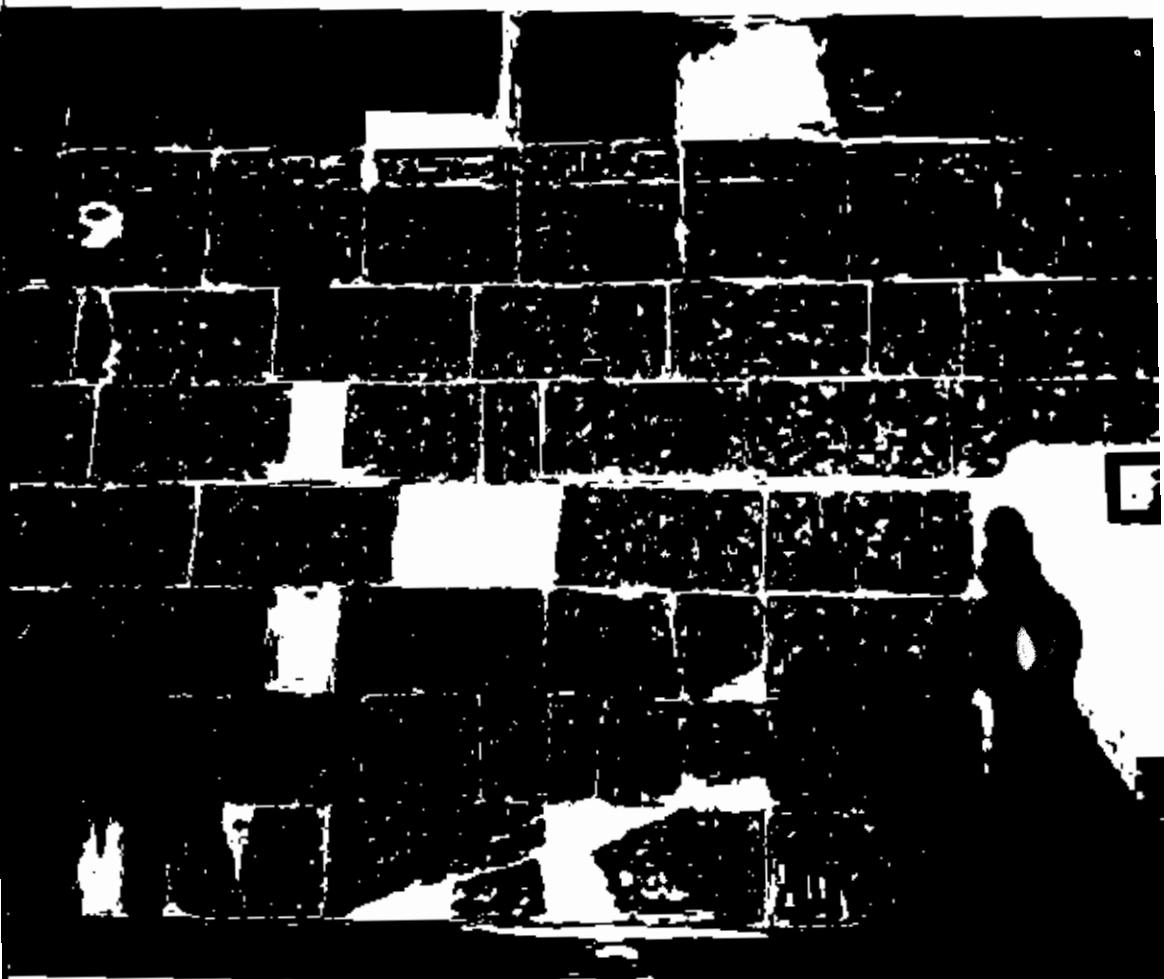
(۱) دربهشت ، نمونه کاشی‌های ازاره (موزه آستانه قم)

ریخت ، نمونه کاشی های ازاره (موزه آستانه قم)

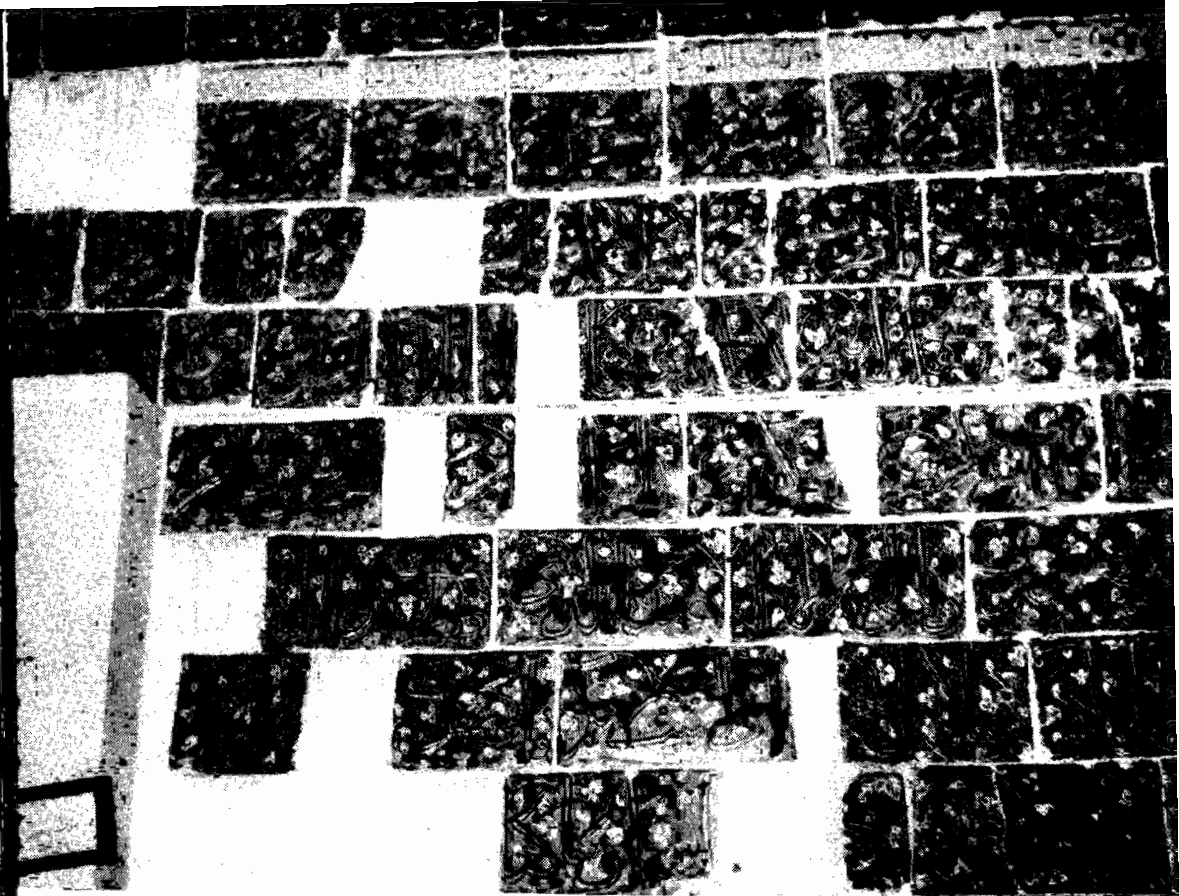
۳۴) در بهشت ، دو لوح کاشی روی مرقد (عوزه آستانه قم)

(در بهشت ، کاشی‌های بدنه مرقد (موزه آستانه قم)

۳۶) دربخت ، کاشی‌های بدنه مرقد (موزه آستانه قم)

۳) دربخت ، کاشی‌های بدنه مرقد (موزه آستانه قم)

۳۸) در بهشت ، چند قطعه کاشی دیگر (موزه آستانه قم)

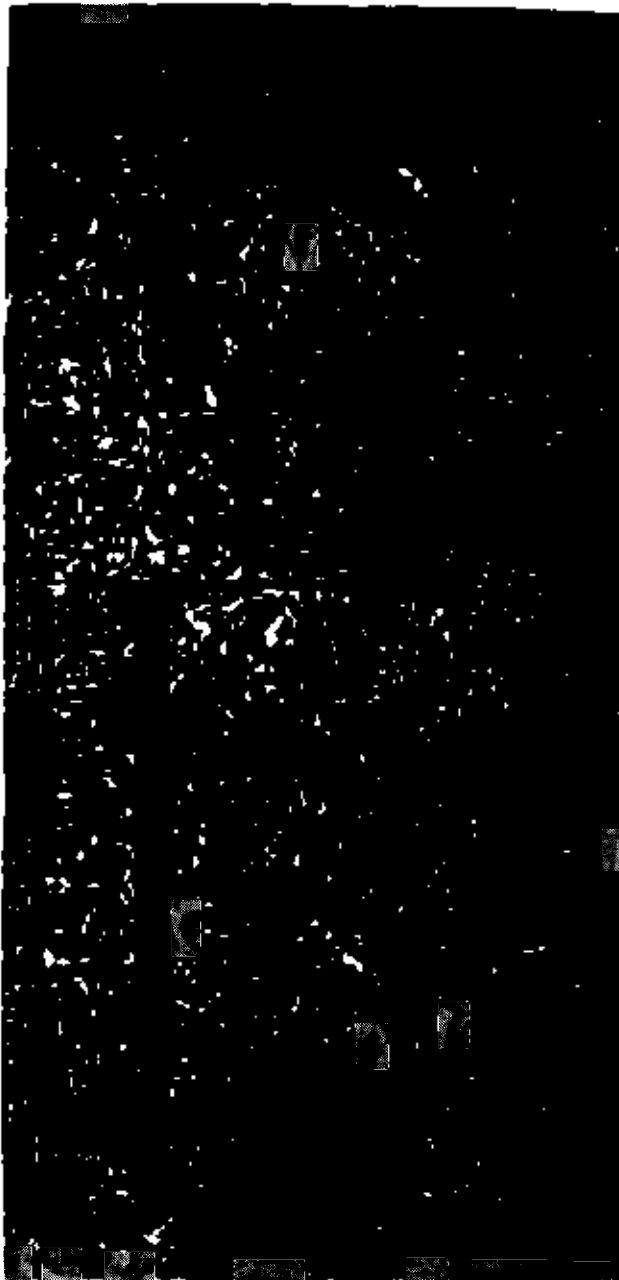
۳۰) در بوست ، کتیبه صاوات کبیر و کتیبه دورخ رجب ۷۱۸ (هوزد آستانه قم)

۴۰ در بهشت، محراب، پایان کتیبه (موزه ایران باستان)

(۴۱) در بهشت، محراب، قسمت بالا (موزه ایران باستان)

(۴۲) در بهشت، محراب، قسمت پایین (موزه ایران باستان)

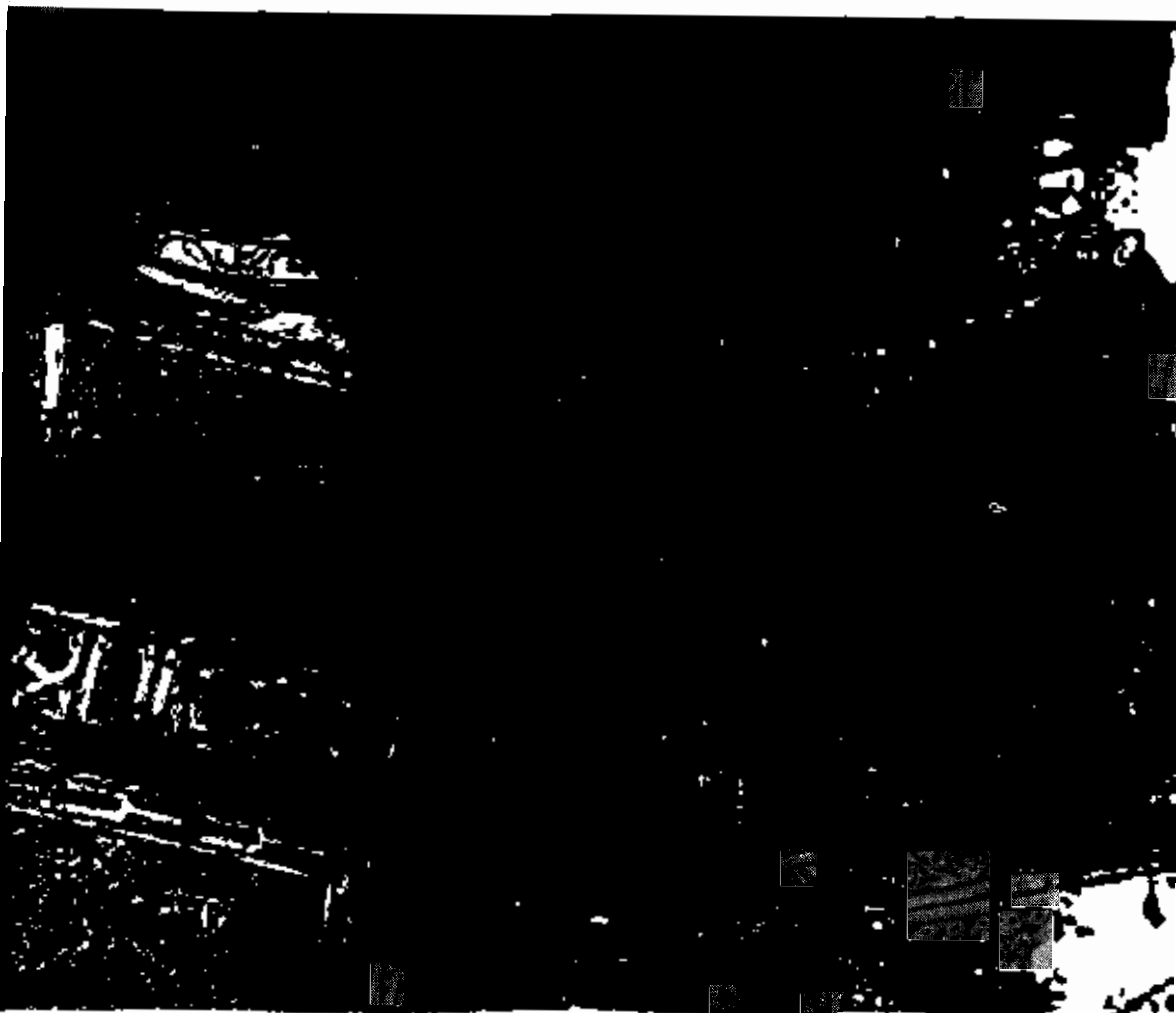
گنبدسوز - مقبره خواجه اصل الدین ، نمای کلی بنا

(1) گنبدسبز - مقبره خواجه اصیل الدین، نمای کلی بنا

۴۵) گنبدسبز - مقبره خواجه اصیل الدین ، بخشی از کتیبه کمر بندی

۴۶) گنبد سبز - مقبرهٔ خواجه اصیل الدین، بخشی از کتیبهٔ کمربندی
مشمول بر نام خواجه علی صفی

۴۷) گنبدسبز - مقبره خواجه اصیل الدین، پایان کتیبه کمر بندی مشتمل
بر تاریخ بنا

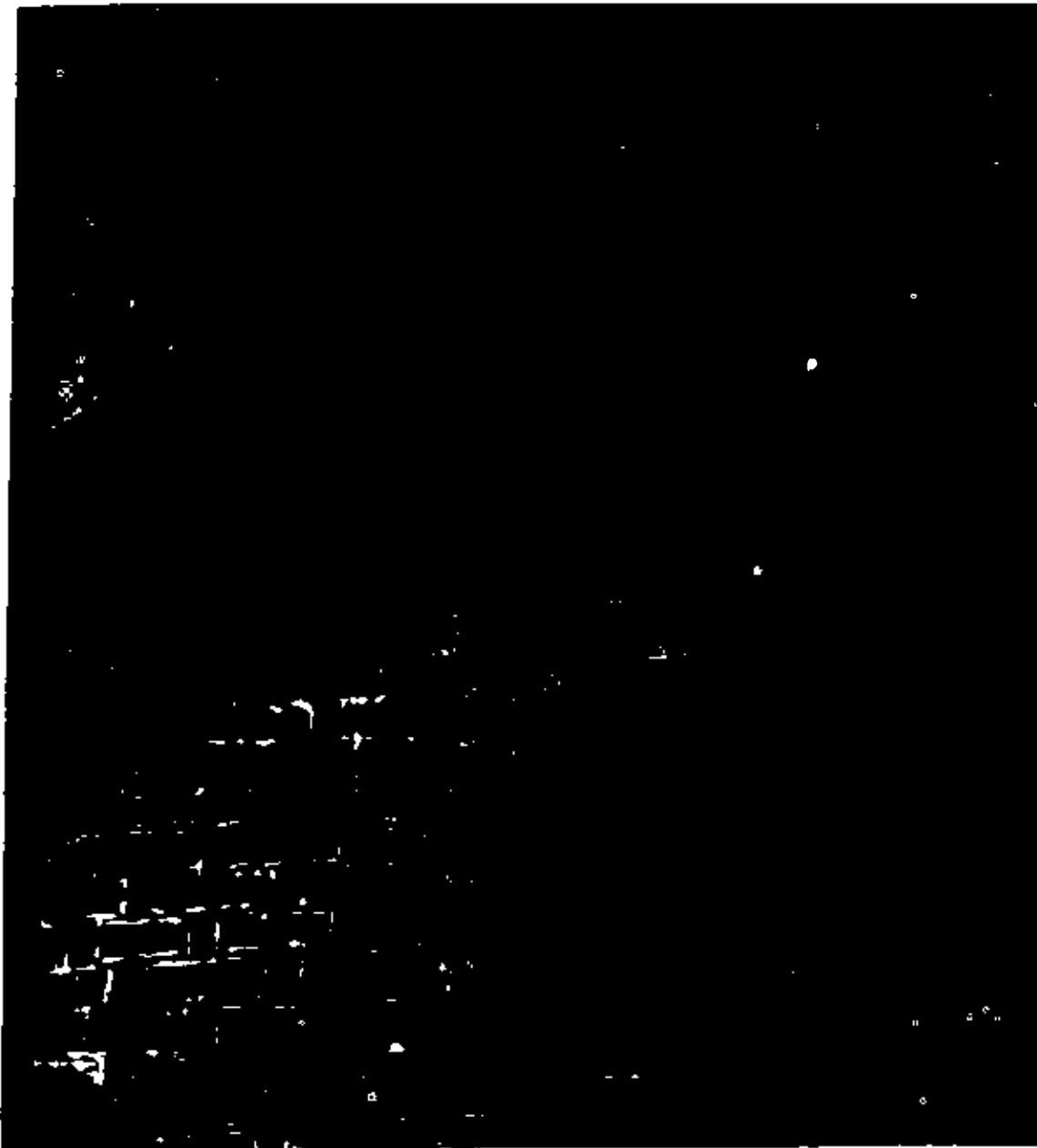

۴۸) گنبدسبز - مقبره خواجه اصیل الدین، نام «علی بن محمد بن ابی شجاع
بنا» بالای درگاه ورود بنا

[در کتیبه خط کوفی عبارت «ادریک ماليلة القدر. ليلة القدر خير..» از سوره
قدر که «ليلة القدر» نخستین به غلط بی الف و لام کتیبه شده دیده می شود]

۴۹) کبیرداسیز - مقبره خواجه اصیل الدین، ترنج اسپر یکی از صفتها مشتمل
بر نام چهارده معصوم با حاشیه نام «محمد»

۵۰ گنبد سبز- مقبره خواجه اصل الدین، ترنج اسپر صفه ای دیگر

(۵۱) گنبدسبز - مقبره خواجه اصیل الدین، آرایش قوسی یکی از صفاها

۵۲) گنبدسبز - مقبره خواجه اصیل الدین، ترنج بالای در ورودی مشتمل
بر نام سازنده بنا و تاریخ آن

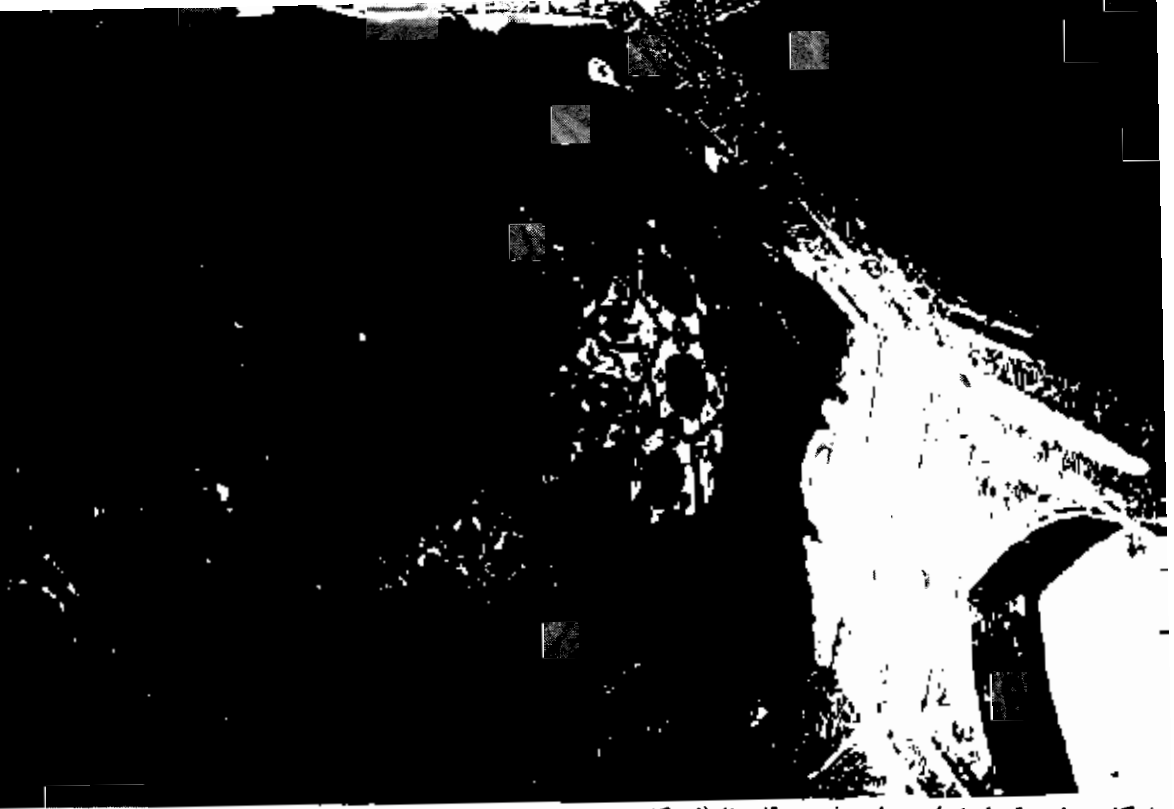
(۵۳) گنبدسبز - مقبره خواجه علی صفی، نمای کلی بنا

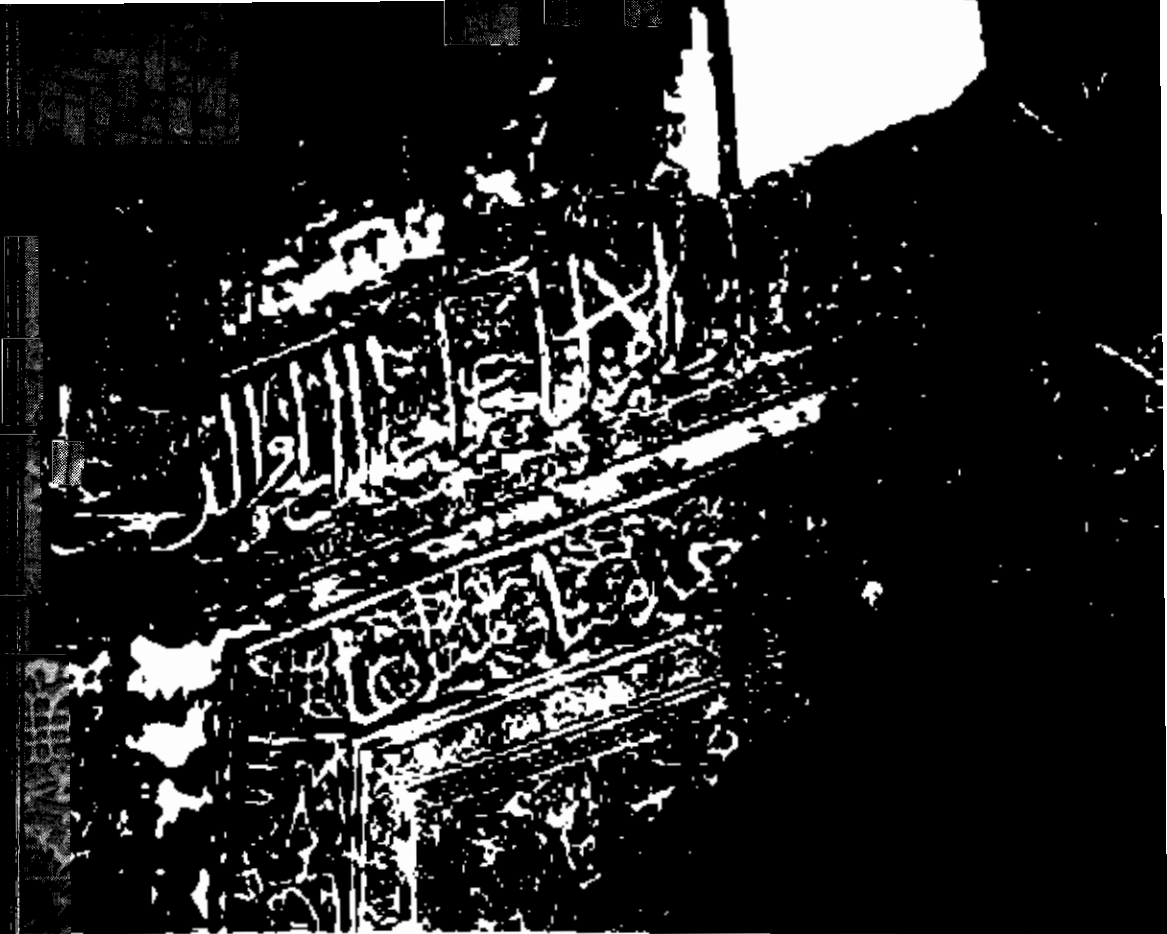
۵۶) گنبدسبز - مقبره خواجه علی صفی، نمای کلی بنا

(۵۵) گنبدسبز - مقبره خواجه علی صفی، نمای کلی بنا

۵) گنبدسبز - مقبره خواجه علی صفی، سقف بنا (زیر گنبد)

۵۷) گنبدسبز- مقبره خواجه علی صفی، بخشی از کتیبه کمربندی

۵۸) گنبدسبز - مقبره خواجه علی صفی، پایان کتیبه کمربندی

۵۹ گنبدسبز - مقبره خواجه علی صفی، پوشش بدنه درگاهها

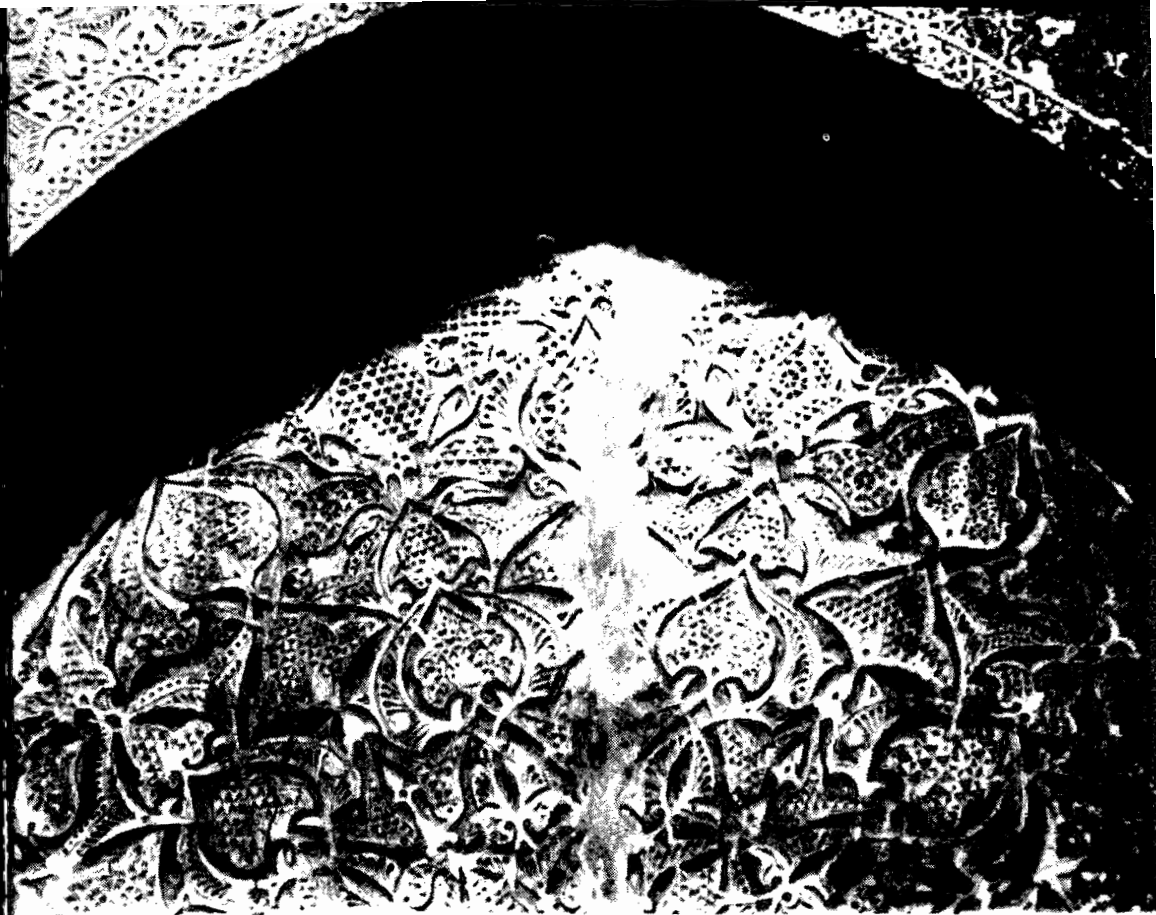
۶۰ گنبدسبز - مقبره خواجه علی صفی، آرایش قوسی یکی از درگاهها

۶۱) گنبدسبز - مقبره خواجه علی صفی، آرایش قوسی یکی از درگاهها

۶۲) گنبدسبز - مقبره خواجه علی صفی، نمونه آرایش گچ بری در پیشانی صفاها

۶۳ گنبدسبز - مقبره خواجه علی صفی، صفا برابر در ورود

• گنبدسبز - مقبره خواجه علی صفی، آرایش اسپر ولچکی های درگاهی دیگر

(۸) گنبدسبز - مقبره بی تاریخ ، نمای خارجی بنا پیش از کاشی کاری

جدید کتیبه

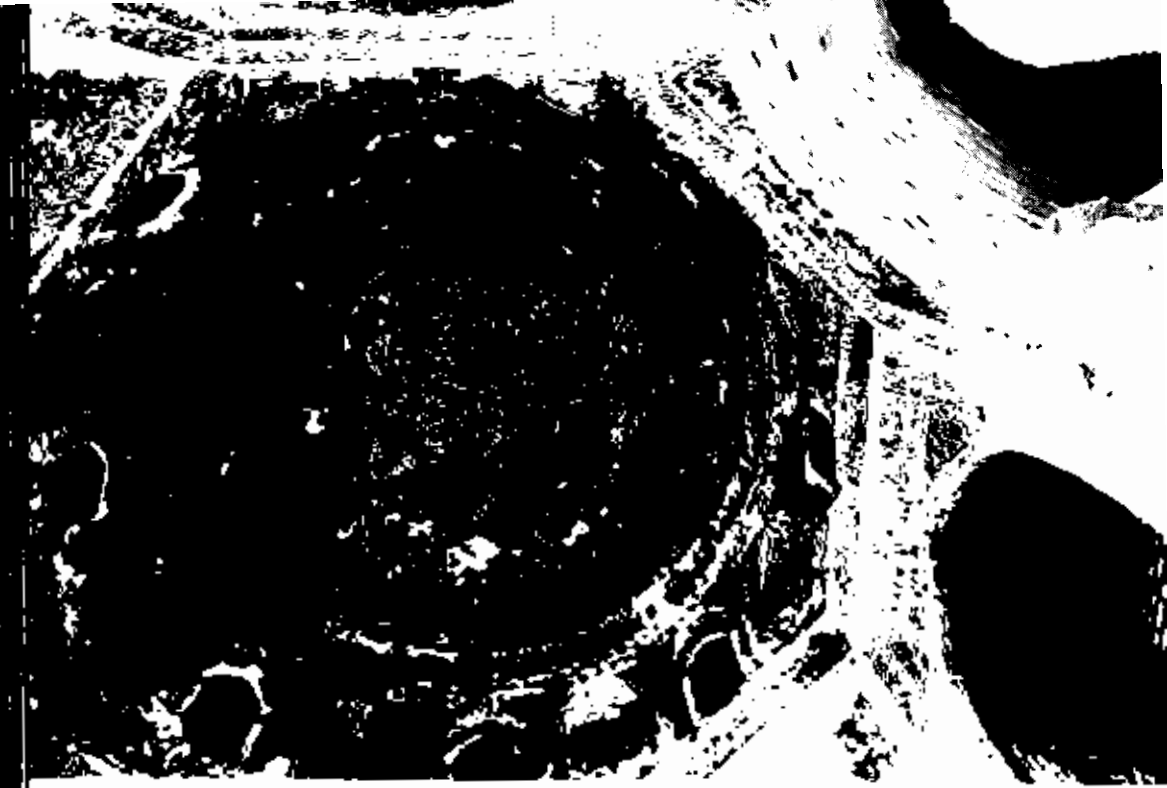
۸۲) گنبدسبز - مقبره بی تاریخ، نمای کلی داخل بنا

۸۳) گنبدسبز - مقبره بی تاریخ، نمایی دیگر از داخل بنا

گنبدسبز - مقبره بی تاریخ، نمایی دیگر از داخل بنا

گنبدسبز - مقبره بی تاریخ، سقف بنا

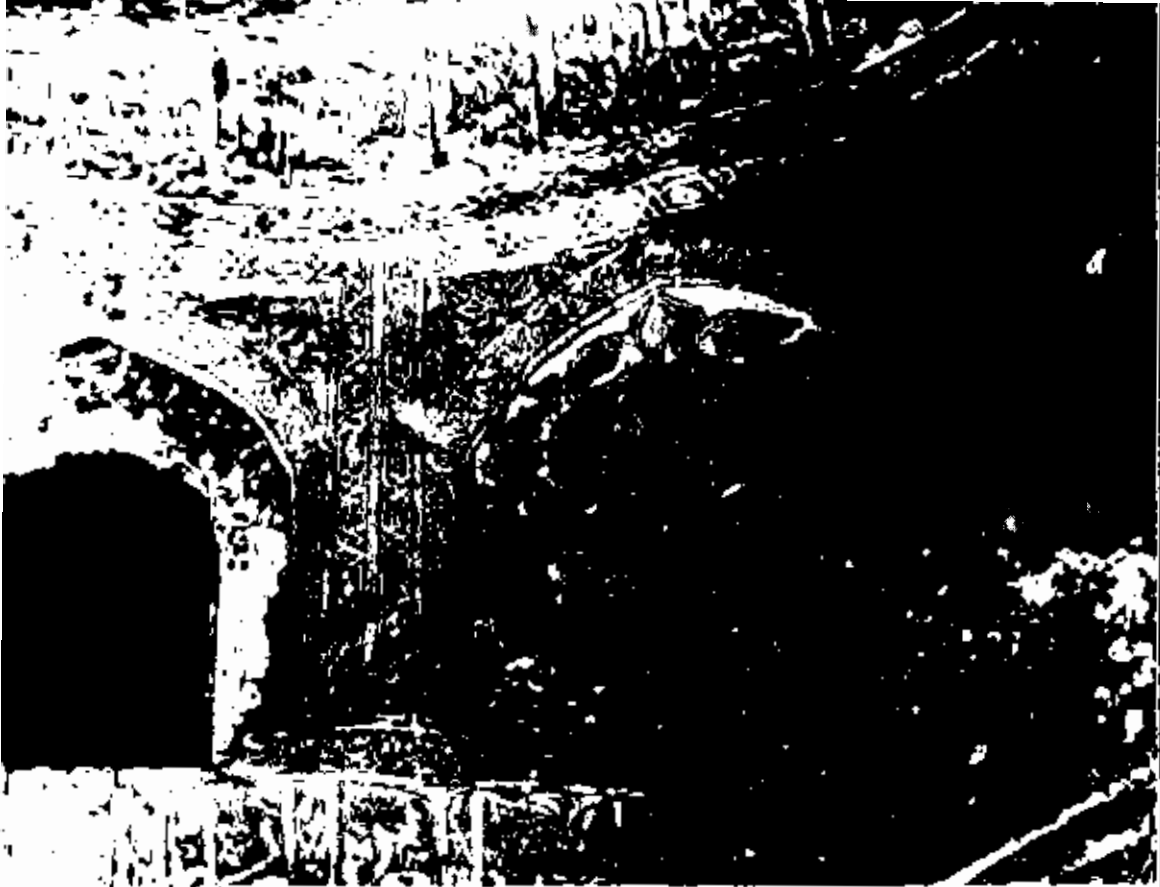

(۸۶) گنبدسبز - مقبره بی تاریخ، کتیبه کلونندی زیر سقف

۸۷) گنبدسبز - مقبره بی تاریخ ، نمونه آرایش در بدنه های قسمت

شائزده ضلعی

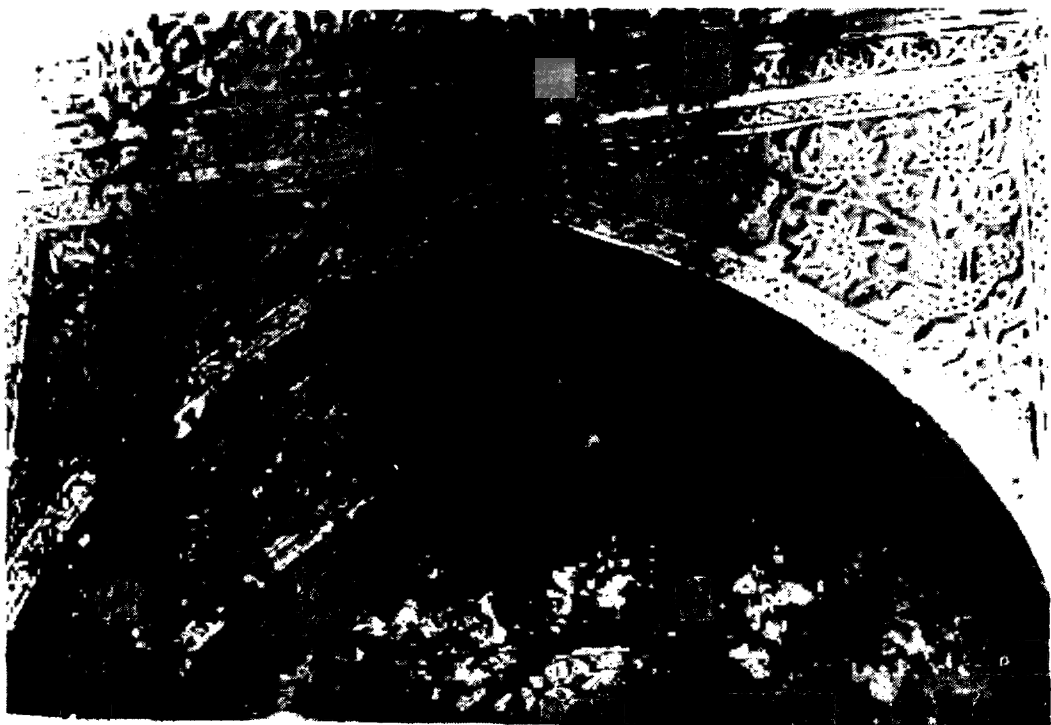

۸۸) گنبد سبز - مقبره بی‌تاریخ ، نمونه آرایش در بدنه‌های قدمت
شانزده ضلعی

۸) گنبدسبز - مقبره بی تاریخ، نمونه آرایش پیشانی درگاهها و کتیبه

سراسری گرد آنها

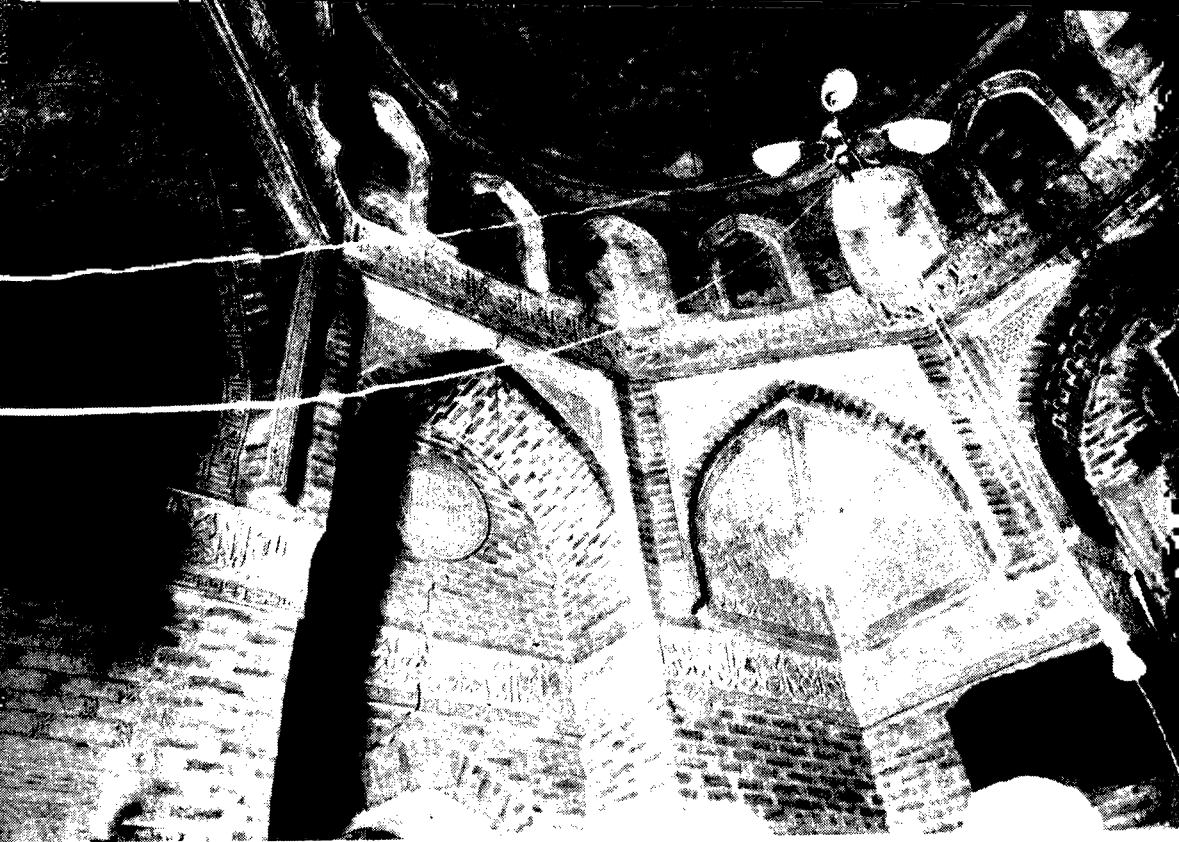
۹۰ گنبدسبز - مقبره بی تاریخ، آرایش گچ ببری پیشانی و بدنه صفاها

(۹۱) گنبدسبز - مقبره بی تاریخ. کتیبه گرداگرد درگاهها

۹۲) گنبدسبز - مقبره بی تاریخ. بازمانده پوشش مقرنس یکی از صفتها

سیدسربخش. نمای درون بقعه از شرق و جنوب شرقی

(۹۴) سیدسربخش، نمای درون بقعه از غرب تا جنوب

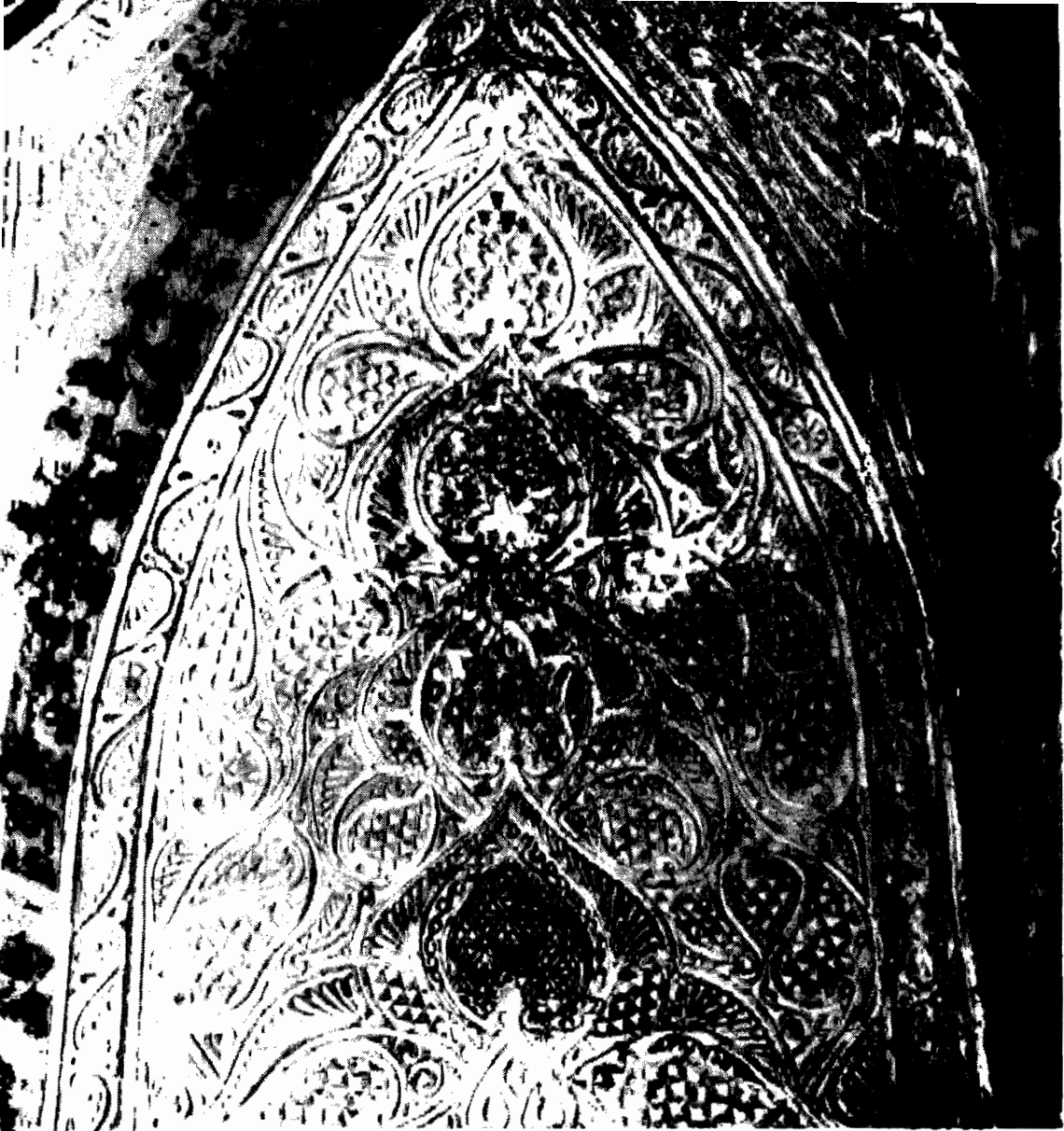
۱۹۵ سیدسوربخش، برونج گج بوی میان سقف

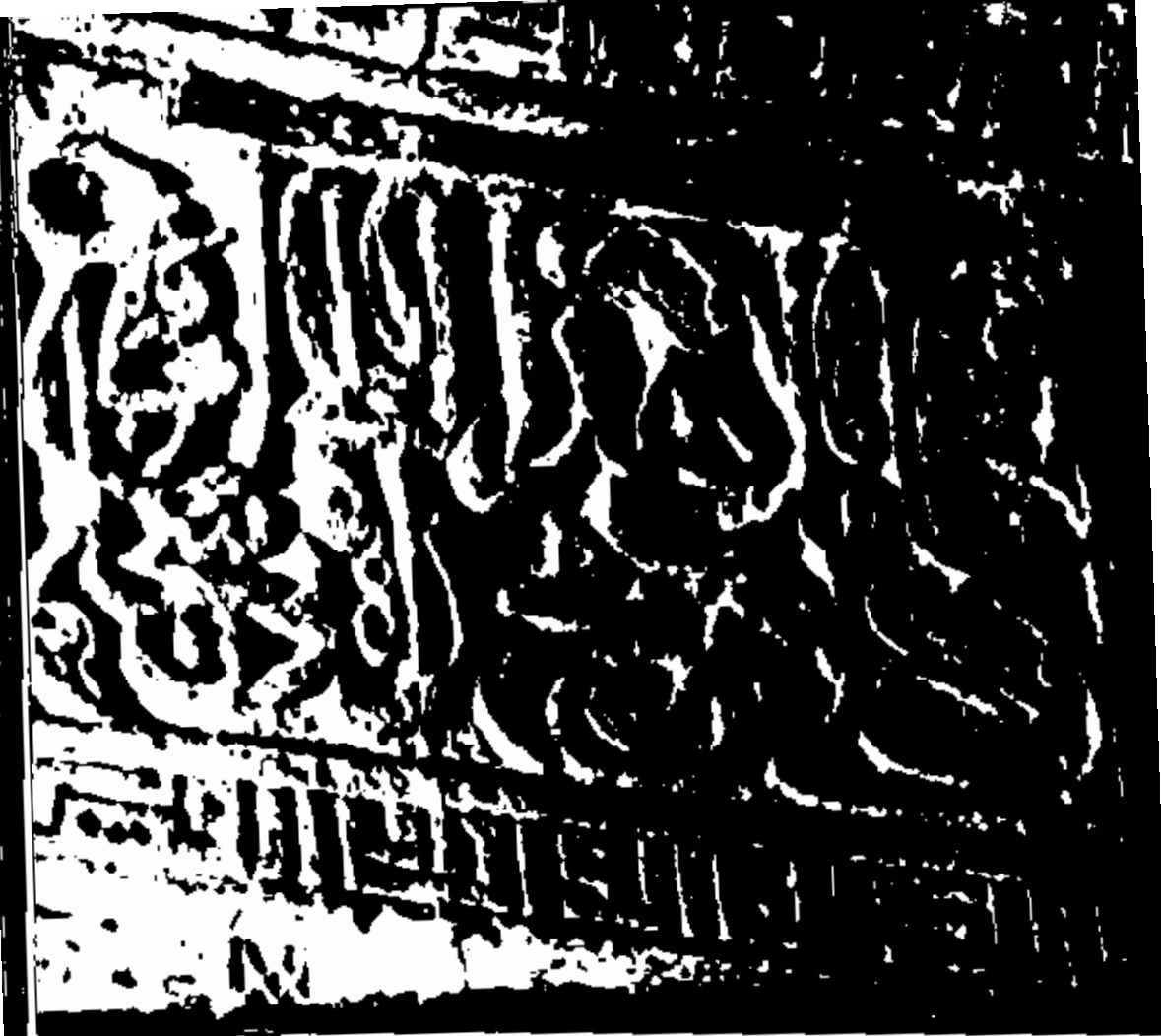
۹۶) سیدسربخش، یک مشبک گچ بوری و بخشی از کتیبه کمر بندی

۹۷) سيد سورهخس، پادان كتيبه كهو بندي ورك مشك كچ بوي ديگر

۹۸) سیدسبحش، نمونه آرایش گنچ‌بری در بدنه قوسی گوشوارها

۱۹۹. سید سراجش . پایان کتیبه کهریبتدی هجواب هشتمل بر نام سازنده
همرمند آن

۱۰۰ شاد احمد فاسم. نمای خارجی بنا پیش از فروریختن گنبد برجی
هرعی آن (عکس از المجد با زیور نویس «مقام شاهزاده احمد» که
«قصود همین بقعه است نه مزار خاک فرج»)

(۱۰۱) شاه احمد قاسم، نمای خارجی (پیش از تعمیر) اخیر).

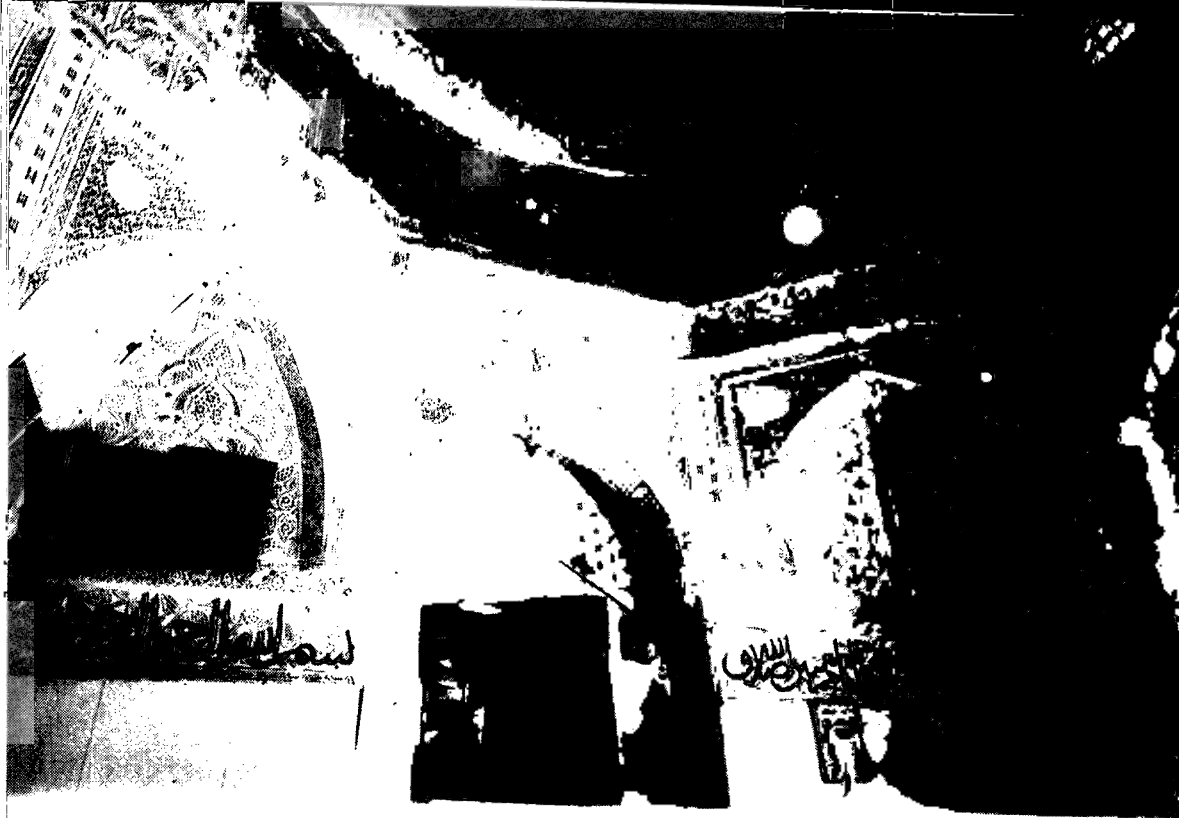
۱۰۲) شاه احمد قاسم، نمای درون بقعه (از جنوب و شرق)

۱- شاه احمد قاسم، نمای درونی (از شرق و شمال)

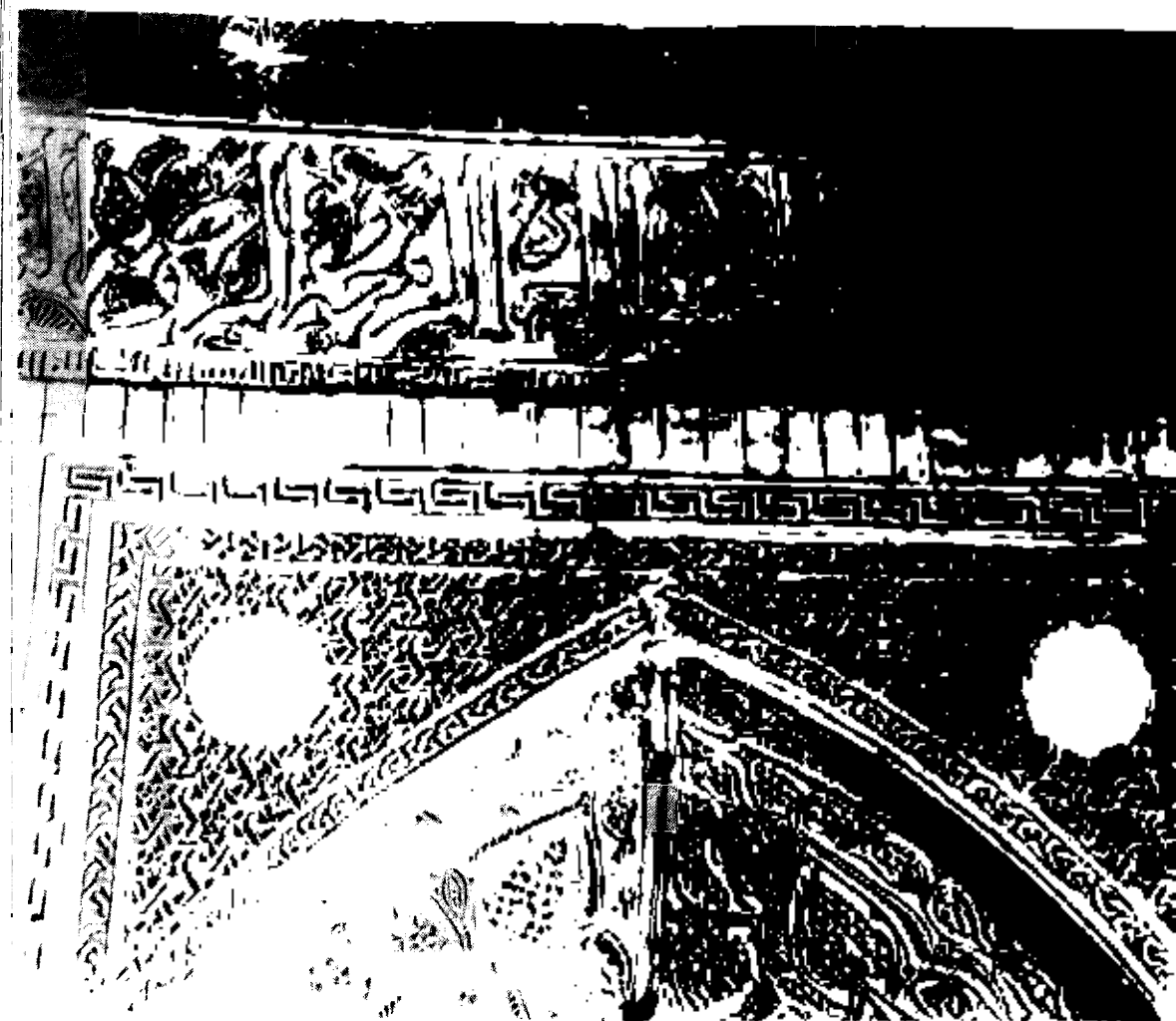
۱۰۴ شاه احمد قاسم، نمای درونی (درگاه شمالی)

(۱) شاه احمد قاسم، نمای درونی (درگاه جنوبی)

۱۰) شاه احمد قاسم، آرایش گنج بوی پیشانی صفه‌ها

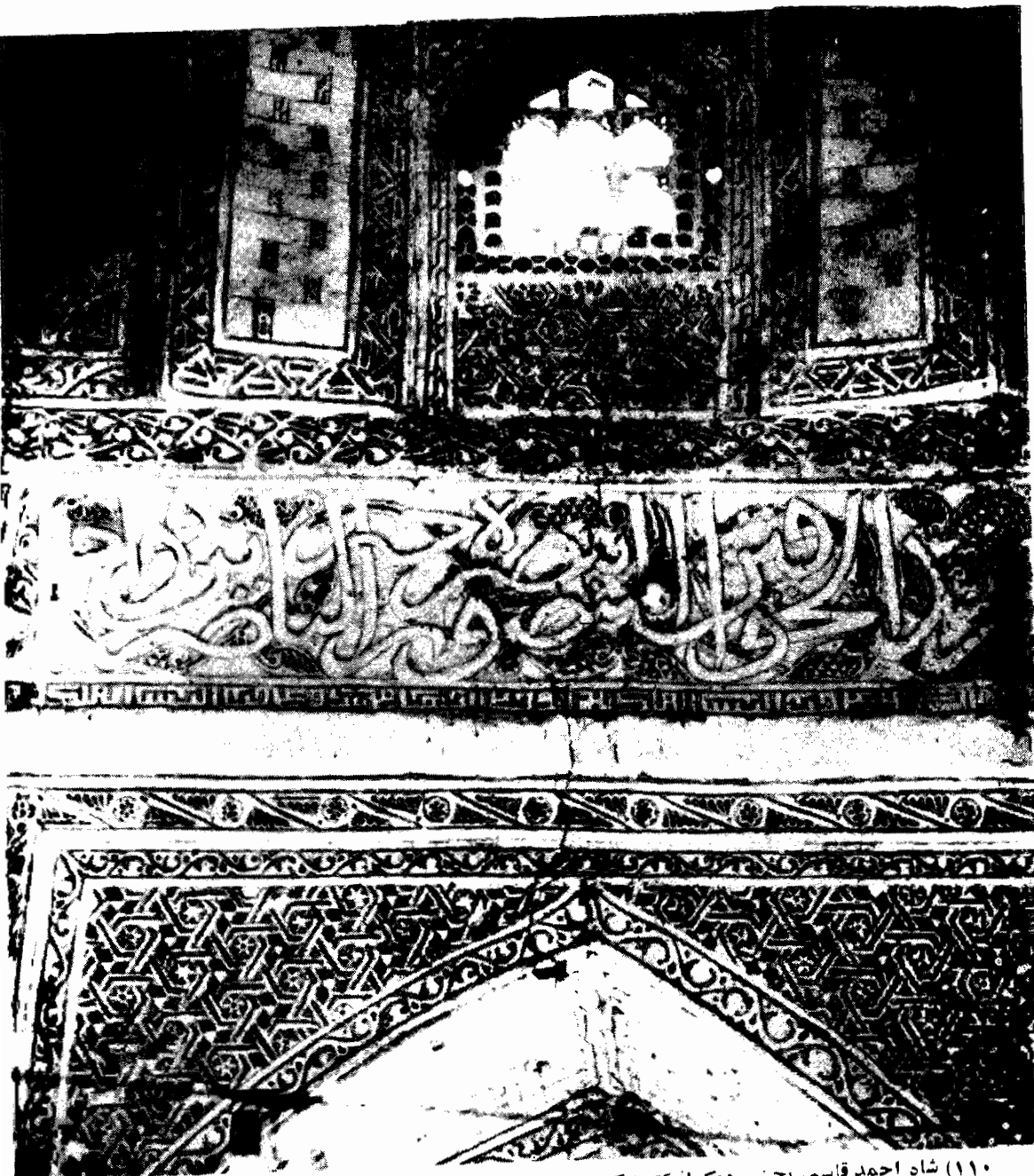
۱۰۷) شاه احمد قاسم. آغاز کتیبه کمرسیدی و آرایش پیشانی یک گوشوار

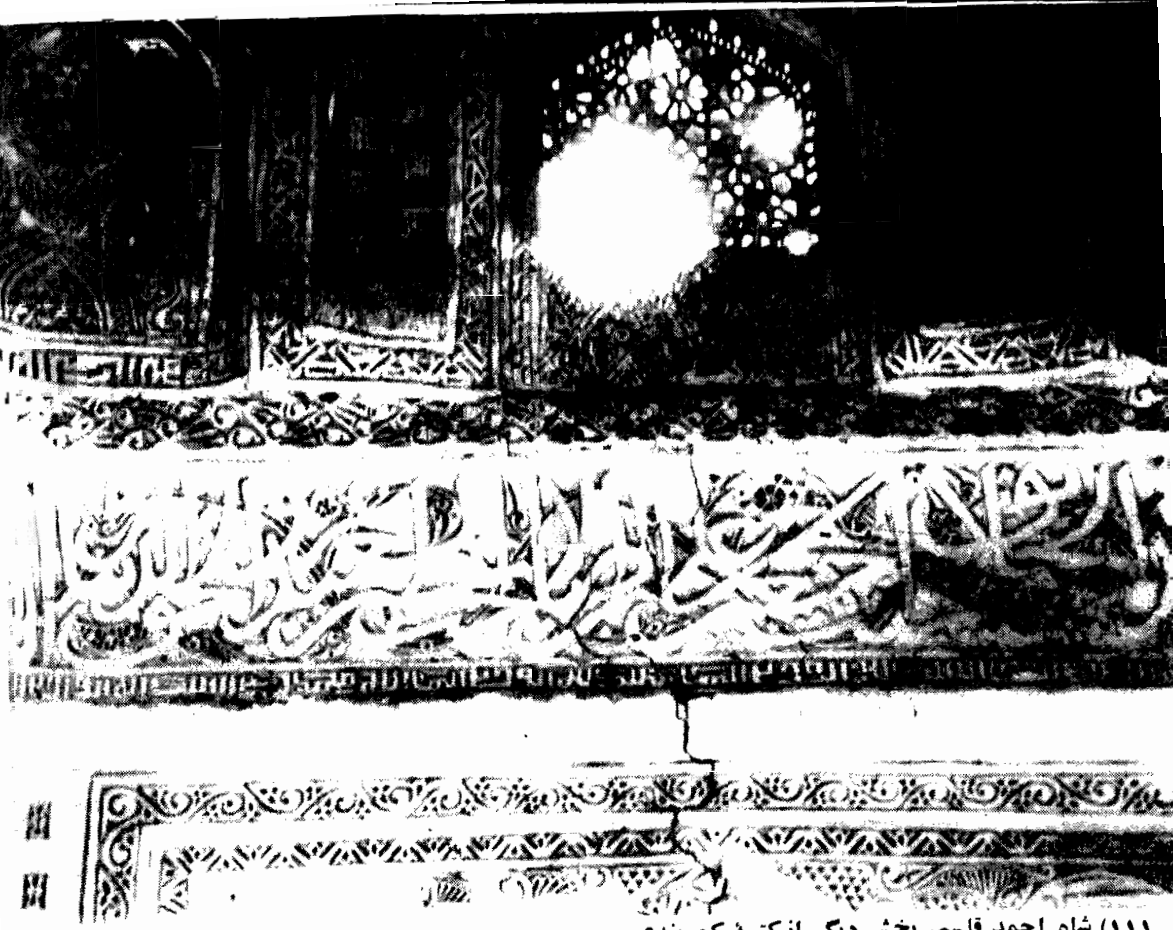
۱۰۸) شاه احمد قاسم. يك مشبك گچ بوی و بخشی از کتیبه کمر بندی

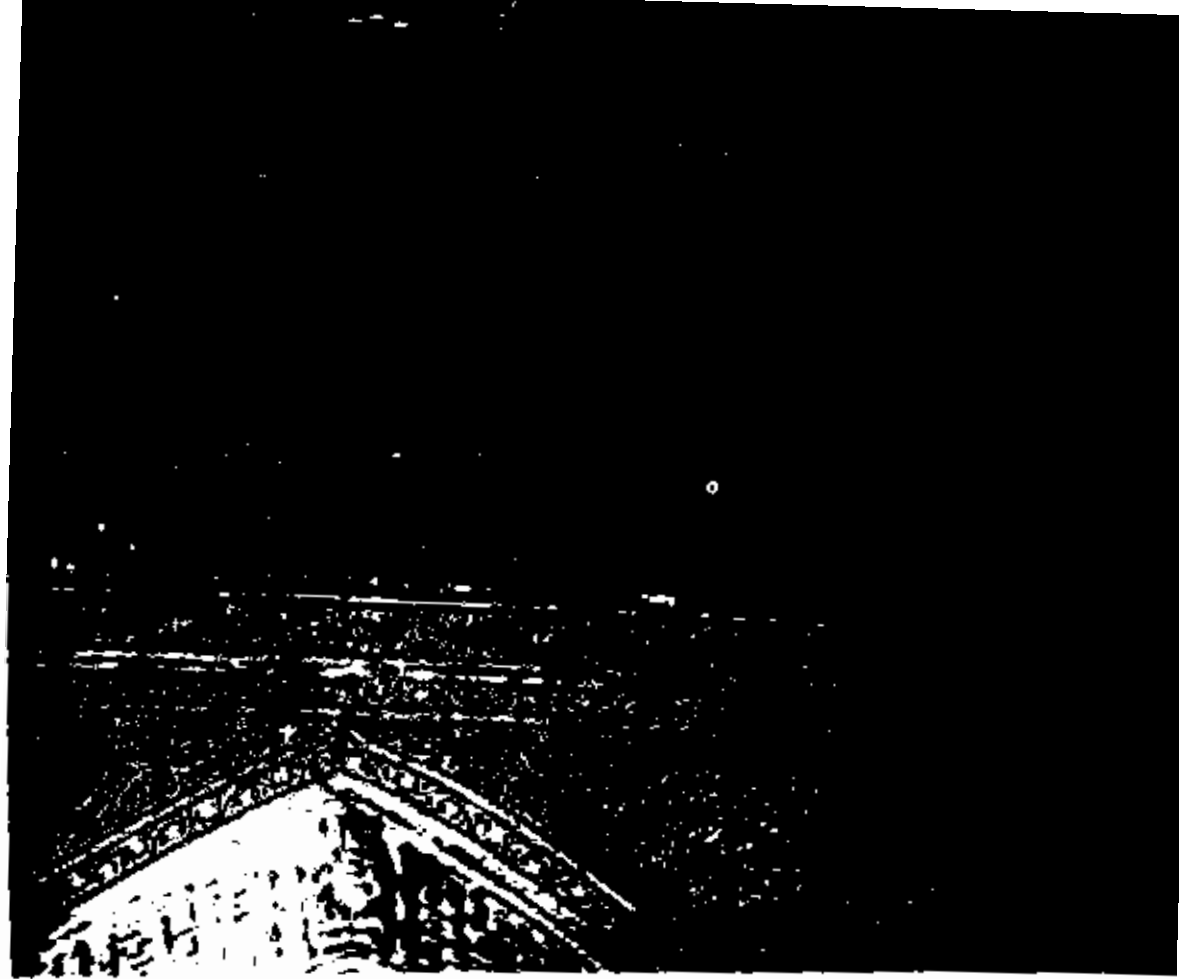
۱۰۹) شاه احمد قاسم، بخشی دیگر از کتیبه کمر بندی و تزیینات گچ بری بنا

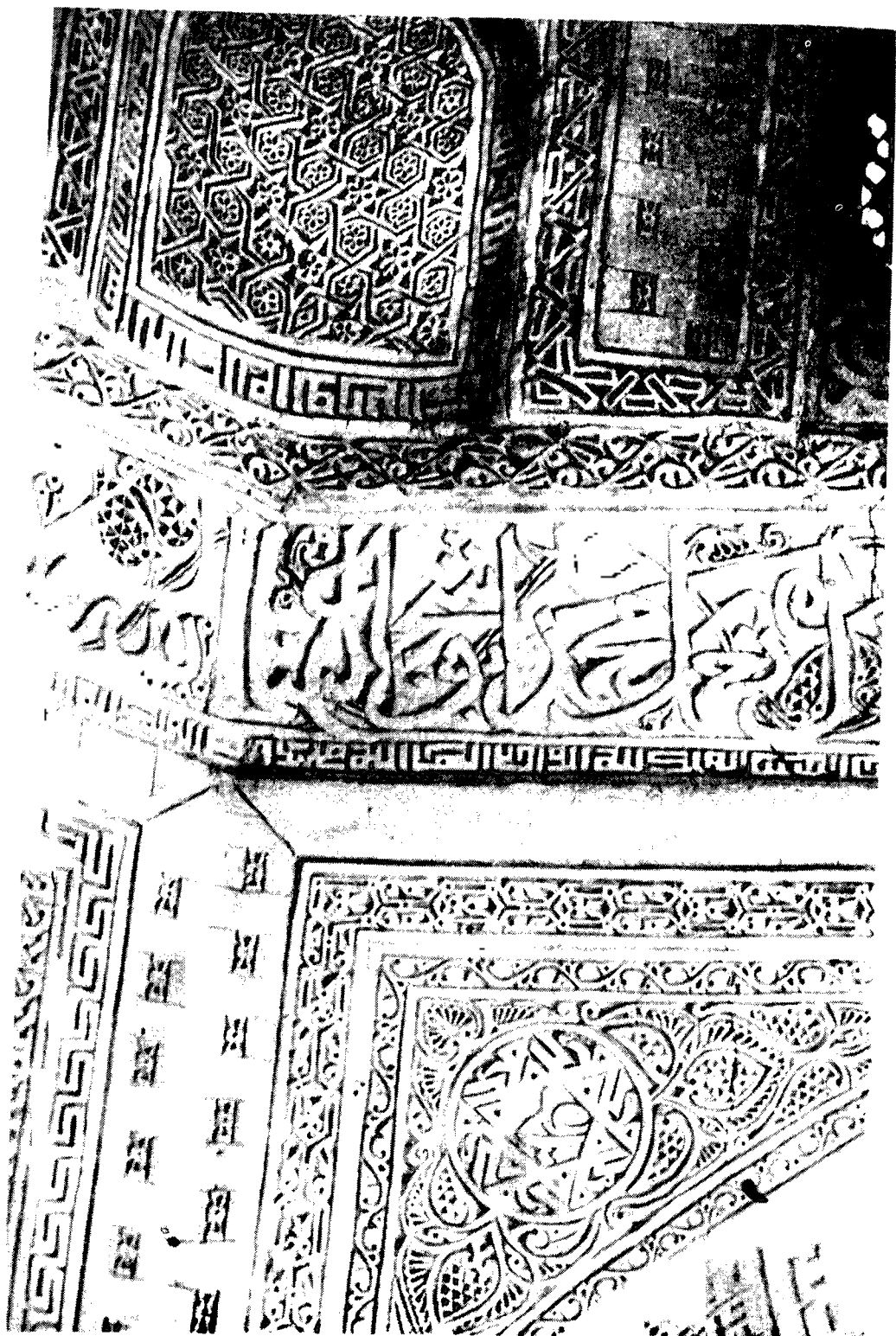
۱۱۰) شاه احمد قاسم، بخشی دیگر از کتیبه کمر بندی و تزئینات گچ بری بنا

(۱۱) شاه احمد قاسم. بخشی دیگر از کتیبه کمر بندی

(۱۶) شاه احمد قاسم. تاریخ بنا (محرم ۷۸۰) در بالای کتیبه زیر مشبک گجبری

۱۱۳) شاه احمد قاسم، نام سازنده هنرمند این اثر در پایان کتیبه کمر بندی

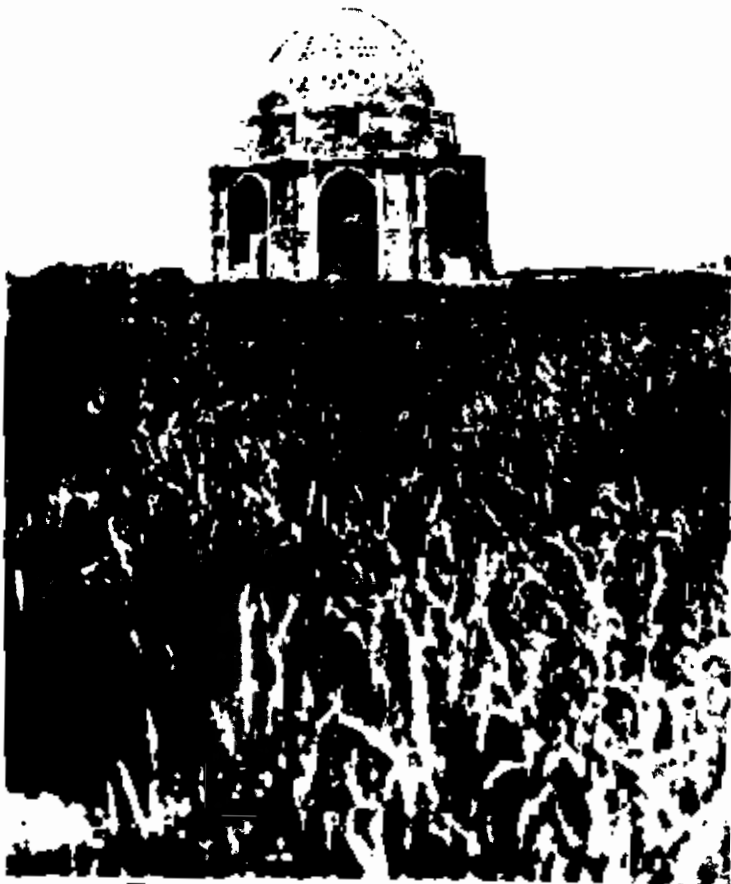
۱۱۴) شاه احمد قاسم، نمونه آرایش گچ‌بری در قوس‌های گوشواره‌ها

۱۱۵) شاه احمد قاسم، آرایش گچ‌بری گوشواری دیگر

۱۹۶) شاه احمد قاسم، لوح مرقد (موزة دولتی برلین)

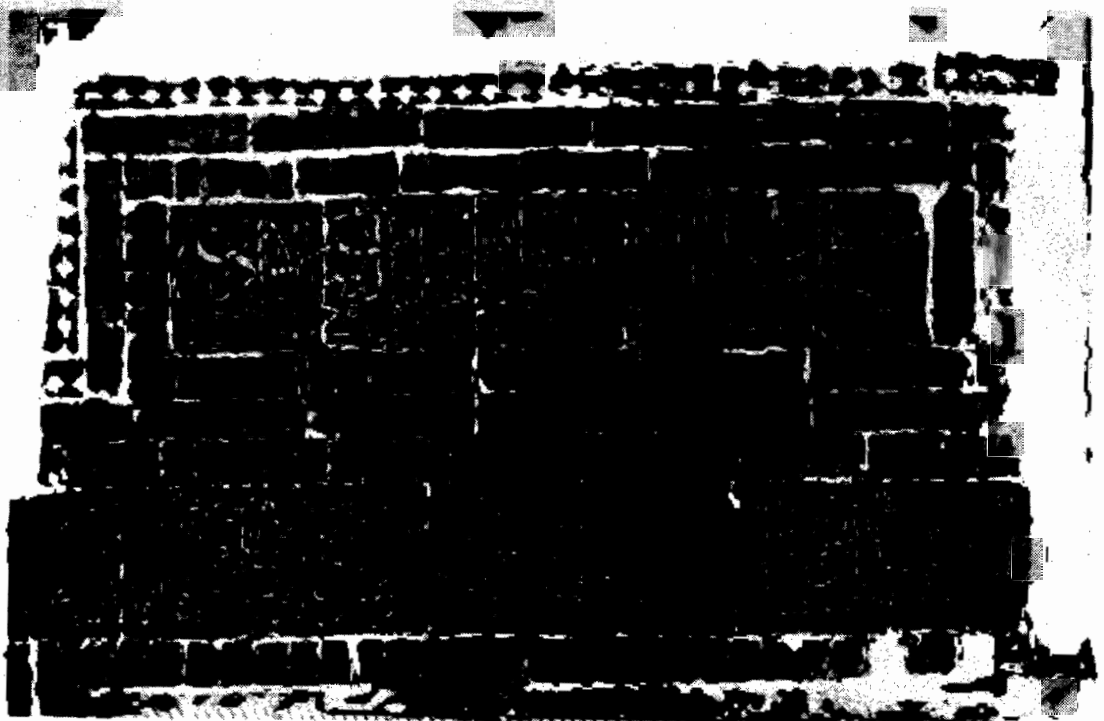
۱۱۷) شاه ابراهیم - مزدیجان، پیش از تعمیرات اخیر (از کتاب راهنمای قم - چاپ ۱۳۱۷ ش).

۱۱۸) شاه ابراهیم - مزدیجان، نمای خارجی پس از تعمیرات مزبور

۱۱۹ شاه ابراهیم - دروازه کاشان، نمای خارجی

(۱۲۰) شاه ابراهیم - دروازه کاشان، کتیبه سردر ورود بقعه مورخ ۷۲۱ (۱۲۷۰)

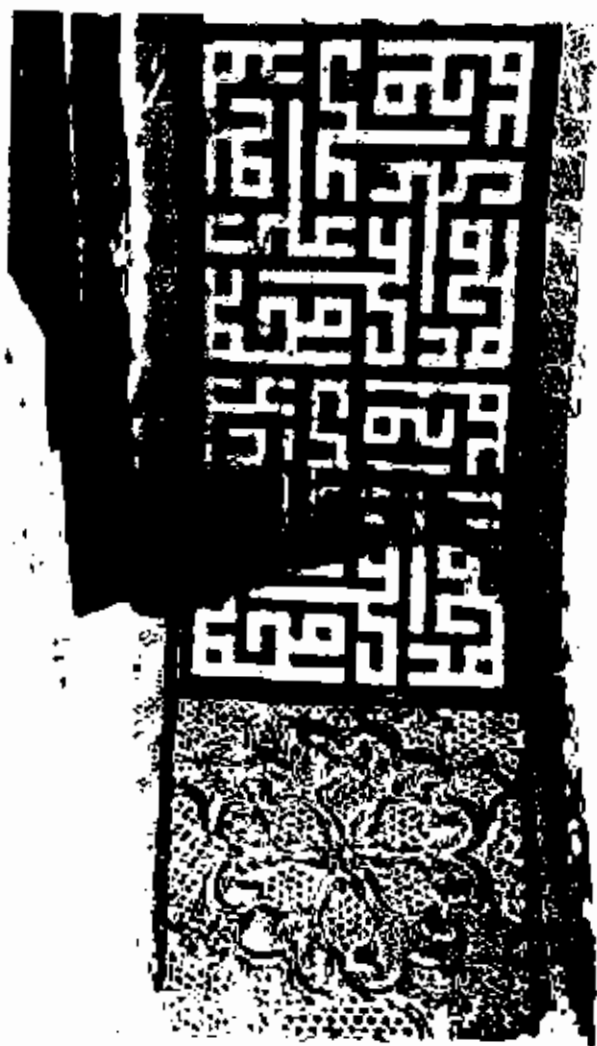
(۱۲۱) شاه ابراهیم - دروازه کاشان ، نمای درون بقعه

(۱) شاه ابراهیم - دروازه کاشان، انجام کتیبه کمر بندی

۱۲) شاهزاده زید، کتیبه بالای درگاه ورود شرقی مورخ ۸۴۷

۱۲۴) شاهزاده زید، گنج‌بری هلالی ایوان درگاه ورود شرقی از قرن نهم

۹۷۹ (۱۲۵) شاهزاده زید، گچ‌بری کنار درگاه ورود شمالی از سال ۹۷۹

۱۳۰) موسی میرقع، نمای بقعه از جهت شمالی (کنبد سمت چپ)

۱۳۱) موسیٰ مبرقع، راهرو ورود بقعه از قرن نهم

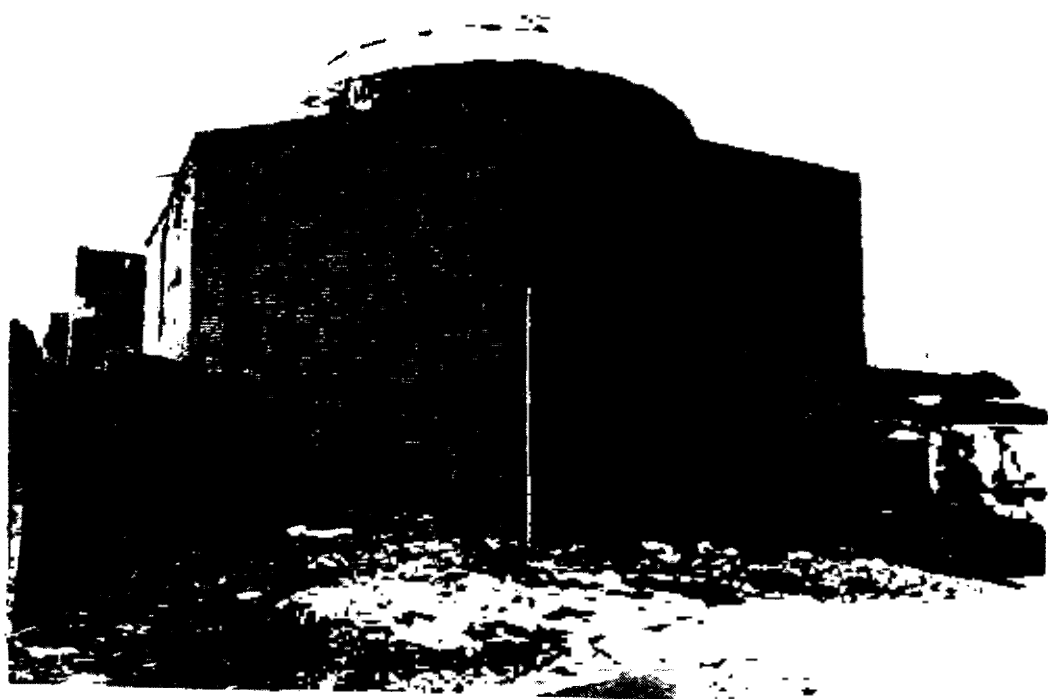
۱۳۲) موسی مبرقع، کتیبه و طاقچه‌های گچ‌بری راه‌رو ورود بقعه -
از قرن نهم

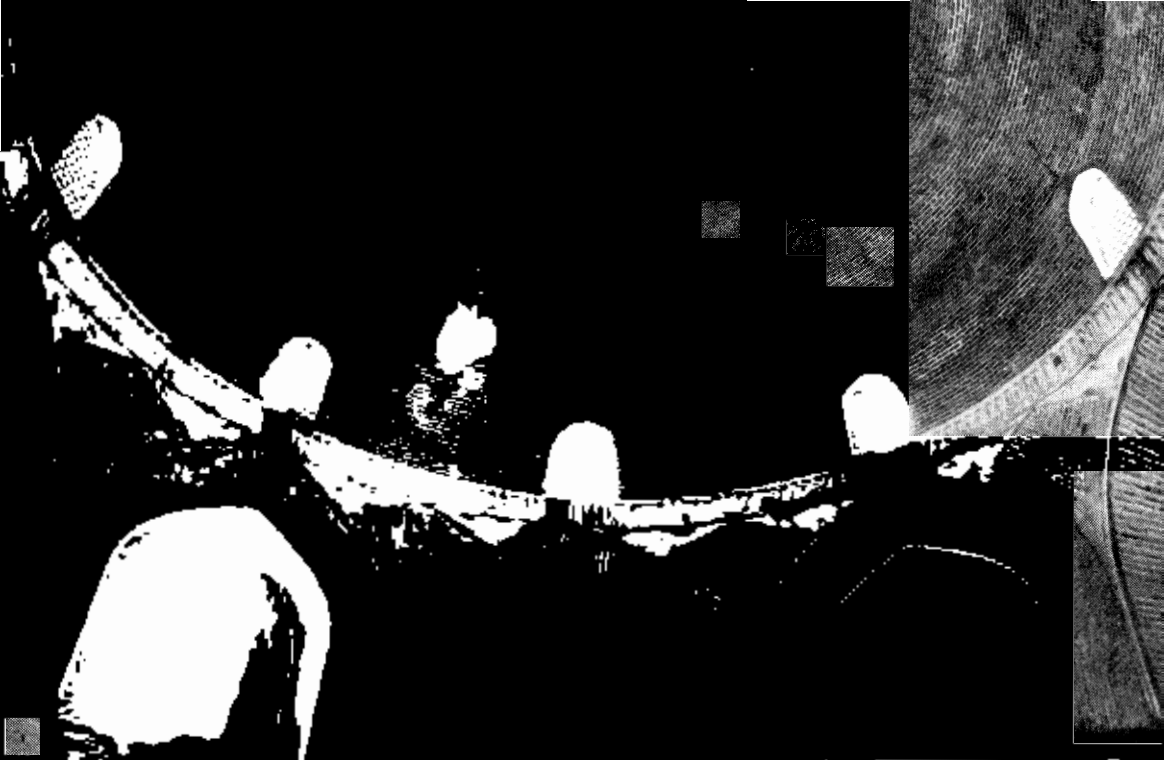
(۱۳۳) موسی مبرقع، پایان کتیبه گچبری راهرو ورود

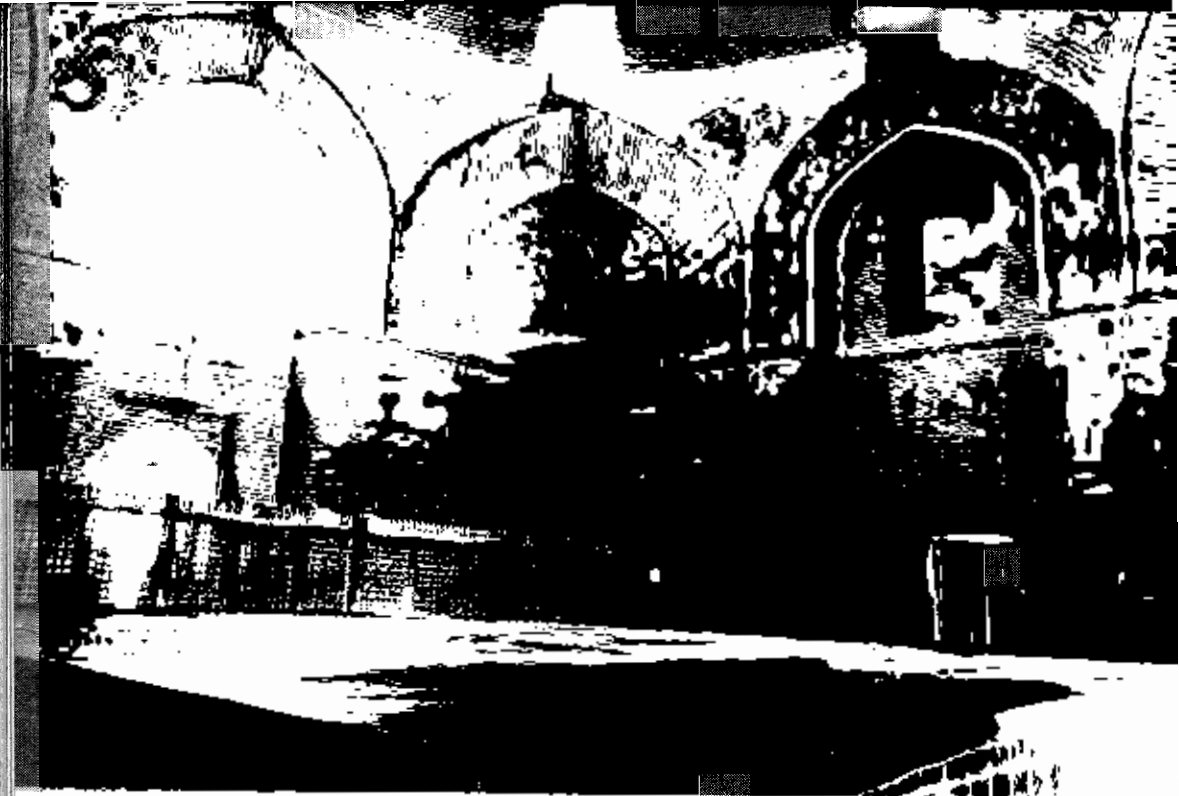
۱۳۴) موسیٰ مبرقع، يك طالچه گچ بری رنگین

۱۳۵) چهل اختران، نمای گنبد و سردر شمالی

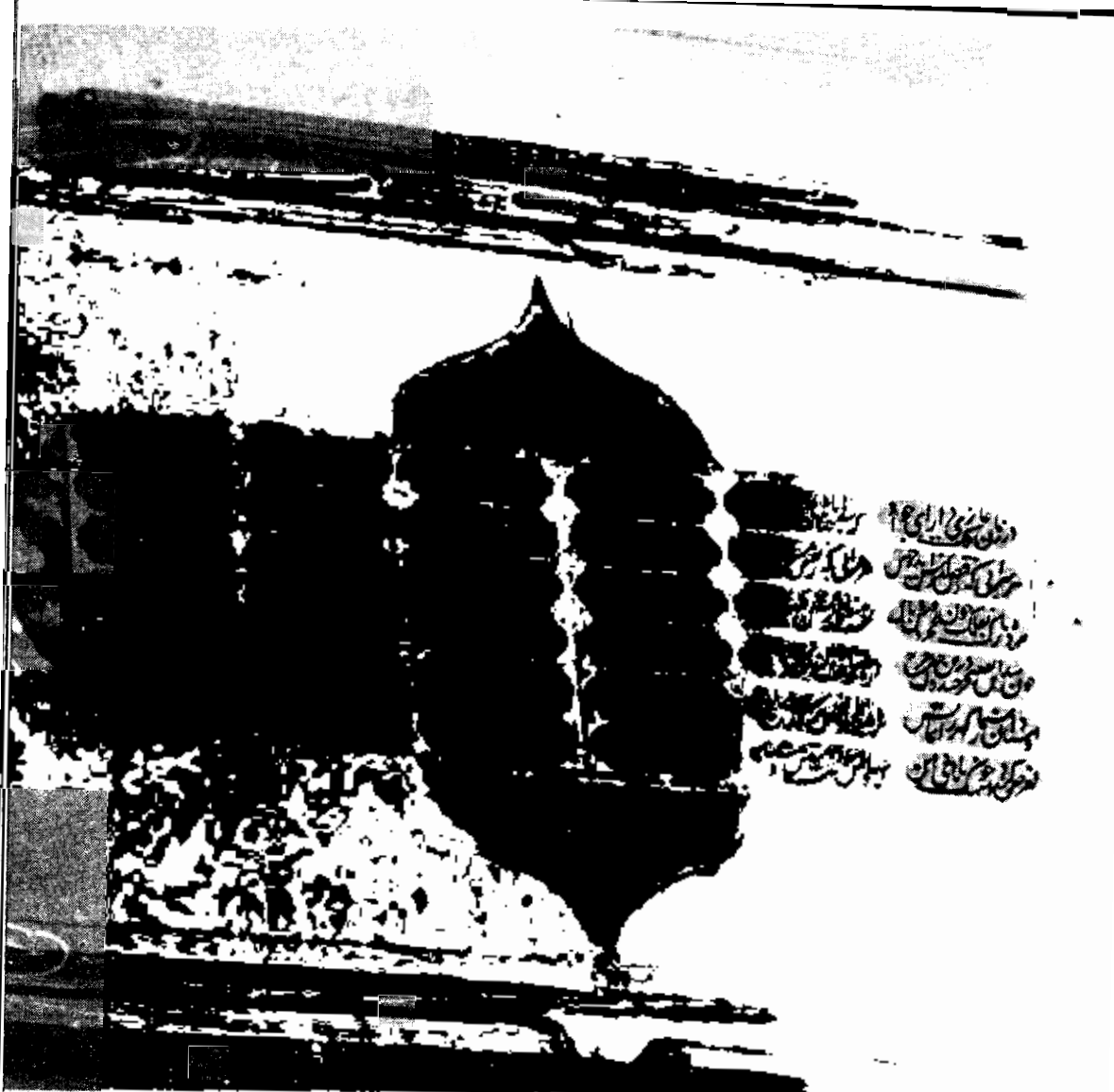
۱۳۶) چهل اختران، نمای درون بنا و سقف

۱۳۷) چهل اختران، نمای درون بنا از جانب غربی و کتیبه درگاه ورود

۱۳۸ (خاکفرج - شاهزاده احمد، نمای گنبد

۱۳۹) خالفرج - شاهزاده احمد، سنگ نبشته بالای درگاه جنوبی

۱۴۰) خالہ فرج - شاہزادہ احمد، نمای درون بنا

(۱۴۱) خاكفرج - شاهزاده احمد، لوح مزار (موزة ايران باستان)

۱۴۲) خاک فرج - صغورا، نمای گنبد وبقعه

(۱۴۳) شاه حمزه، گنبد

۱۴۴) شاه حمزه، ابوان پیشاپیش بقعه

ناہزادہ احمد، لوح برقد

۱۴۷) شاهزاده احمد، لوح مرقد

۱۴۸ شاهزاده احمد، همان لوح که عبارت صفة طاهر در بالای آن دیده می شود

۱۴۹ امامزاده سید ابوالاحمد. نمای بیرونی

۱۱۵۰ سردانه سید ابوالاحمد. نمای سقف

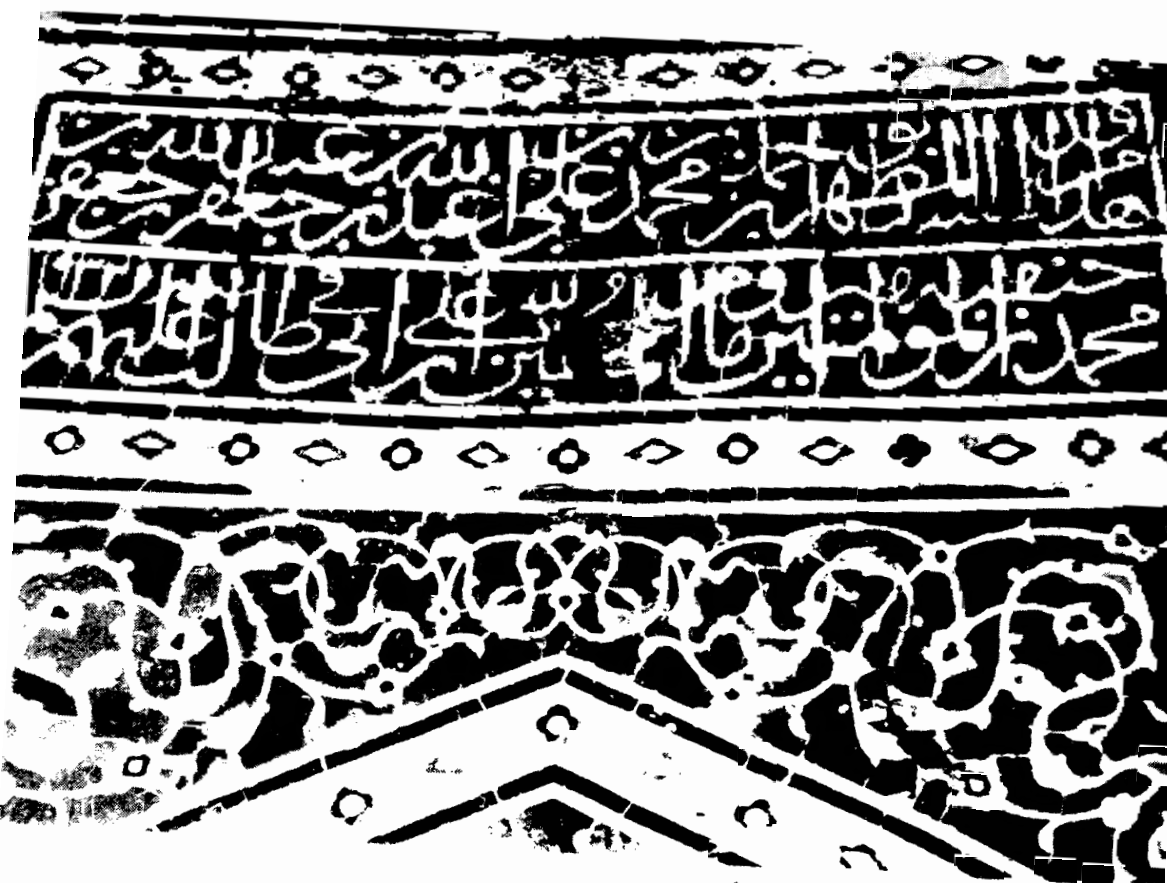
۱۵۱) امامزاده سید ابوالاحمد، نمای درون بقعه از جانب غربی

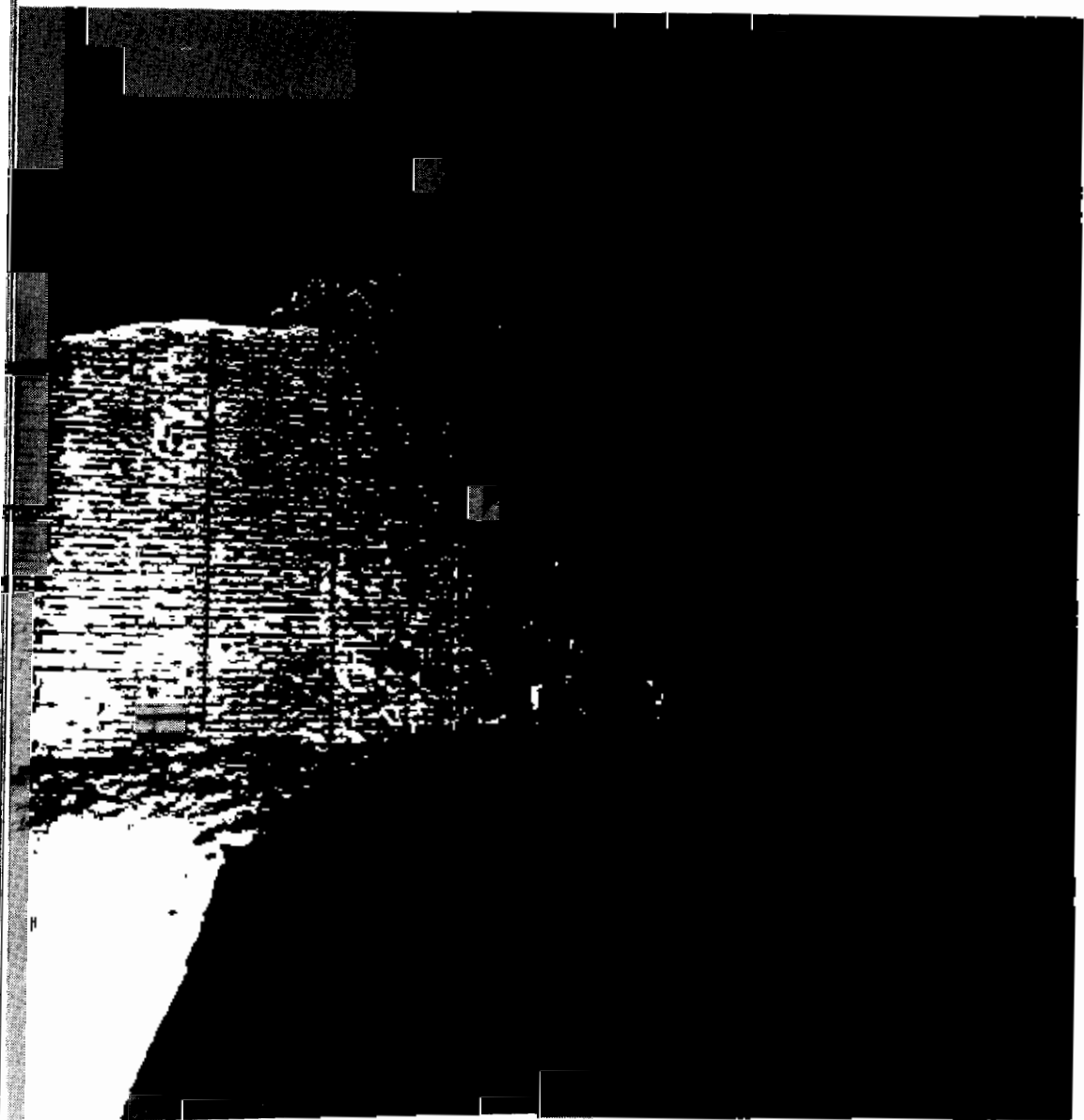
۱۵۲) امامزاده سید ابوالاحمد، نمای درون بنا ارسوی جنوب

۱۵۳) امامزاده سید ابوالاحمد، مشهد، نورگیر عربی و بخشی از کتیبه کبر بنامی

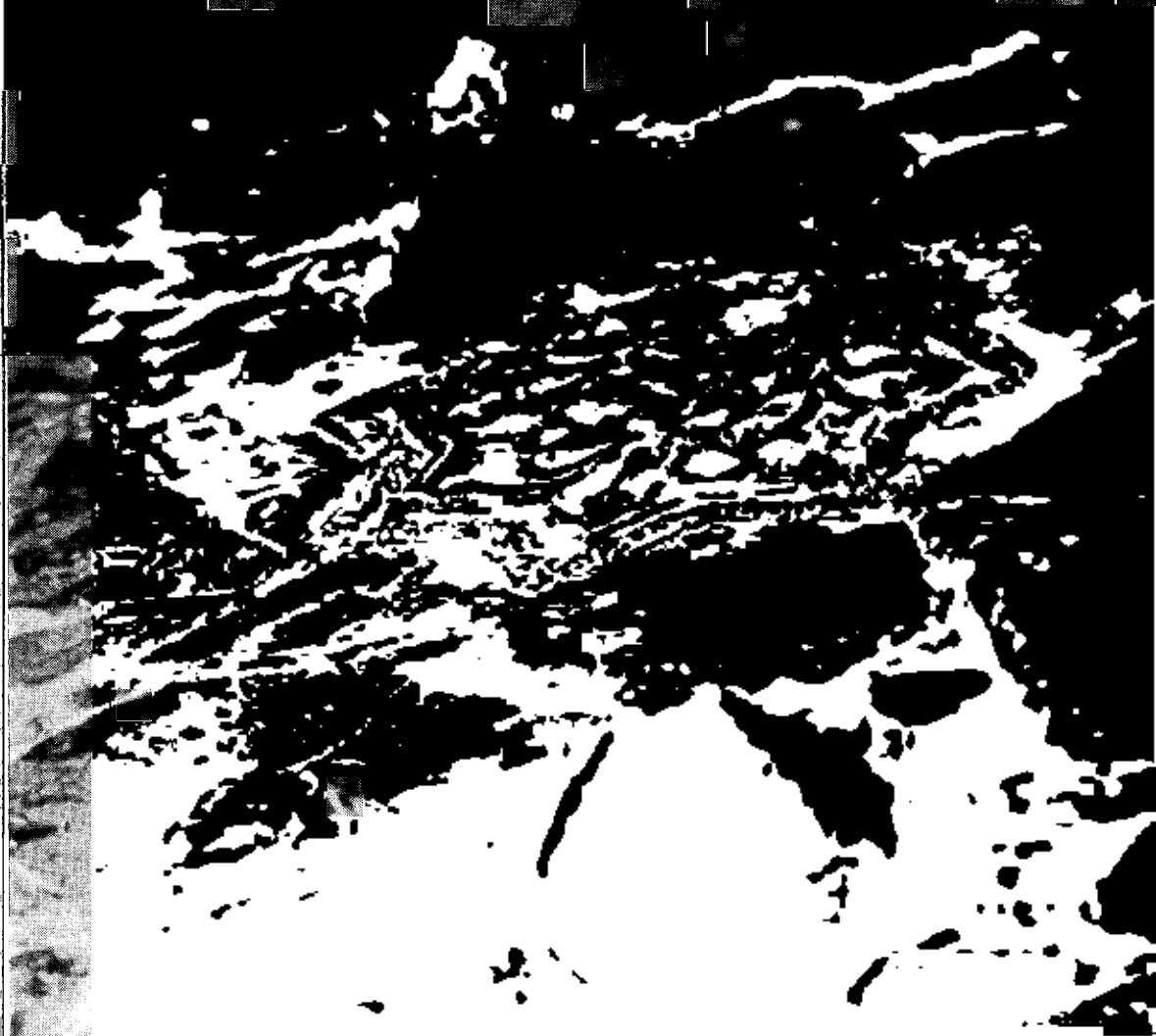
(۱۵۴) امامزاده سید ابوالاحمد ، کتیبہ لوح عرفد

۱۵۵) بسای مجاور مرادعلی بن جعفر. نمای خارجی

۱۹۳۶ با. اس. اور. بانموداری از تزیینات پیشین بدنه خارجی بقعه

۱۵۷ شاه ظهیر، یک ختت کاشی هشت پر روی موقد

۱۵۰) شیخ اباصلت ، نمای خارجی

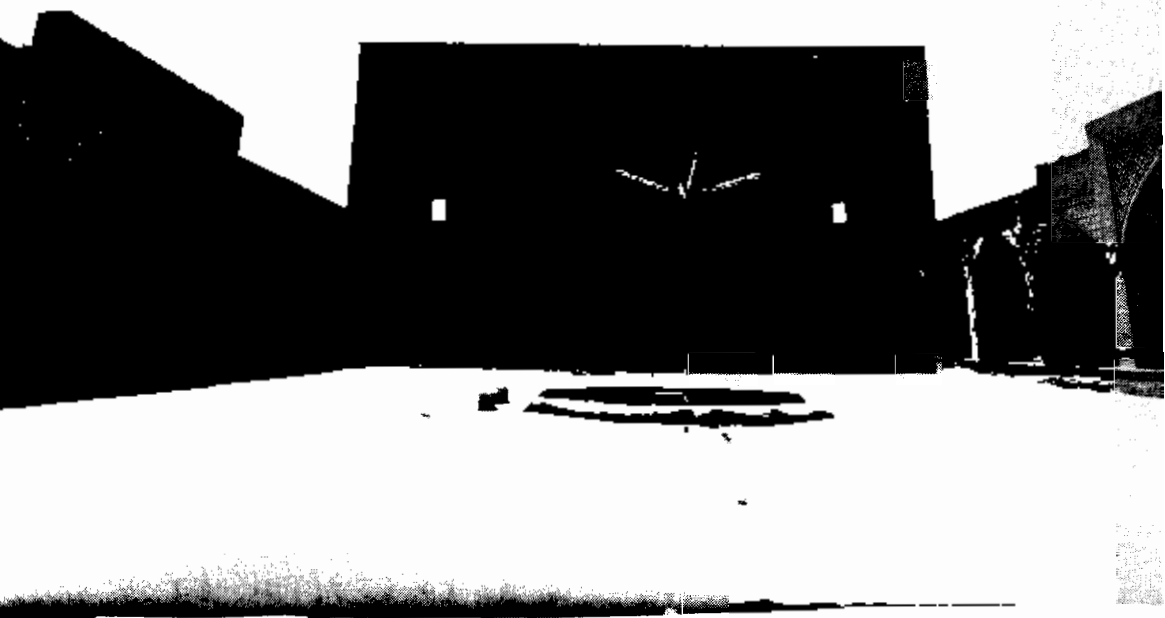
۱۵۹ سلطان محمد شریف ، لوح مرقد

چهار امامزاده ، نمای خارجی

مسجد کیروان ، کبک ۱۹۸۵ء

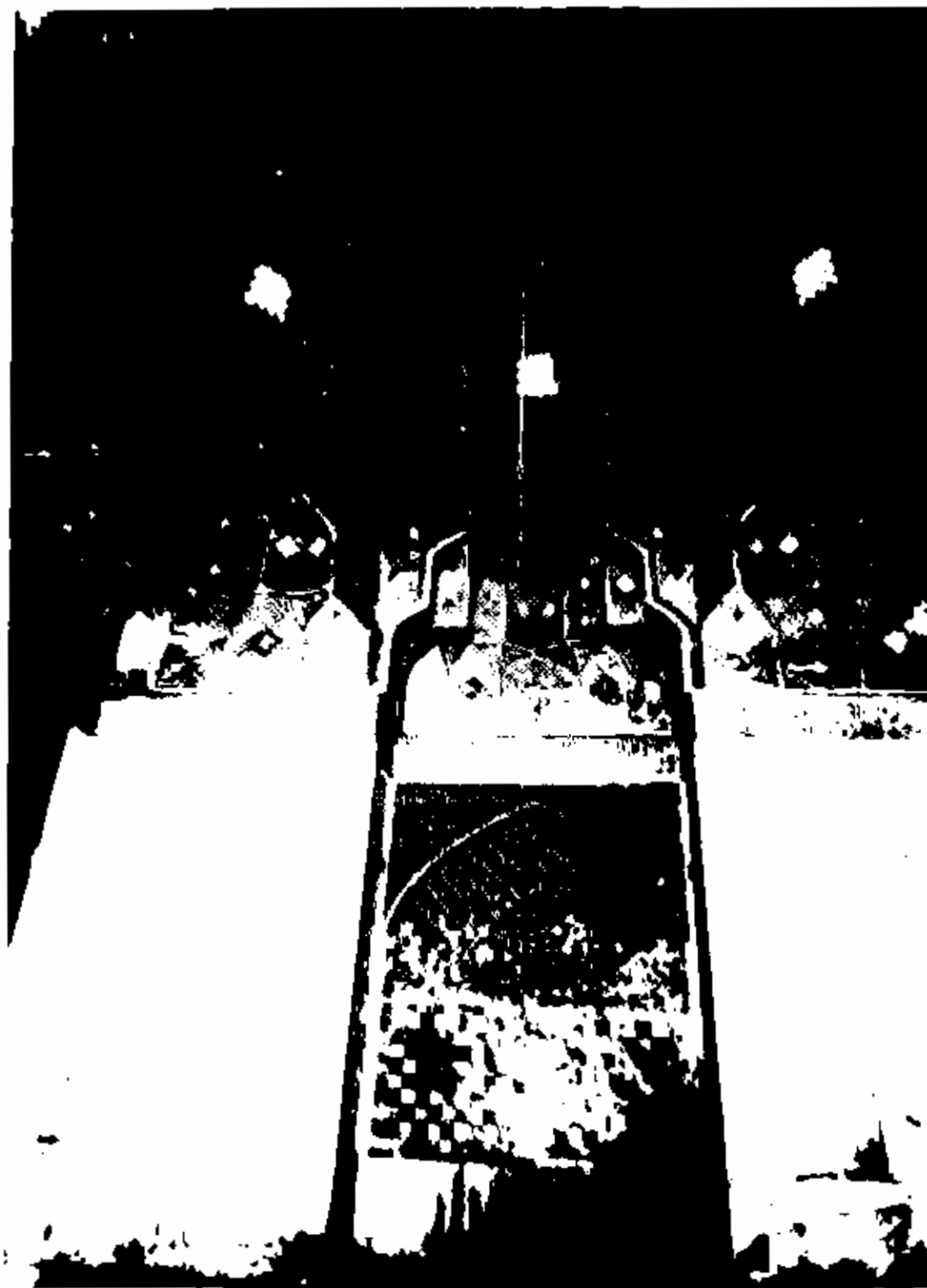
۱۶۲ مسجد جمعه ، نمای صحن و ایوان جنوبی مسجد

مسجد حمة . سقف مقصوره

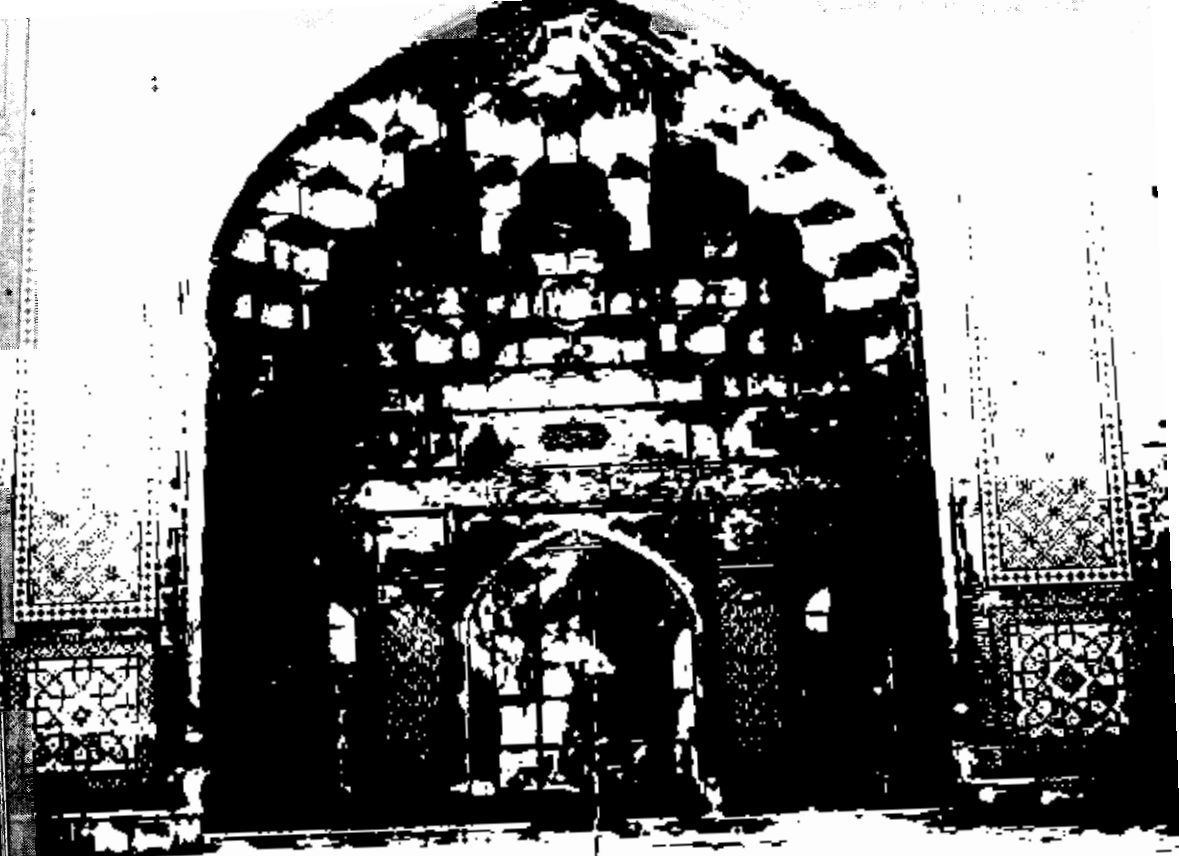
۱۱۶۴ مسجد جمعه ، نمای درونی مقصوره

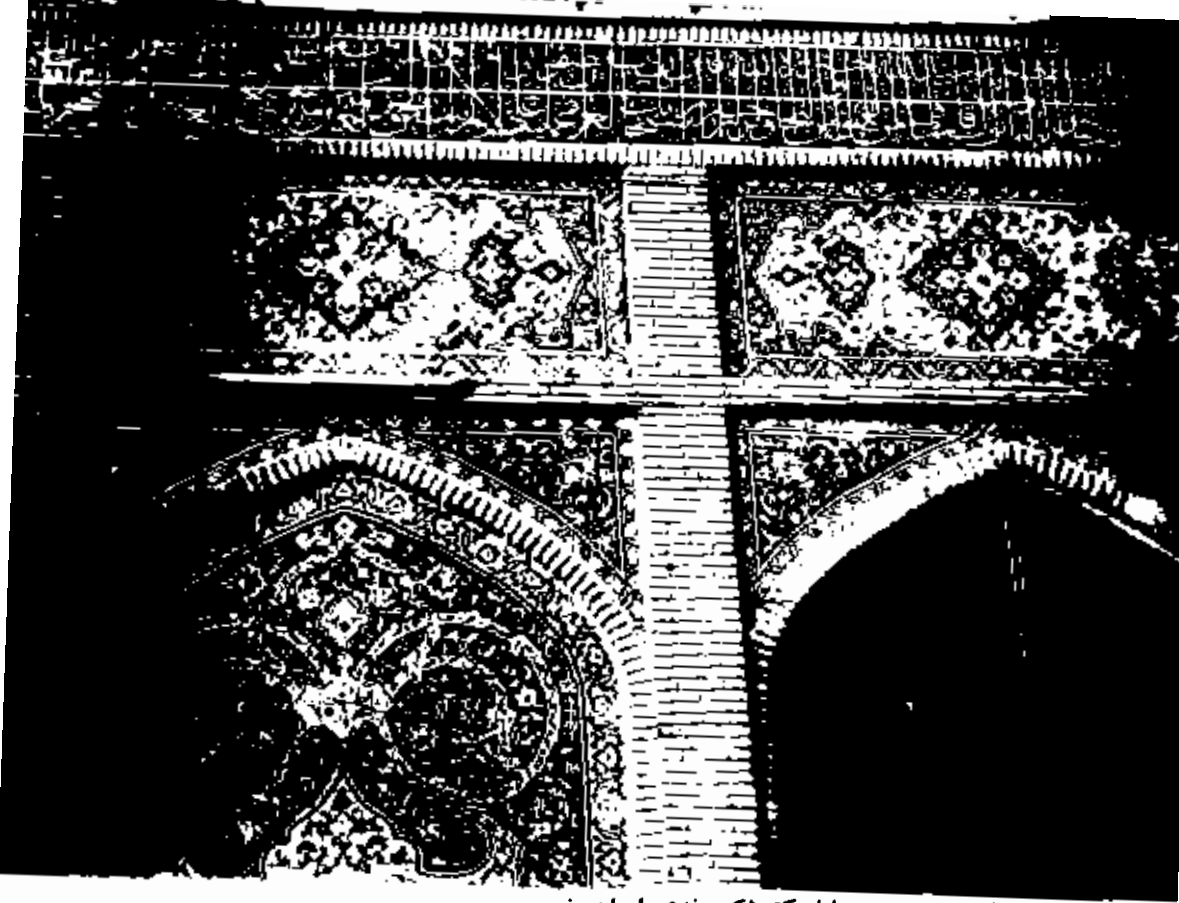
١٦٥) مسجد جمعه . مقصوره . محراب و کتیبه دوره فتحعلی شاه

(۱) مسجد جمعه ، تزیینات پوشش و مقرنس کاری مقصود

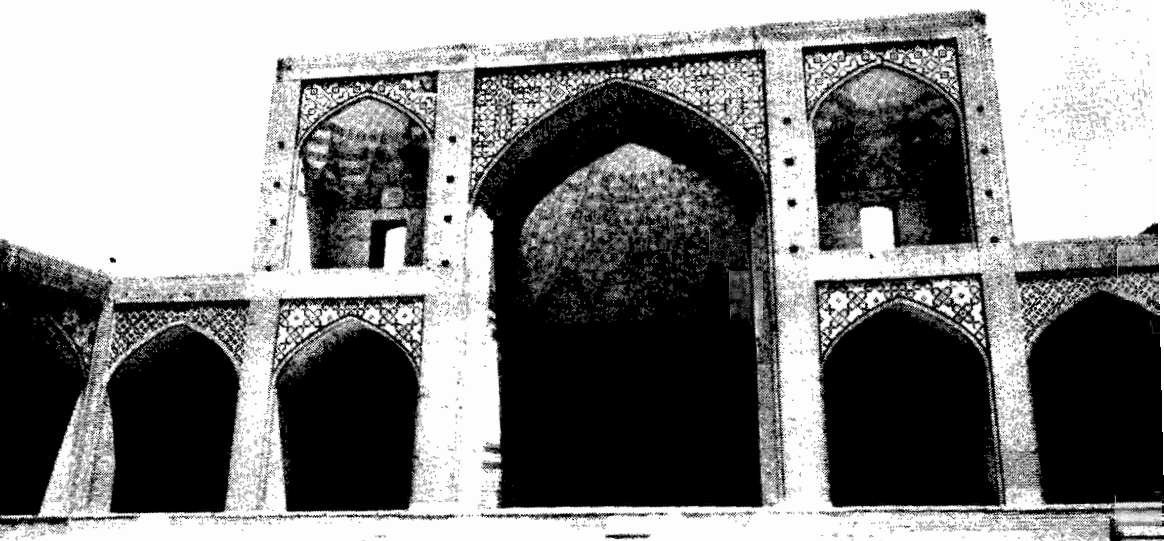
۱۶۷ مسجد جمعه ، ایوان جنوبی و طره گرداگرد آن

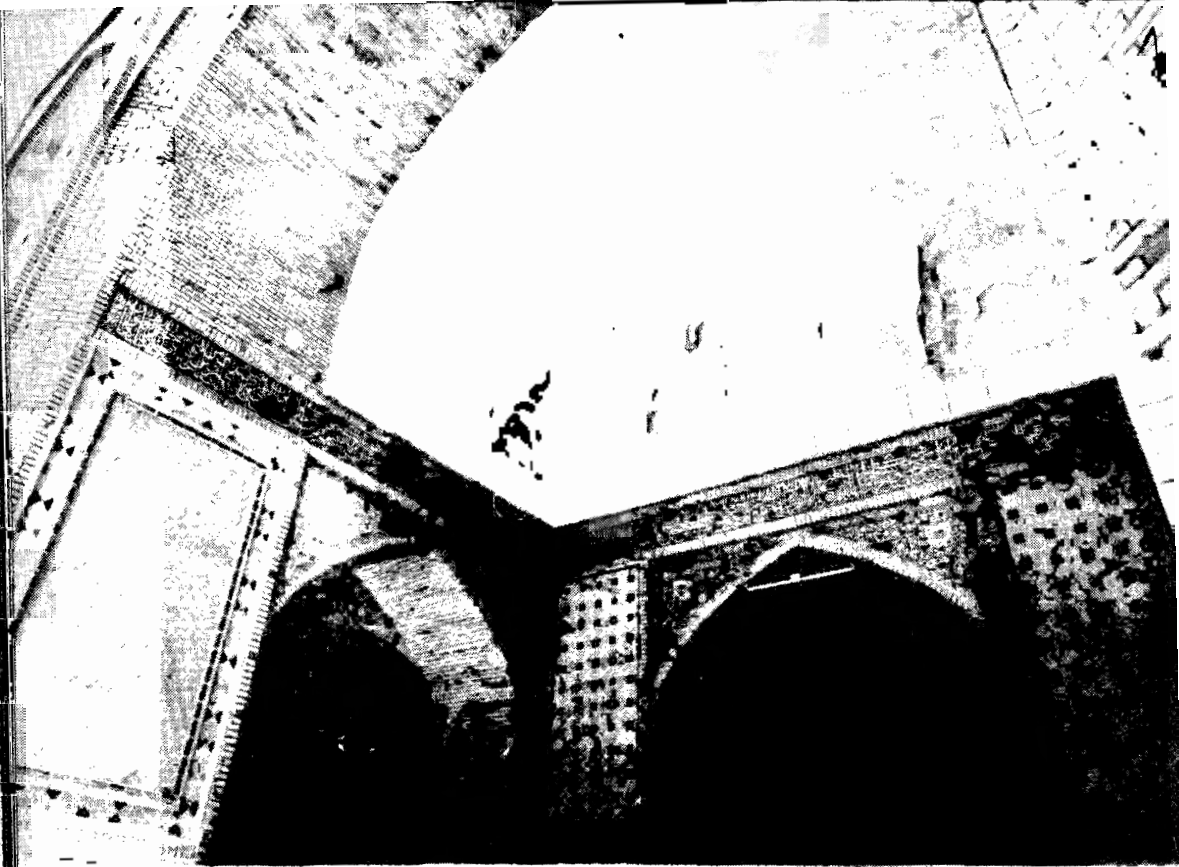
— ۱۶۸ مسجد جمعه ، پایان کتیبه کمر بندی ایوان جنوبی

۱۶۹) مسجد جمعه ، ایوان جنوبی ، مقرنس کاری سقف

(۱) مسجد جمعه ، ایوان شمالی

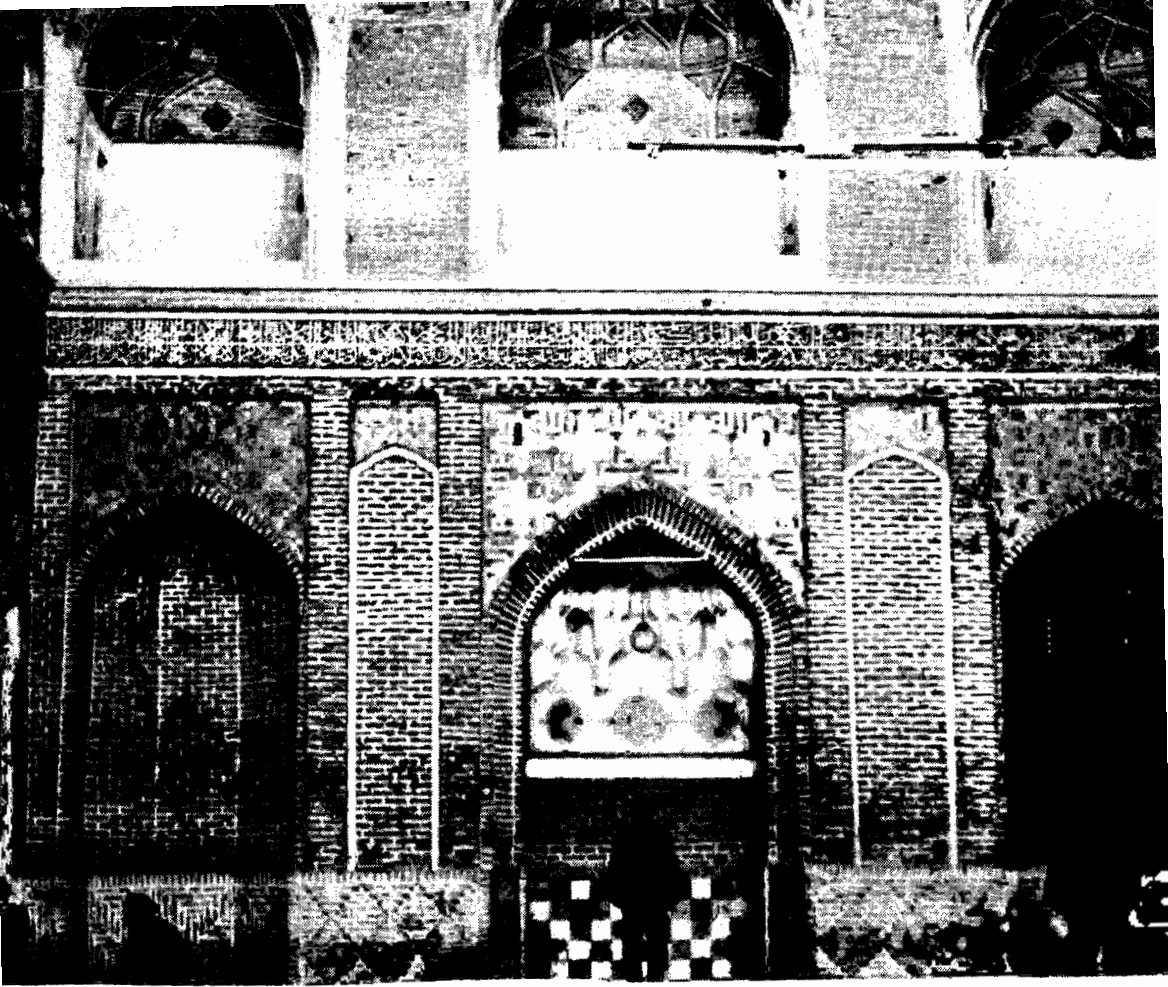
(۱۷۱) مسجد جمعه ، کتبه ایوان شمالی

۱۷۲) مسجد الجمعة ، زیر زمین وشبستان غربی

(۱۷۳) مسجد جمعه ، شبغان غربی

۱۷۵) مسجد امام . ایوان جنوبی

۱۷۶ مسجد امام ، ایوان جنوبی ، آغاز کتیبه کمر بندی

۱۷۷) مسجد امام ، سه چشمه ایوان جنوبی ، نمودار سبک بنا

(مسجد امام ، چشمه اخيرايوان جنوبی ، نمودارسبک بنا

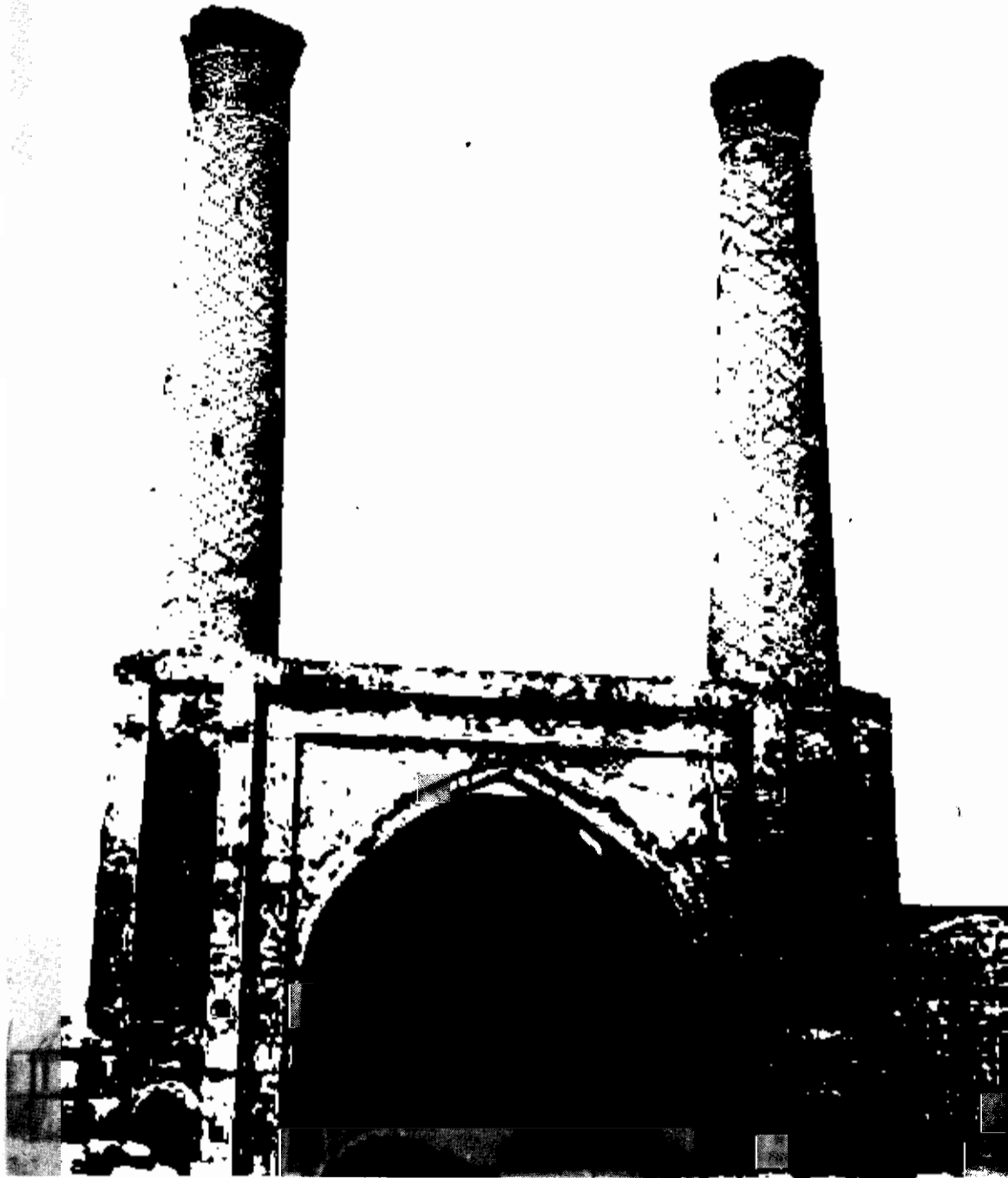
(۱۷) مسجد پنجه علی ، کتیبه ها و کاشی ها

۱۸۰) مسجد عشقعلی ، شاه‌نشین جنوبی

۱۸۱) مسجد عشقعلی ، نمای درون از زاویه شمال شرقی

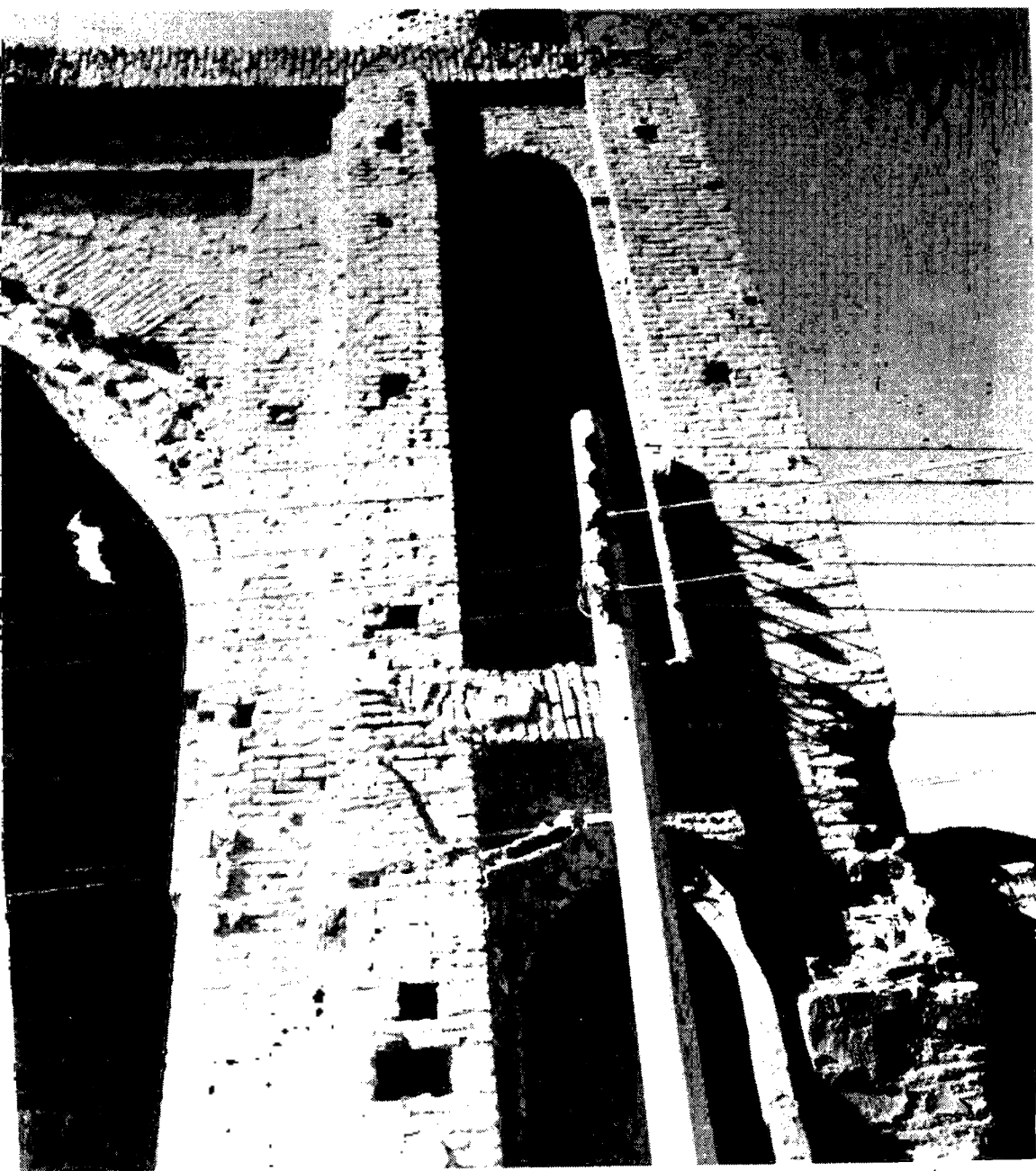
۱۸۶) مدرسه نجائیة ، سردر و مناره‌ها

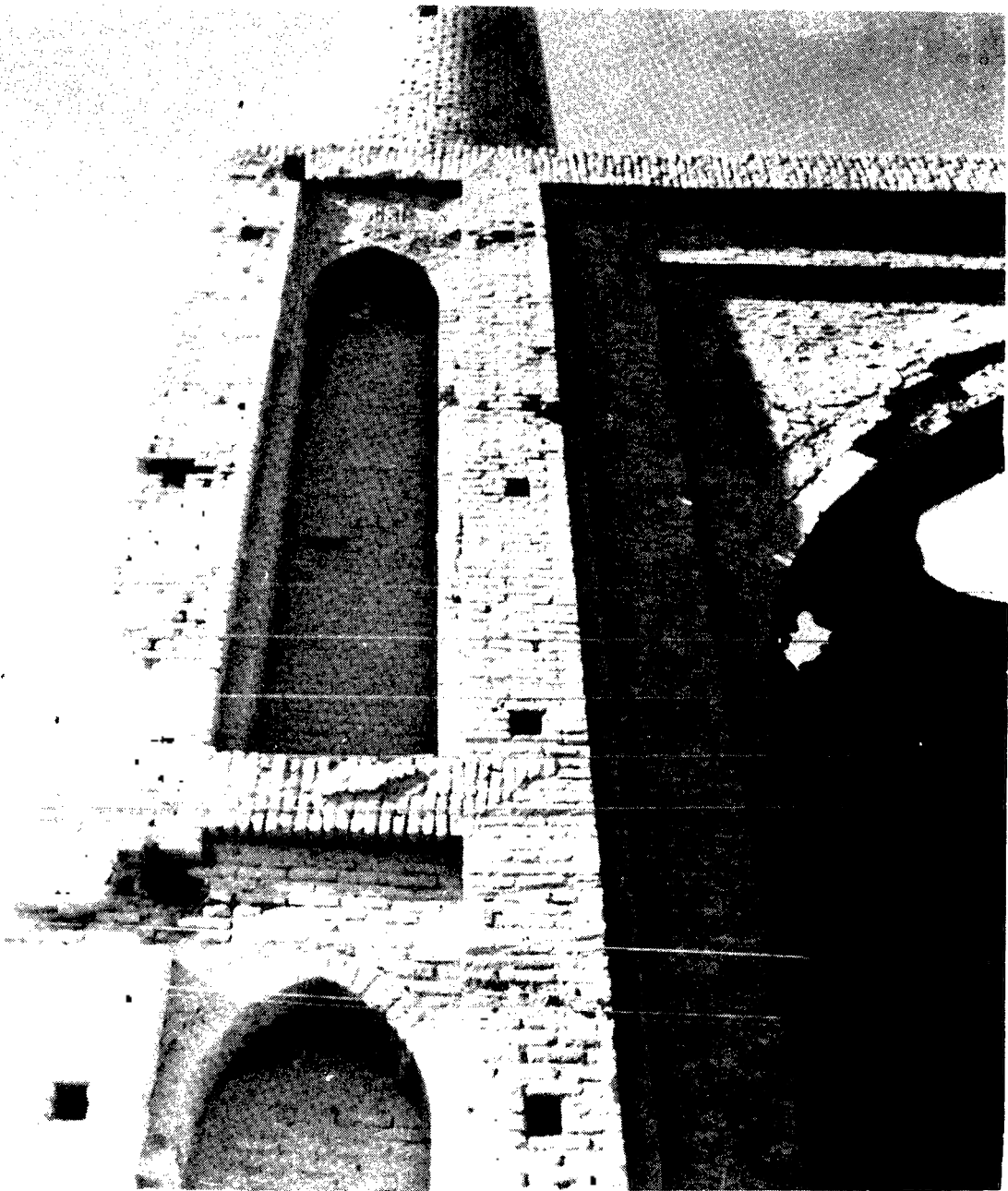
۱۸۳) مدرسه غیائیه ، بازمانده آرایش گچ‌بری دودلالی پشاپیش سردر
بانام‌های محمد و عالی

۱۸۴) مدرسه غیاثیه ، بازمانده آرایش گچ‌بری هلالی‌های سردر با اثری
از مقرنس پیشین سقف

۱۸۵) مدرسه غیاتیہ ، بازمانده ارایش کجبری طاق نماها وبدنه پایدها
(پایه شمالی)

۱۸۶) مدرسه غیاثیه ، بازمانده آرایش گچ بری سردر (پایه جنوبی)

۱۸۷) مدرسه غیاثیه ، پایان کتیبه مناره جنوبی مشتمل بر تاریخ بنای آن

۱۸۸ مدرسة غياتيه ، پایان کتیبه مناره جنوبی مورخ ۸۳۰

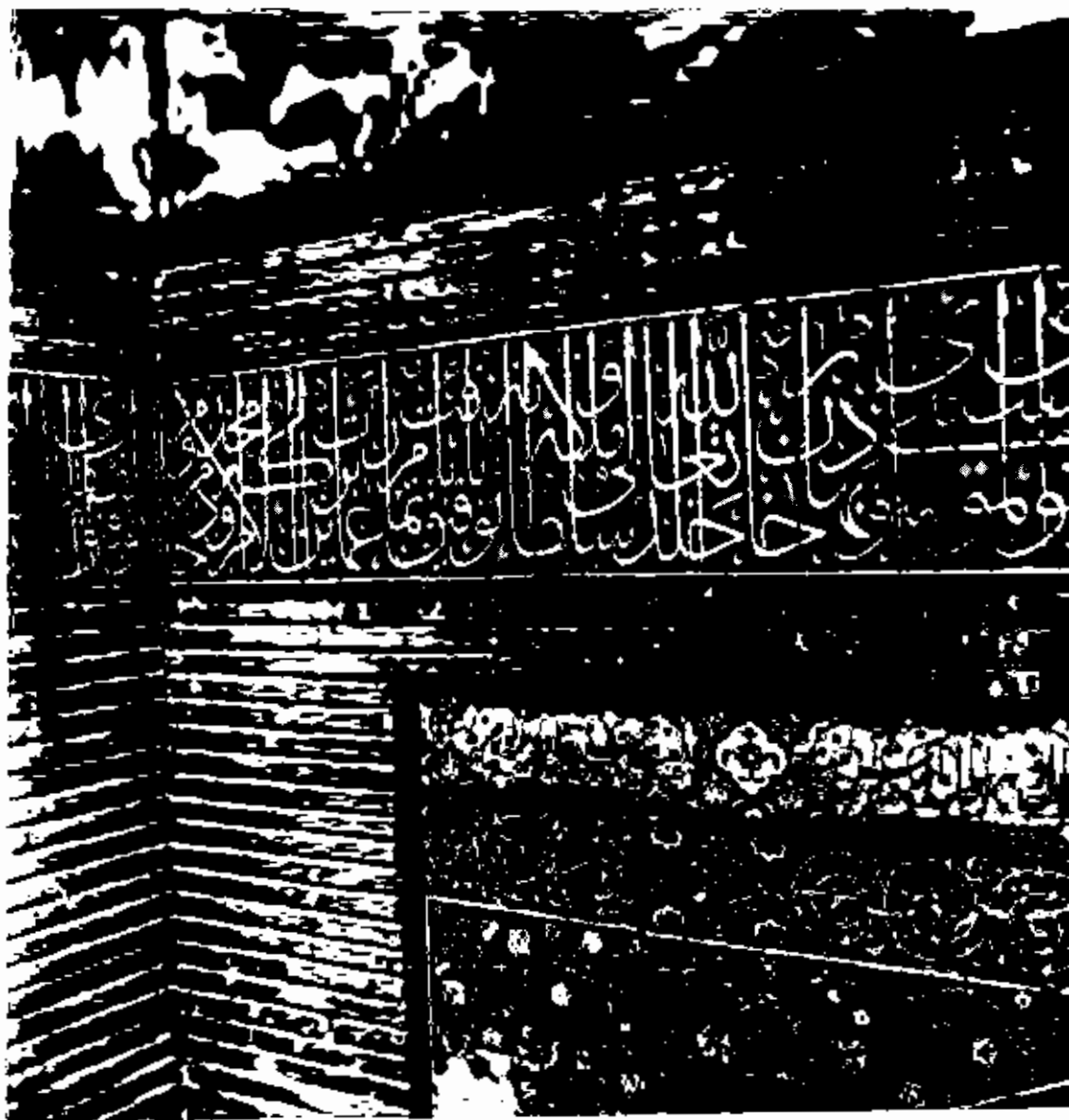
۱۸۹) مدرسه رضویه ، سنگ‌نبشته سردر شمالی مورخ ۱۰۹۴

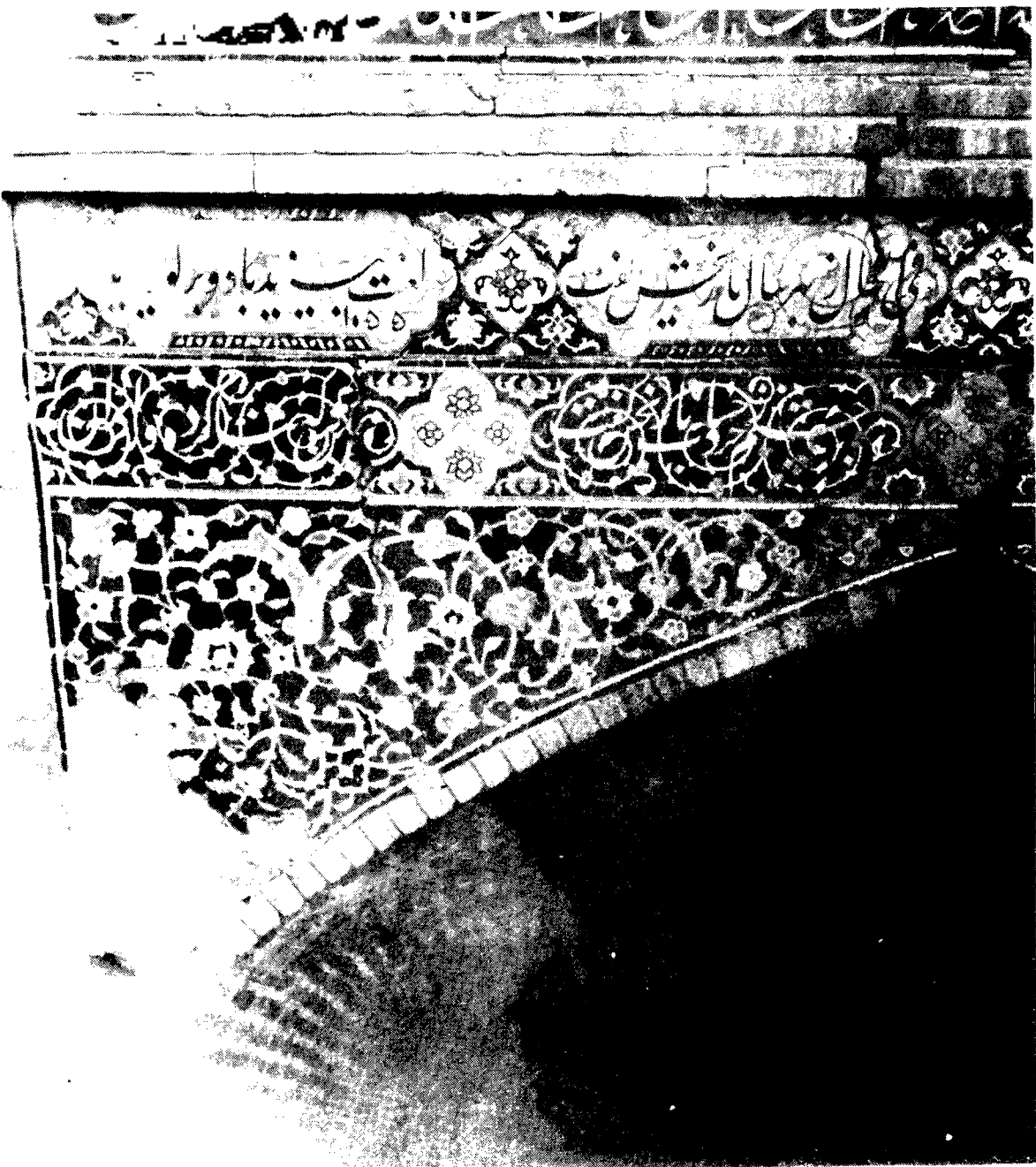
۱۹۰ دارالشفاء ، اب انبارساروتقی ، کتیبہ درگاہ

۱۹۱) دارالشفاء، آبانبارساروتقی، کتبیبة درگاه

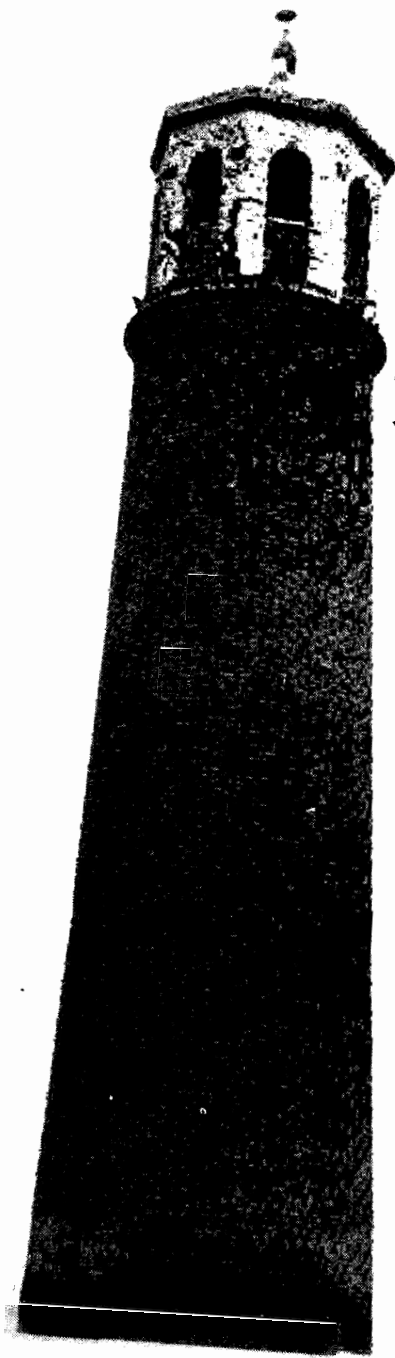
(۱۹۲) دارالشفاء، آب انبار ساروتقی، کتیبه درگاه

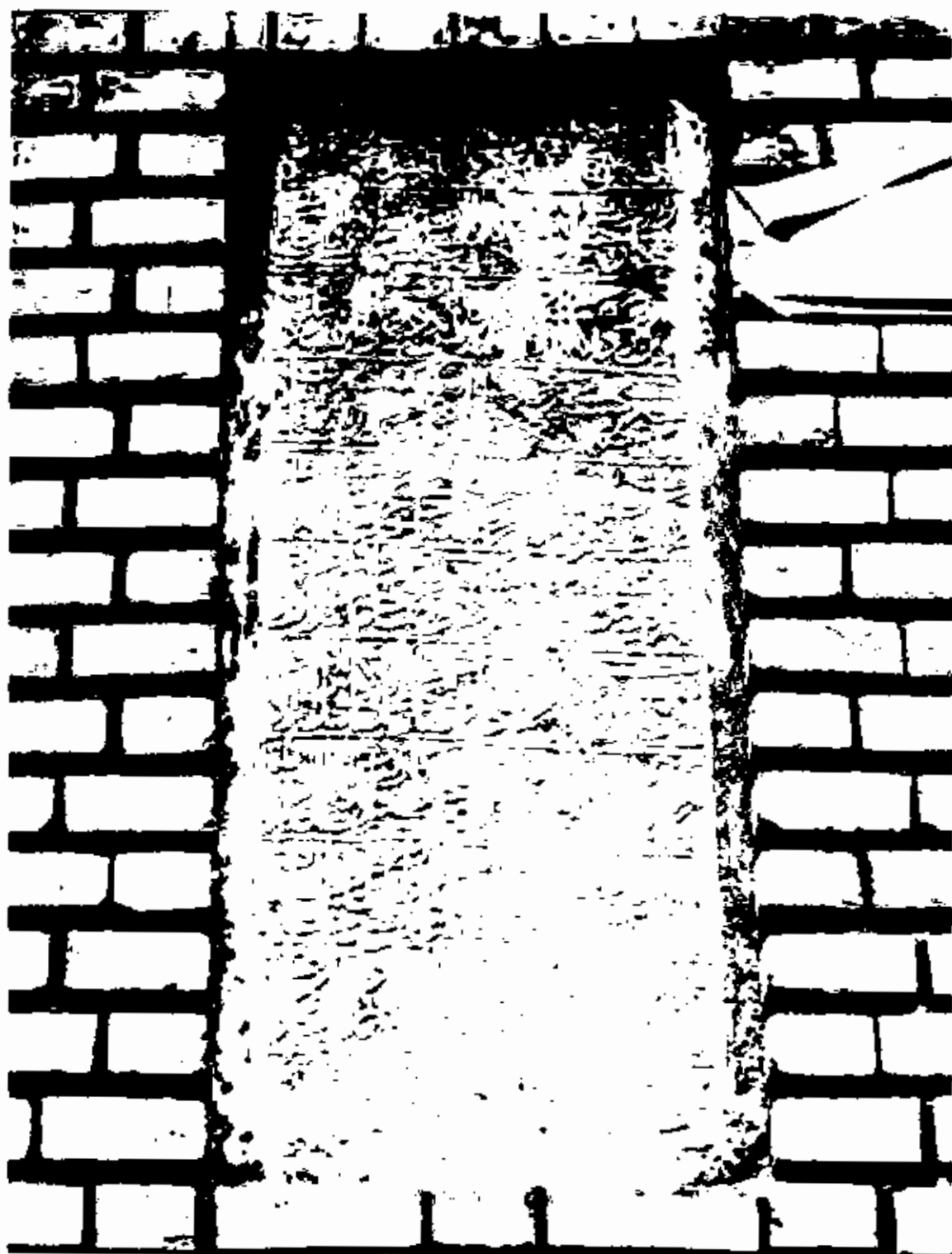
۱۹۹۳، دارالشفاء، آب انبار سارونقی، اریس کاسی، عرق پیشانی درگاه

۱۹۴ دارالشفاء . آب انار ساروتقی . سنگ نبشته مورخ ۱۲۰۴

۱۹۵) مناره میدان، از آثار دوره سلجوقی با نهای اجرای ازدوره زندیه

۱۹۷) سنگ نشسته، مورخ ۹۶۳ حاکی از وقف قمانی بر محله میدان قم

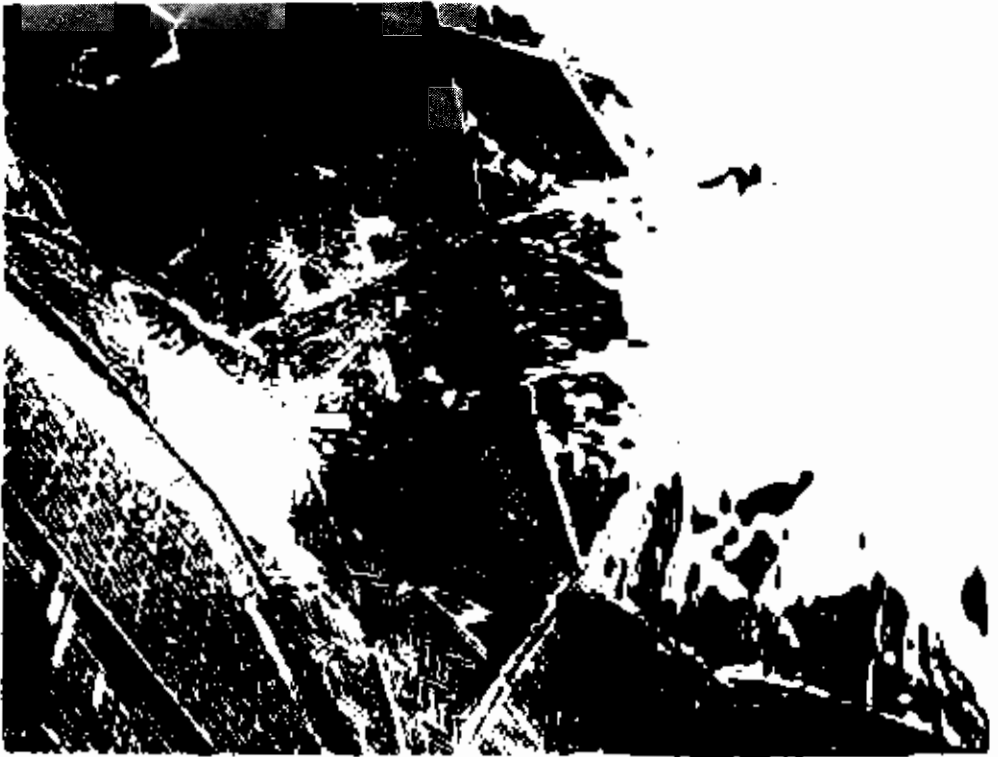
١٩٨ تيمچه بزرگ - بازار

١٩٩ (١٩٩٩) تيمچه بزرگ - بازار

۲۰۰ (۲۰۰) نیمچه نوزک - چشمه میانه

(۲۰۱) تيمچه بزرگ، بوئش سلف

۲۰۲) تیمچه بزرگ، درهای ارضی پشاپیش عرفها

٢٠٣) مطب حکیم شفاءالدوله

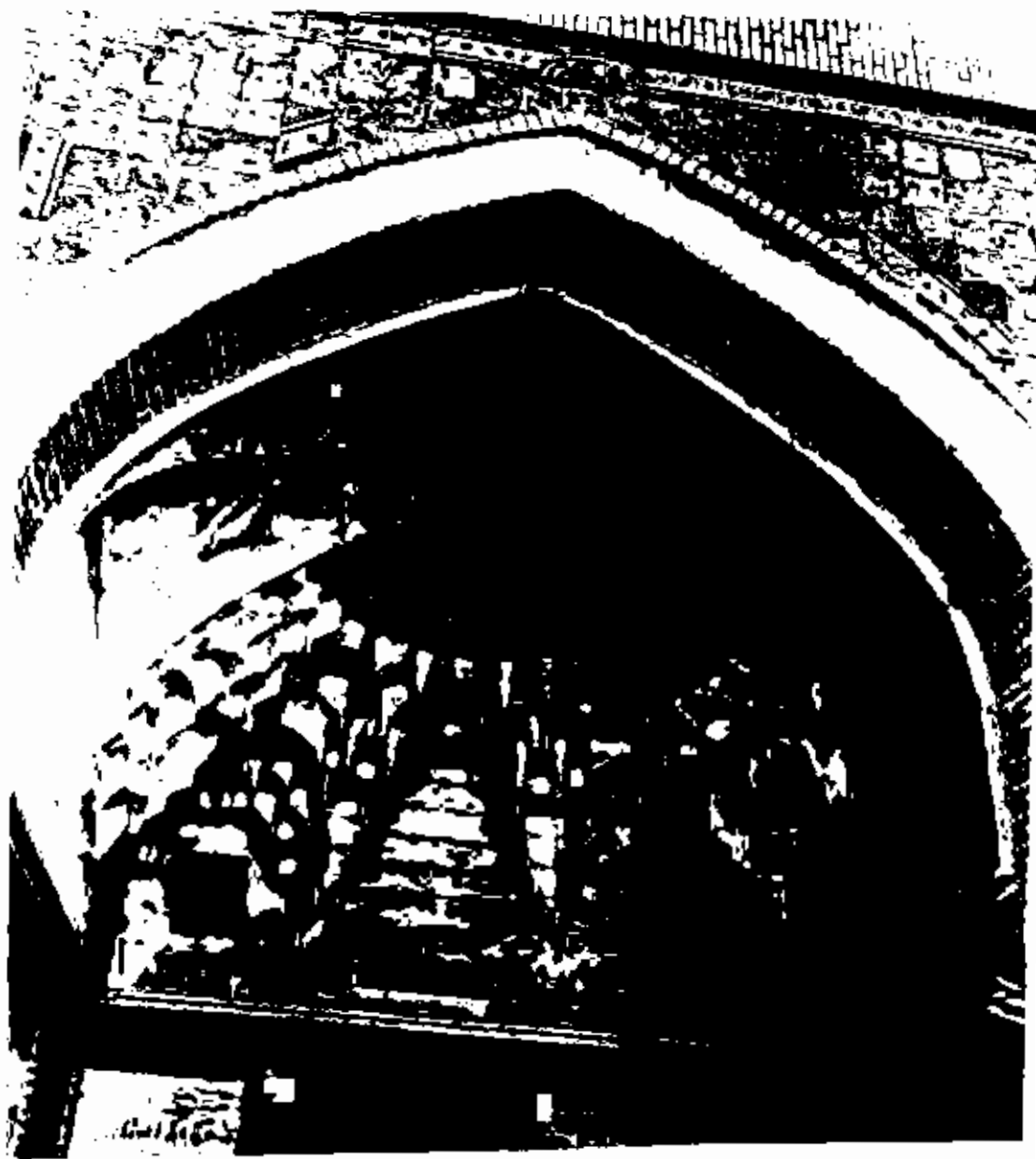
٢٠٤ جمکران - سنگ نیشته مسجد صاحب الزمان

۲۰۵) جمکران - قریه گزگابی، بقعه امامزاده هادی، بهمنی

۲۰۶ قنوت - مزار طیب و طاهر، نمای بیرونی کبکد

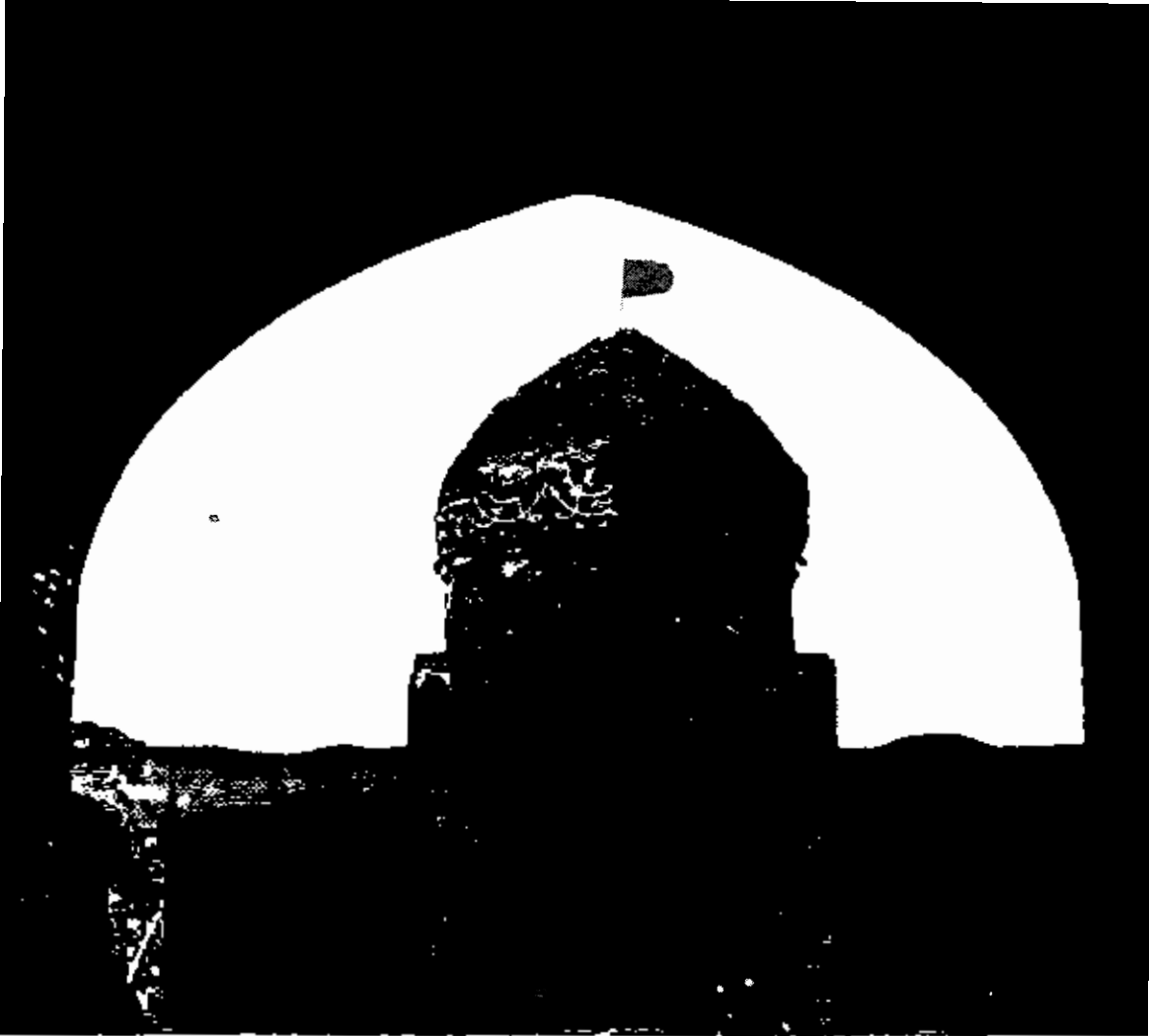
٢٠٧ قنوات - مزار طيب و طاهر. ايوان شرقي

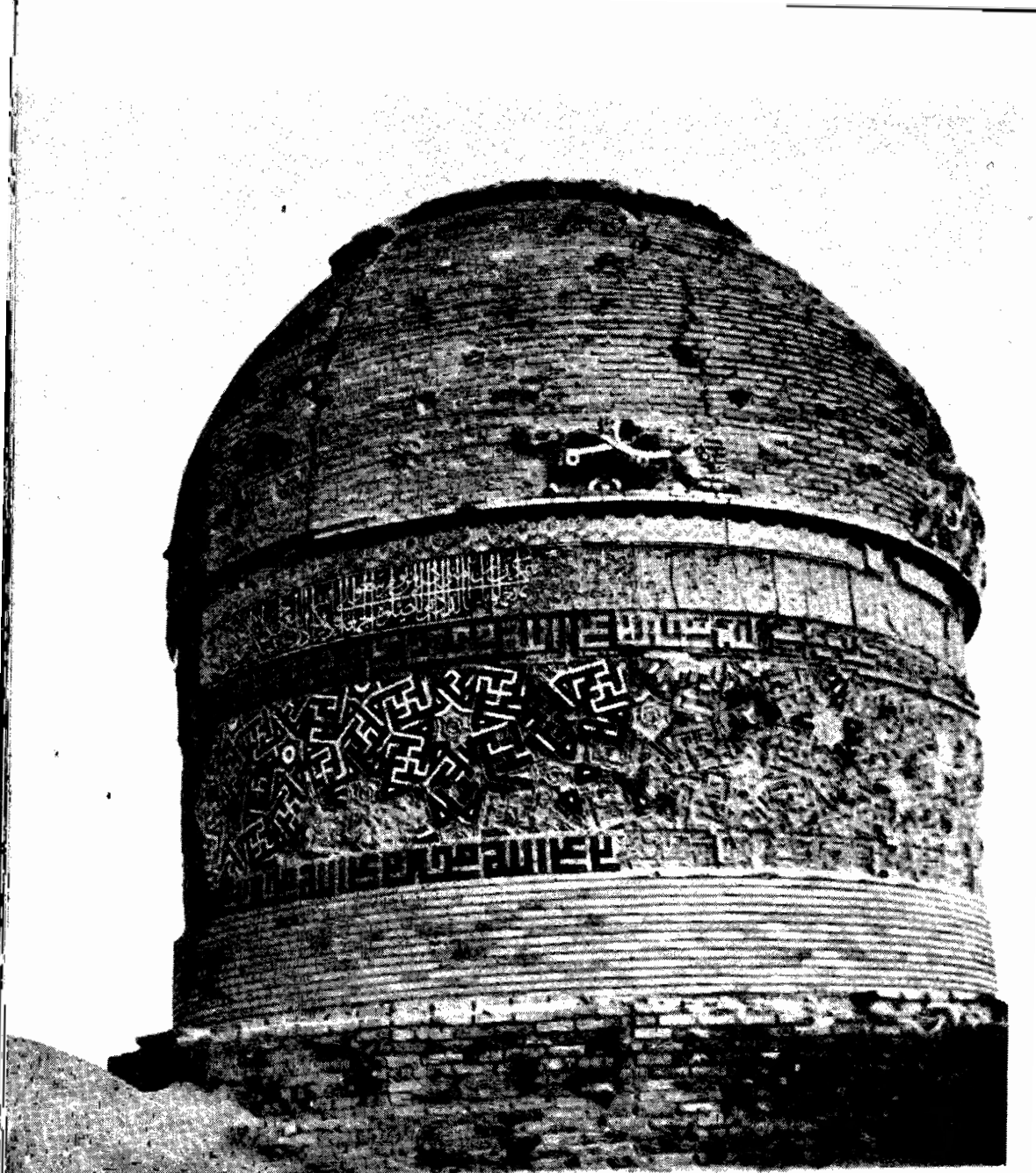
۲۰۸) قنوات - مزار طیب و ظاهر. نمای درون بقعه

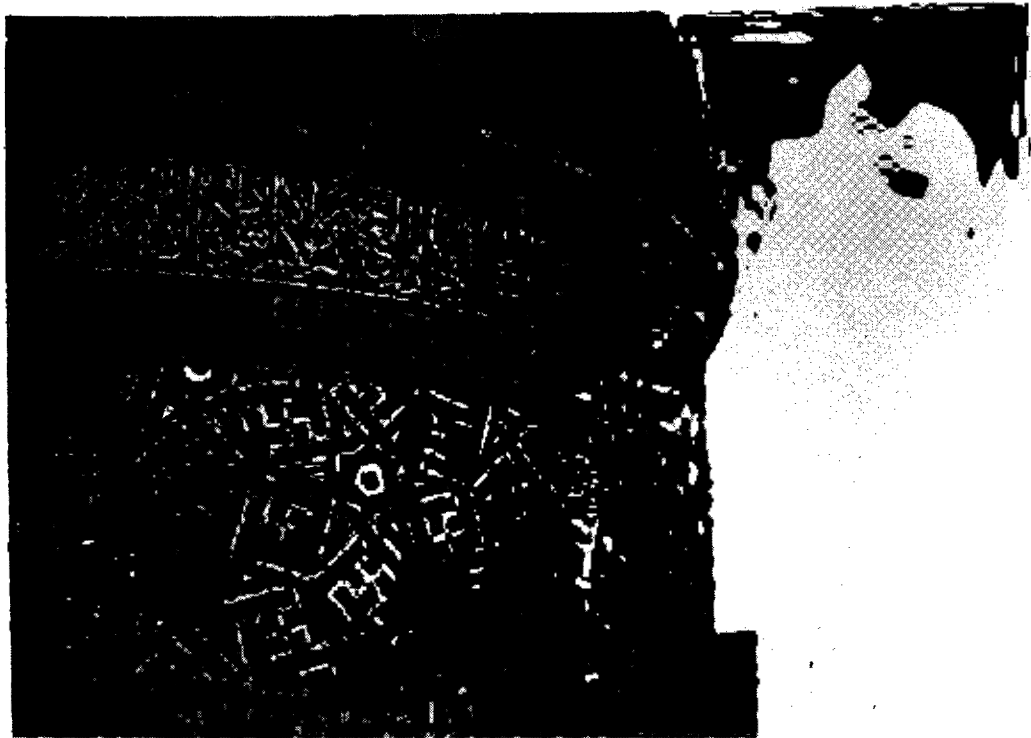
۲۰۹ قنوات - مزار حدیجہ خانون، لوح مرقد

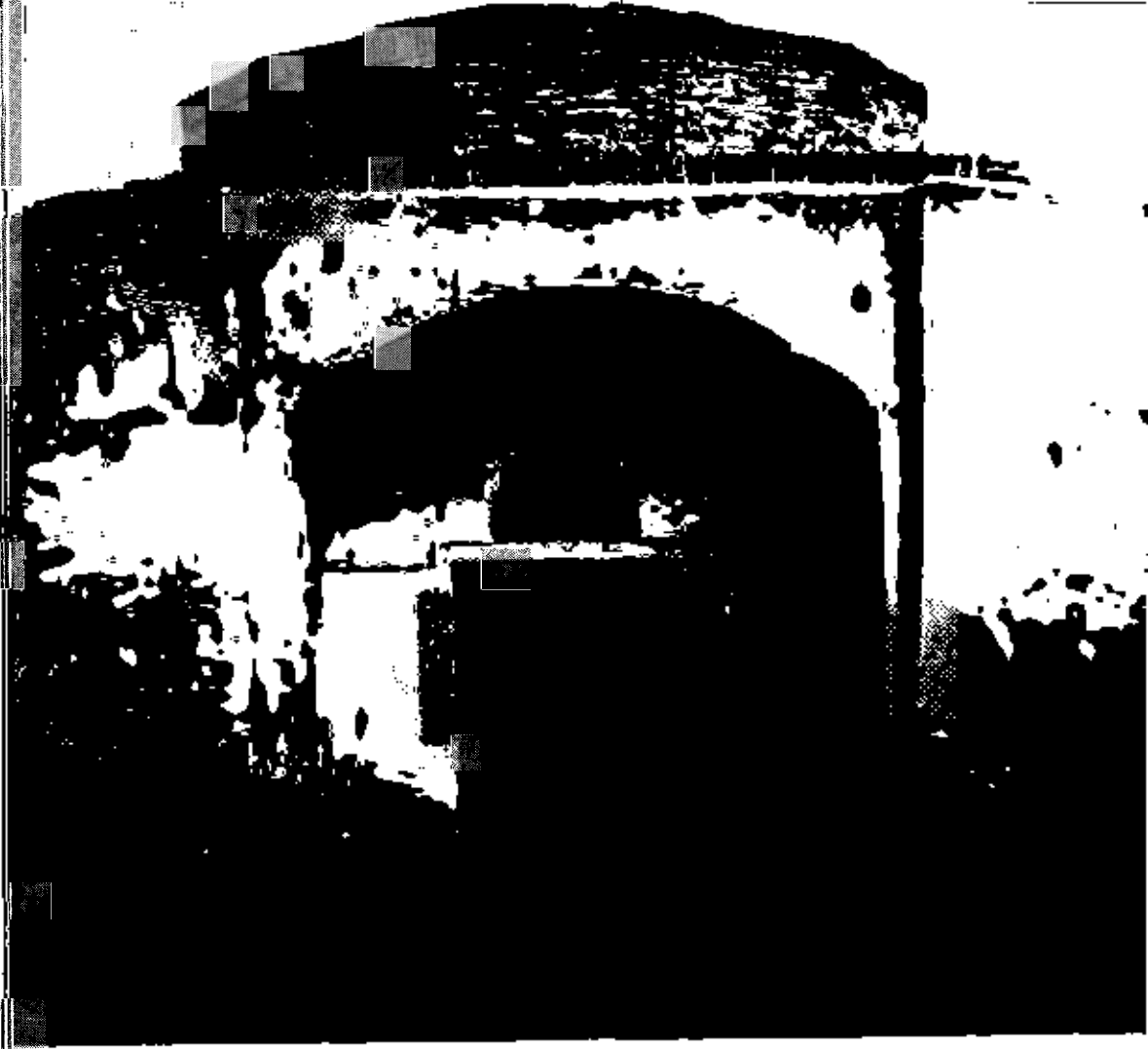
۲۱۰ قنات - سکینه خاتون، نمای بنا

۲۱۱) فنوات - سكينه خانون، نساى كيند

۲۱۲) قنوات - سکینه خانون، کتبه و تزینات گنبد

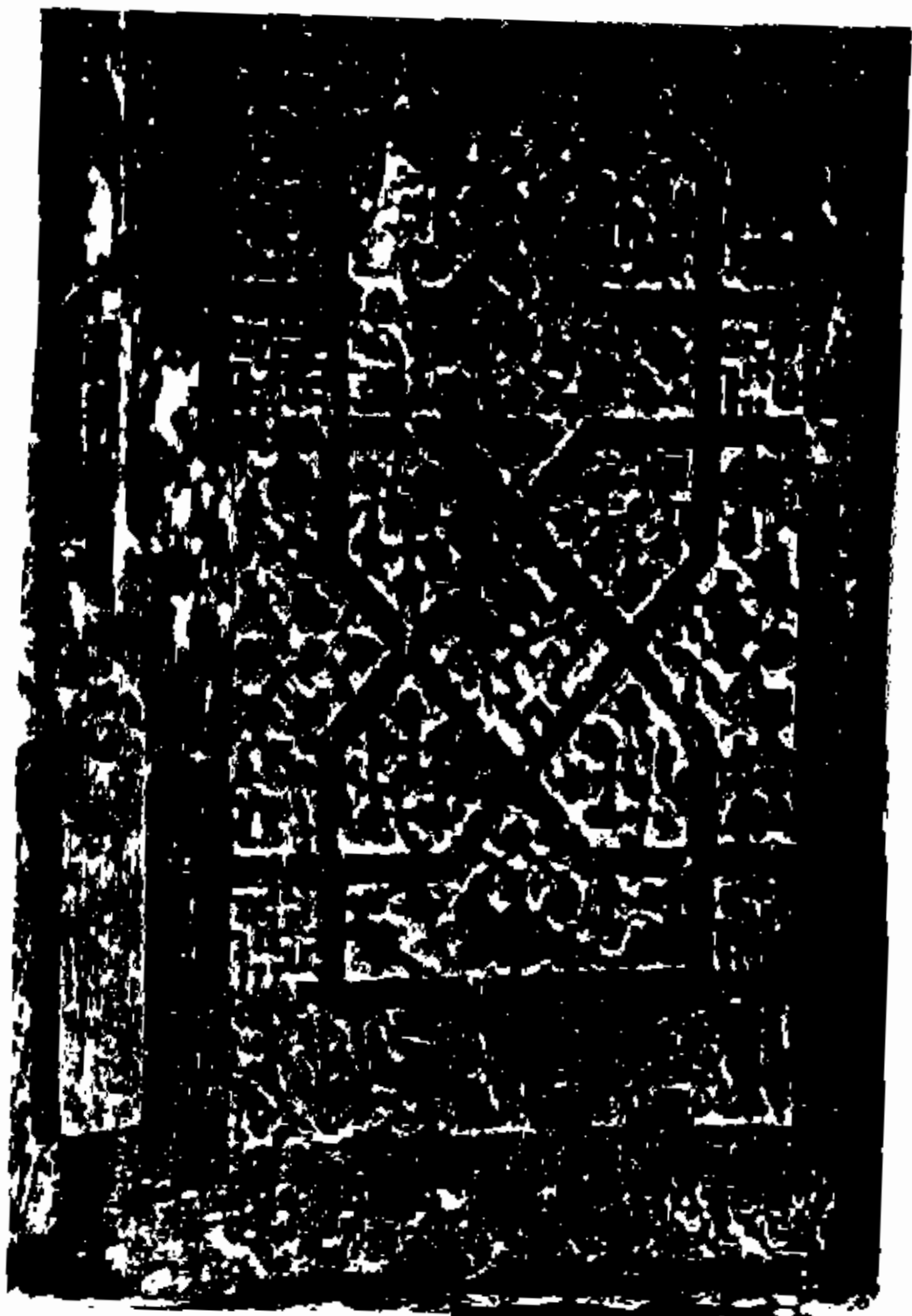
(۲۱۳) انگرود - حلیمه خاتون

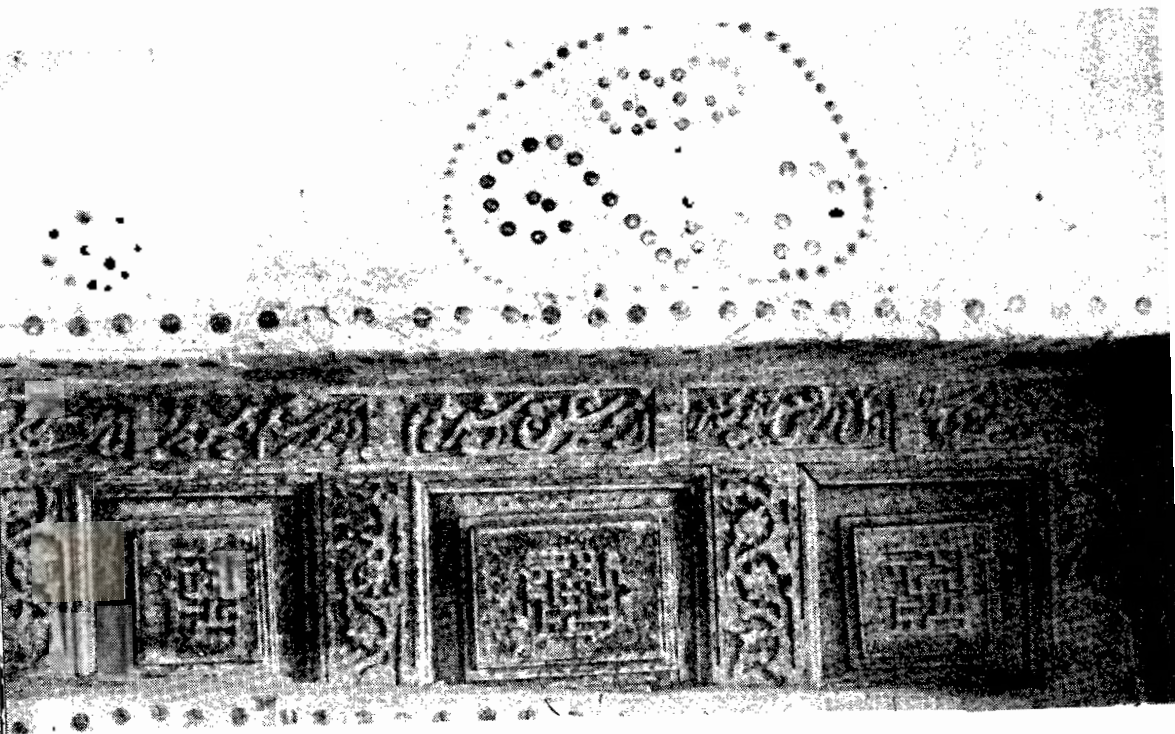
۲۱۴ دهکده صرم. گنبد مسجد جامع

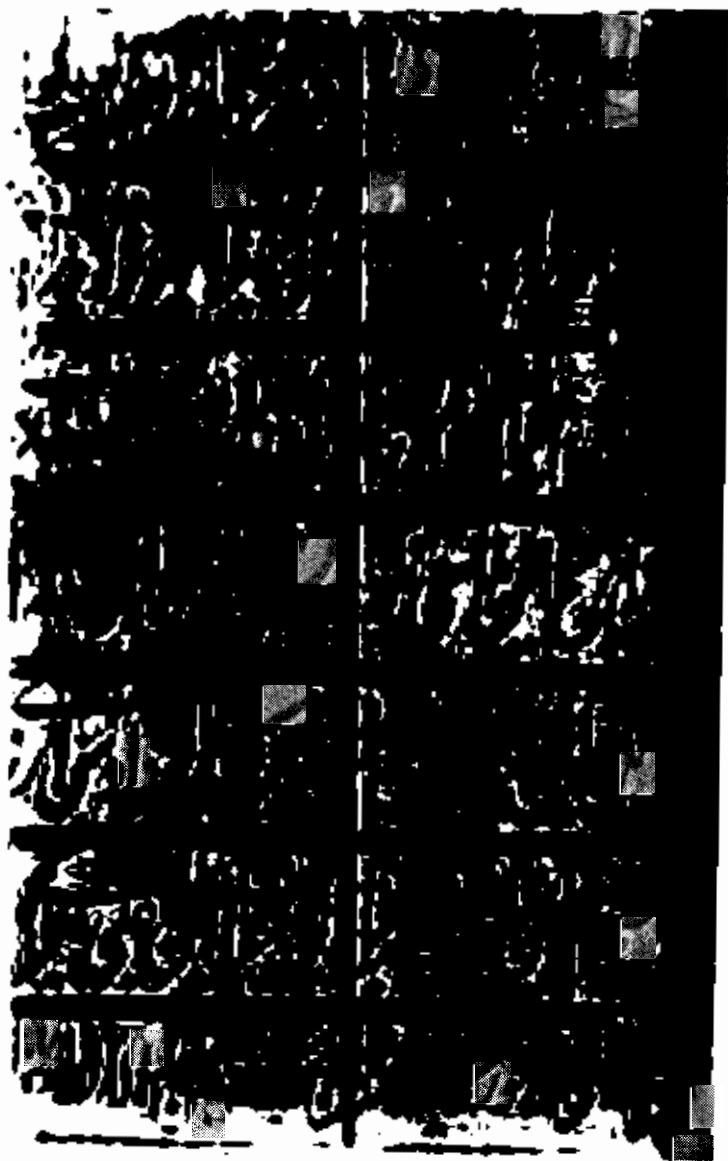
۲۱۵) سرم - مزار شاه زنده. سنگ قبری از فرودهم

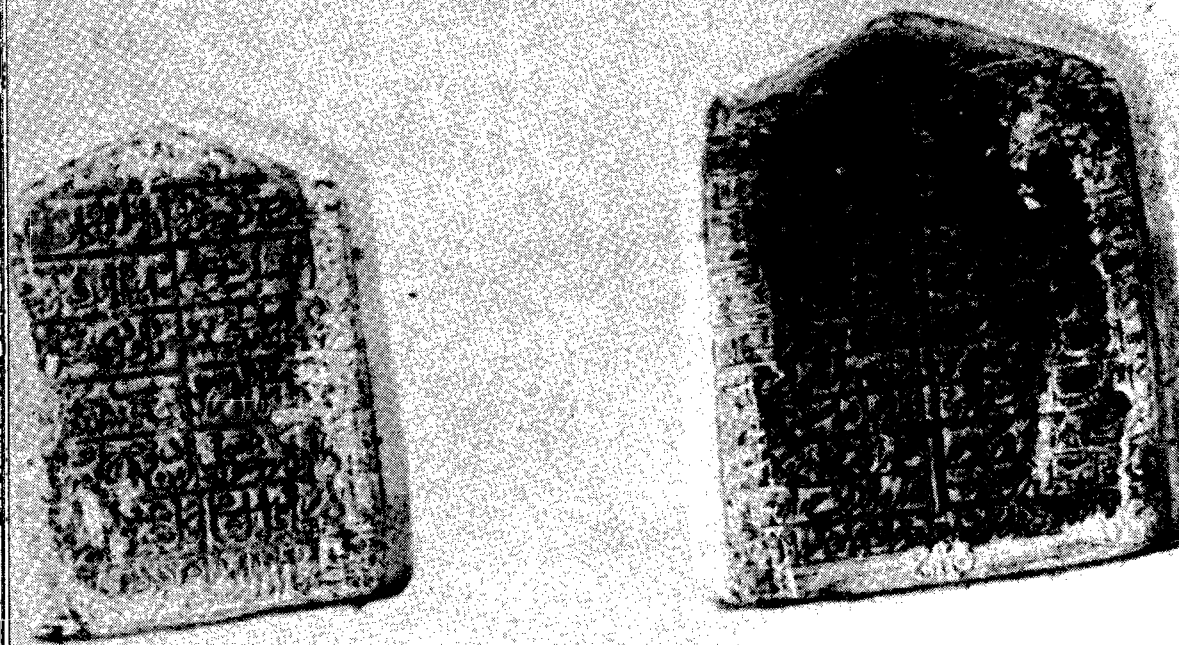
(۲۱۶) قهستان - مزار شاه ابراهیم، درمنبت

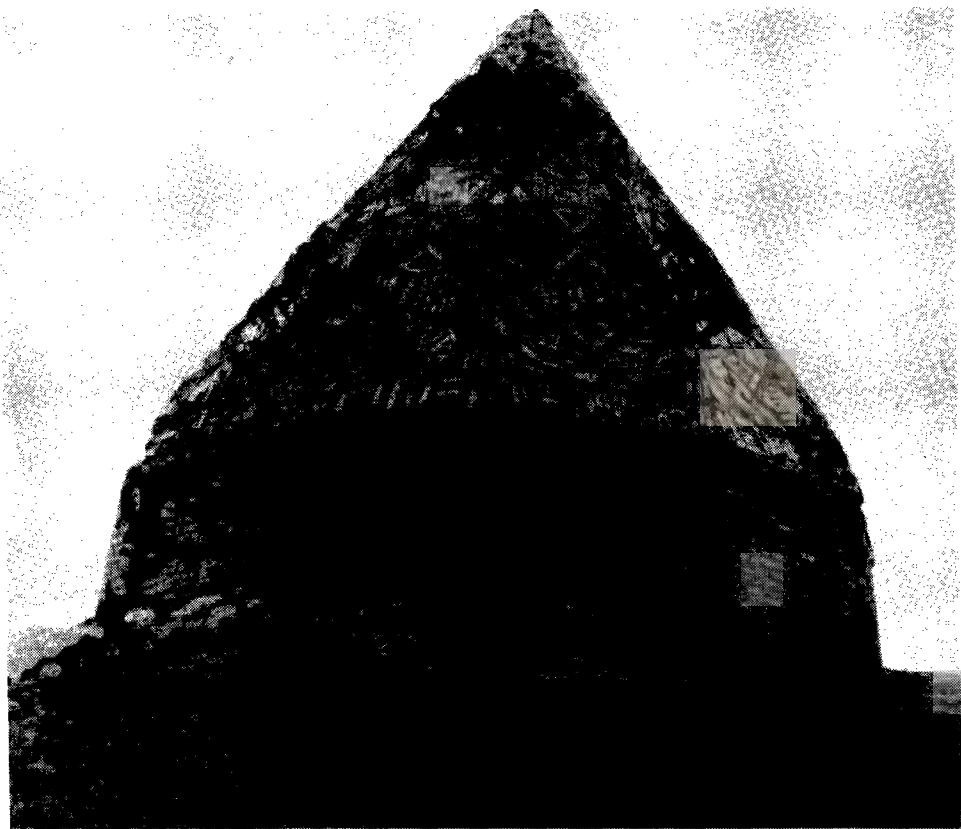
۲۱۷ قهستان - مزار شاه ابراهیم، تخته چوب منبت

۲۱۸) هستان - مزار شاه ابراهیم، سنگ نبشته مورخ ۱۰۷۸ در رواق مزار

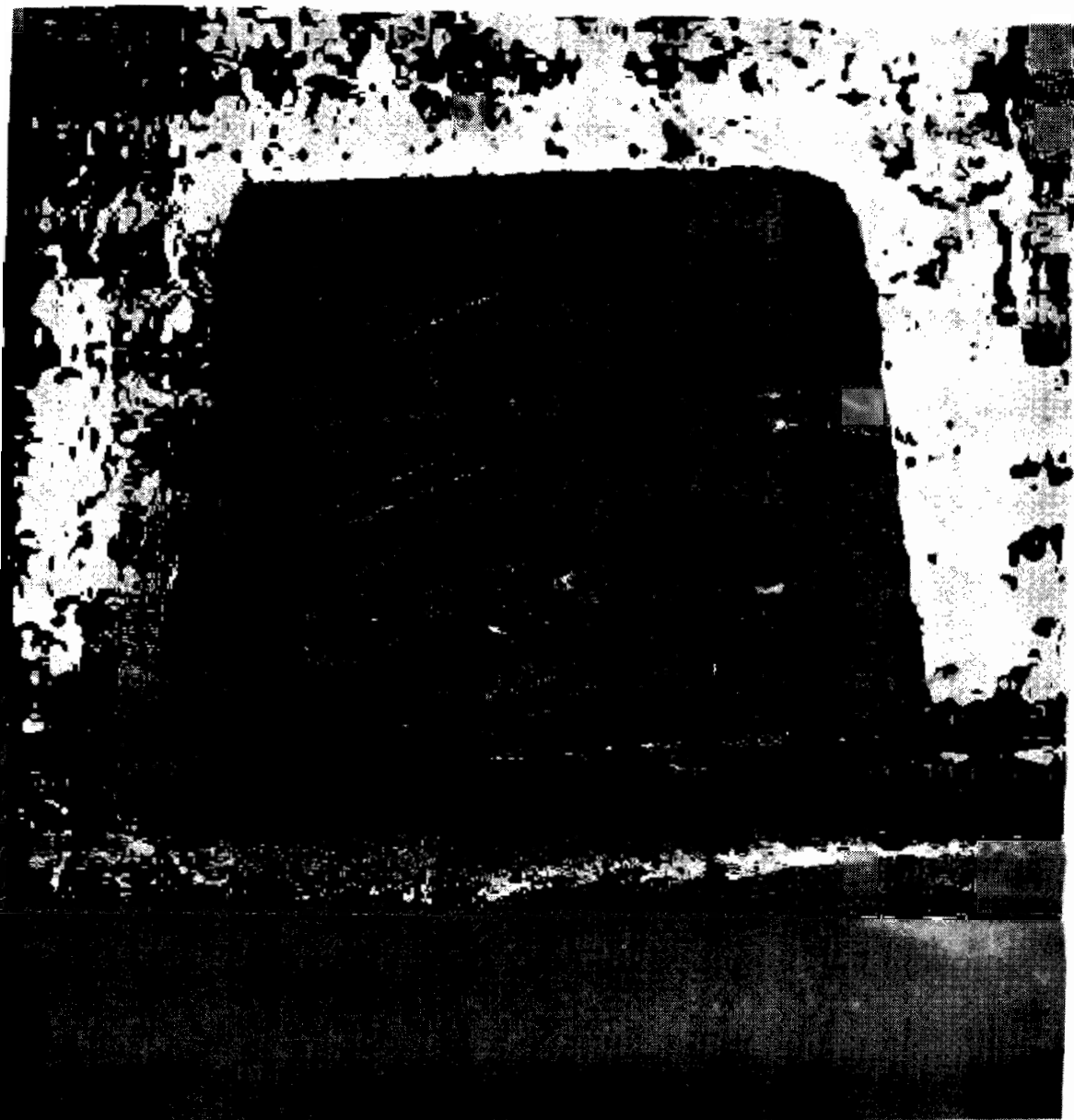
۲۱۹) فهستان - مزار شاه ابراهيم، دوستگك نوشته ديگر رواق

۲۲۰) كهك، گنبد مزار معصومه

۲۲۱) كهك - معصومه، قطعه كاشي به سبك كاشي هاي قرن هفتم و هشتم

۲۲۲) كهك - معصومه، يك قطعه كاشی ديگر به سبك كاشی‌های قرن

هفتم و هشتم

۲۲۳) کلهک - معصومه، تنها قطعه چوب بازمانده از صندوق منبت مرقد
مورخ ۹۹۹

۲۲۴) كهك - شاه قاسم، بازمانده بنای سنگی از قرن یازدهم

۲۲۵) كهك - شاه قاسم، يکي از الواح قبر بنای سنگی

۲۲۶) کهک - شاه قاسم، بازمانده بنای دیگر از قرن یازدهم

۲۲۷) کهک - شاه قاسم، سنگ فبری از قرن دهم

(۱) کهستان - ابرجی، نمای بقعه شاهزاده قاسم از دور

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

(۲۲۹) ۴۴ ستان - دستگرد، سنگ بشته سردر ورود بقعة شاهزاده ابراهیم

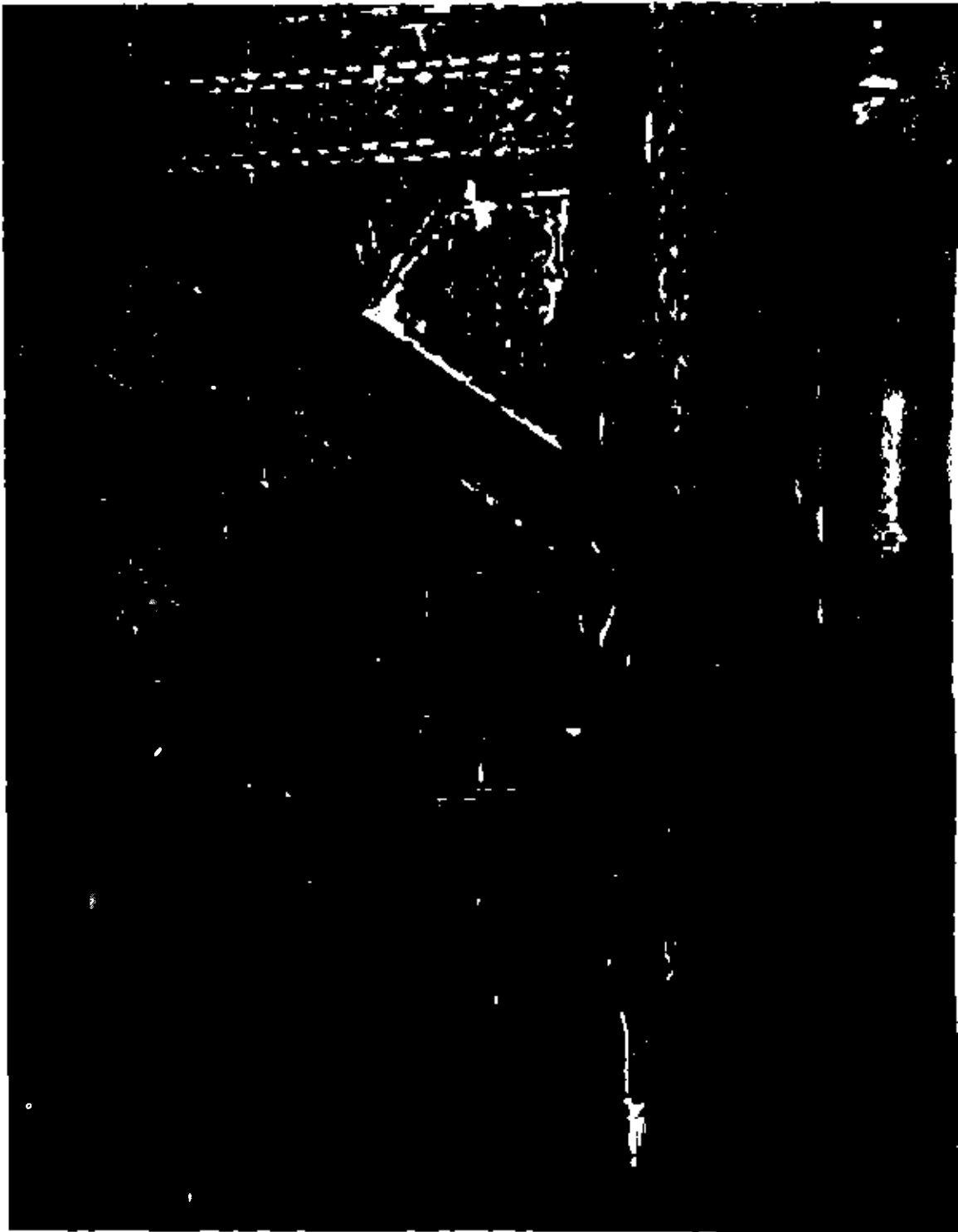
(۲۳۰) قهستان - بیرقان، مزار شاهزاده اسماعیل

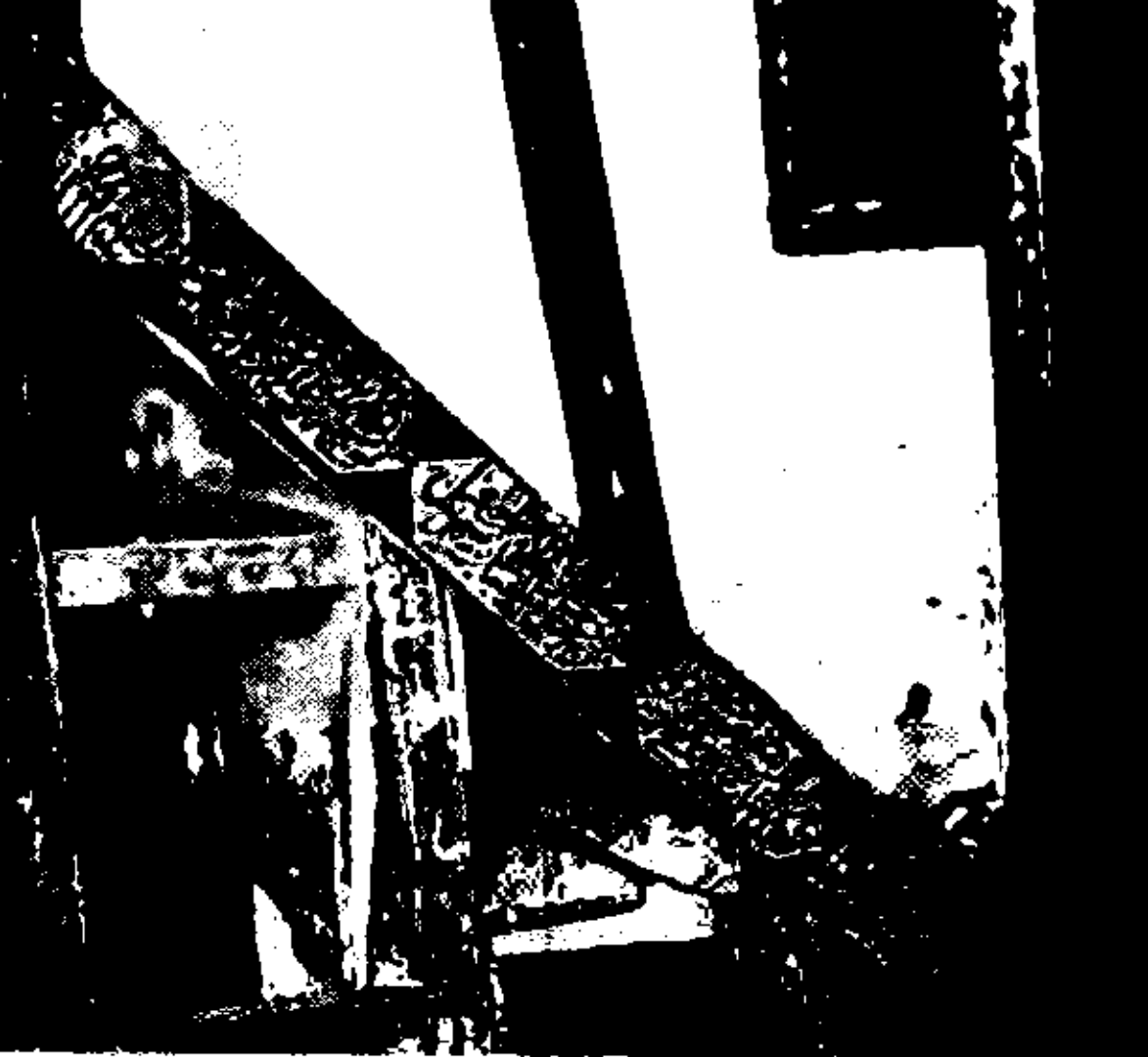
(۲۳۱) شاهزاده اسماعیل، در منبت

۲۳۲) شاهزاده اسماعیل، در منبت

(۲۳۳) شاهزاده اسماعیل، پشت درمنبت

۲۳۴ شاهزاده اسماعیل، منبر

۲۳۵ شاهزاده اسماعیل، سنگ نبشته‌ای از ابوان جنوبی

۲۳۶) چند قطعه از کاشی‌های ازاره بقعه شاهزاده اسماعیل - قرن هفتم

(موزه آستانه قم)

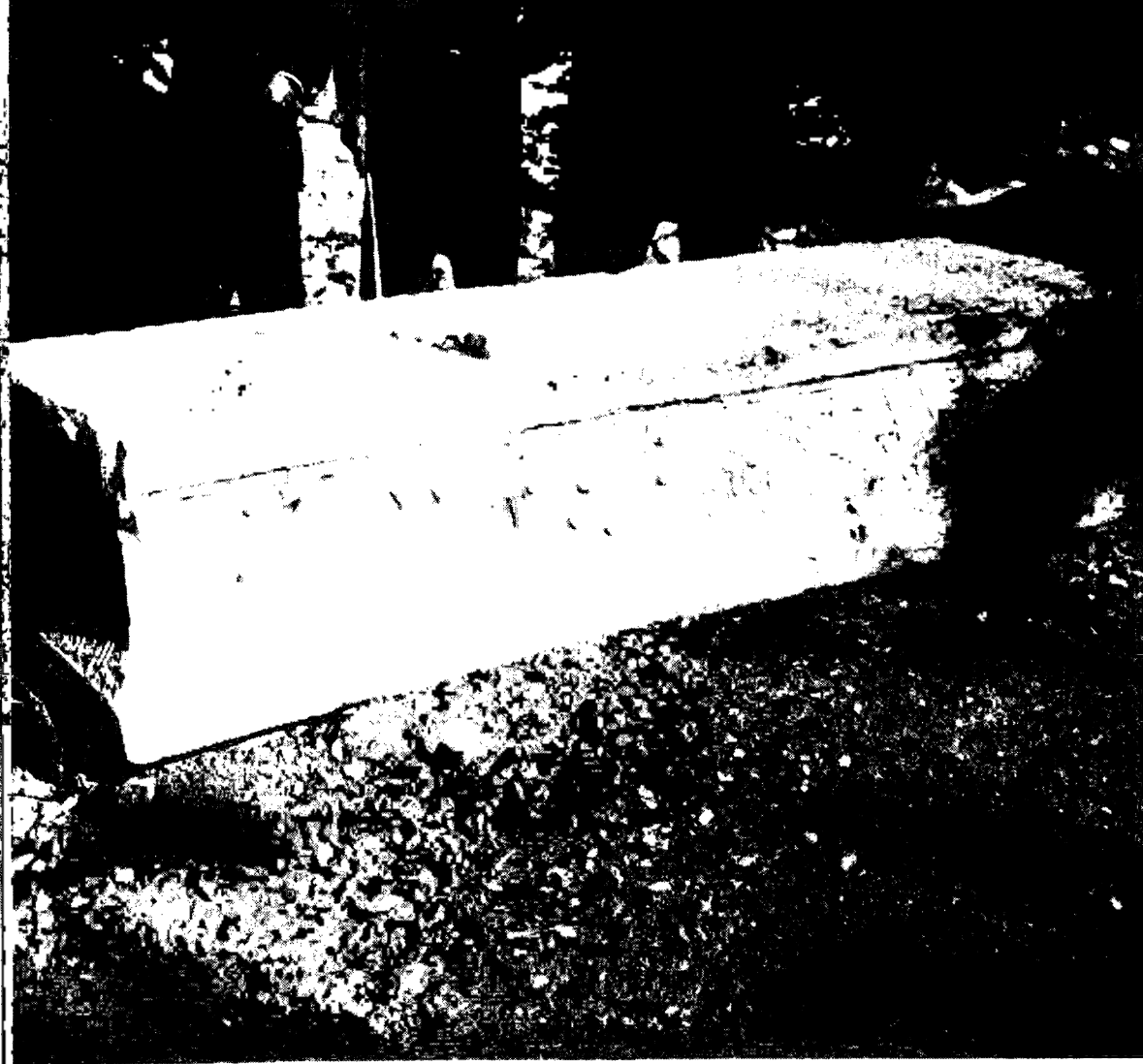

۲۳۷) کاشی مورخ ۶۶۱ از ارده بقعه شاهزاده اسماعیل (موزة آستانه قدس)

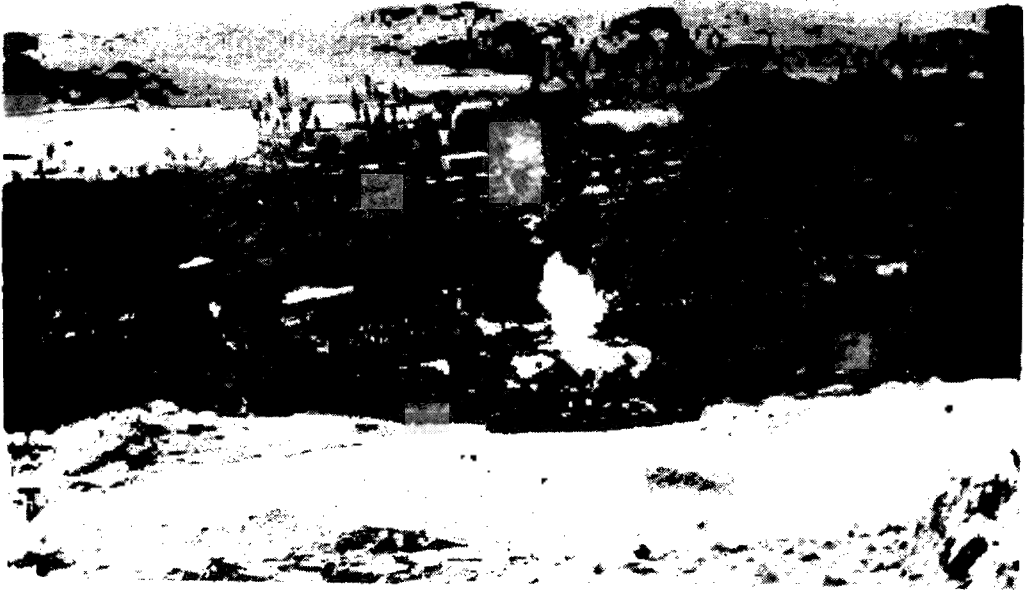

۲۳۸) چند قطعه از کاشی‌های فیروزه‌ای از ارد بقعه شاهزاده اسماعیل-

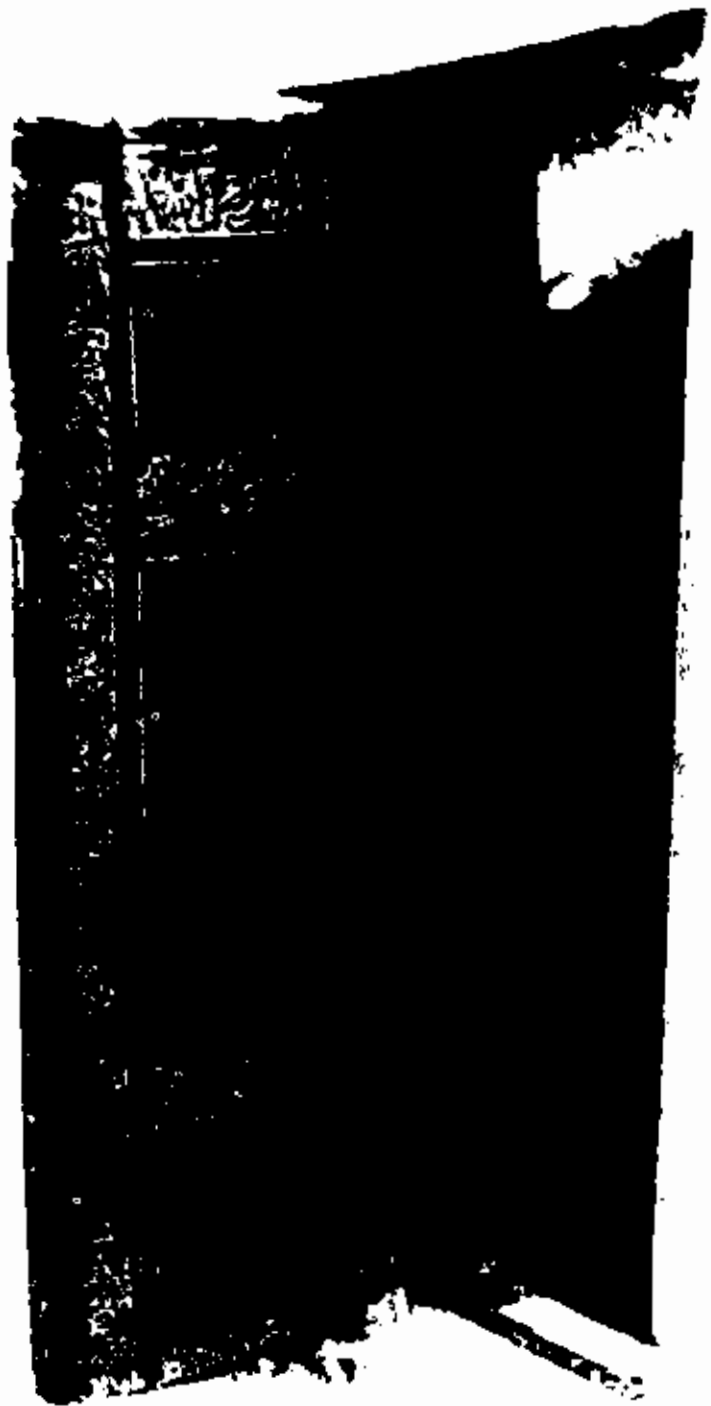
قرن هفتم (موزه آستانه قم)

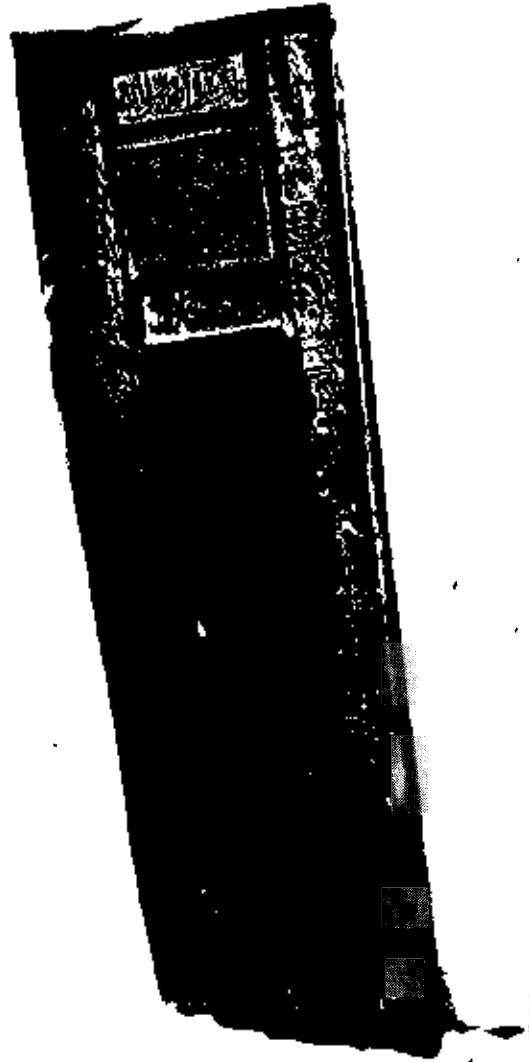
۲۳۹) فهستان - فردو، یکی از سنگ قبرهای گورستان دهکده - از قرن یازدهم

۲۴۰ قهستان - خاوه (از موقوفات زبیده بیگم)

(۲۴۱) قهستان - باوره، درمشت امامزاده

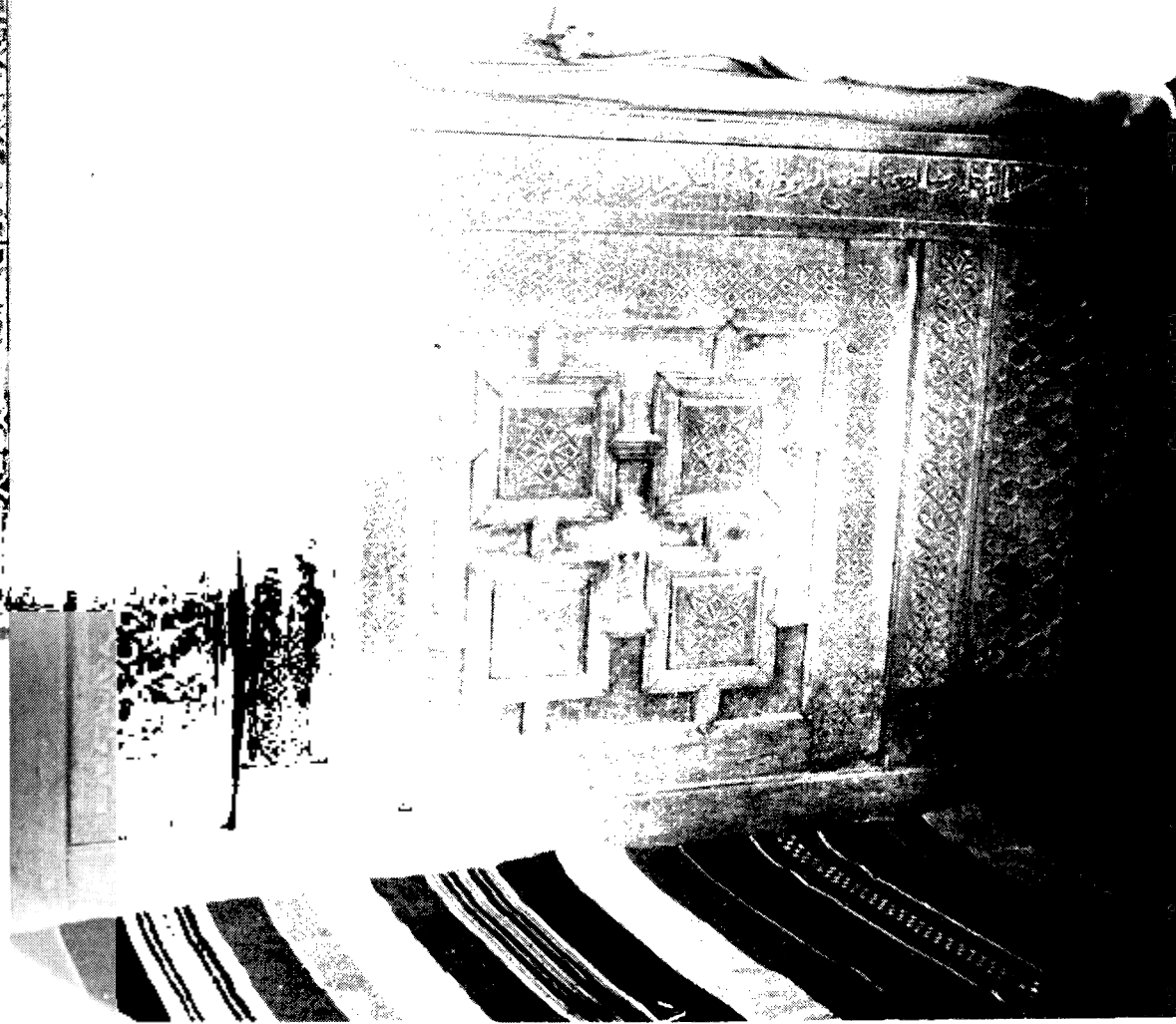

۲۴۲ امامزاده باوره، در سنیت

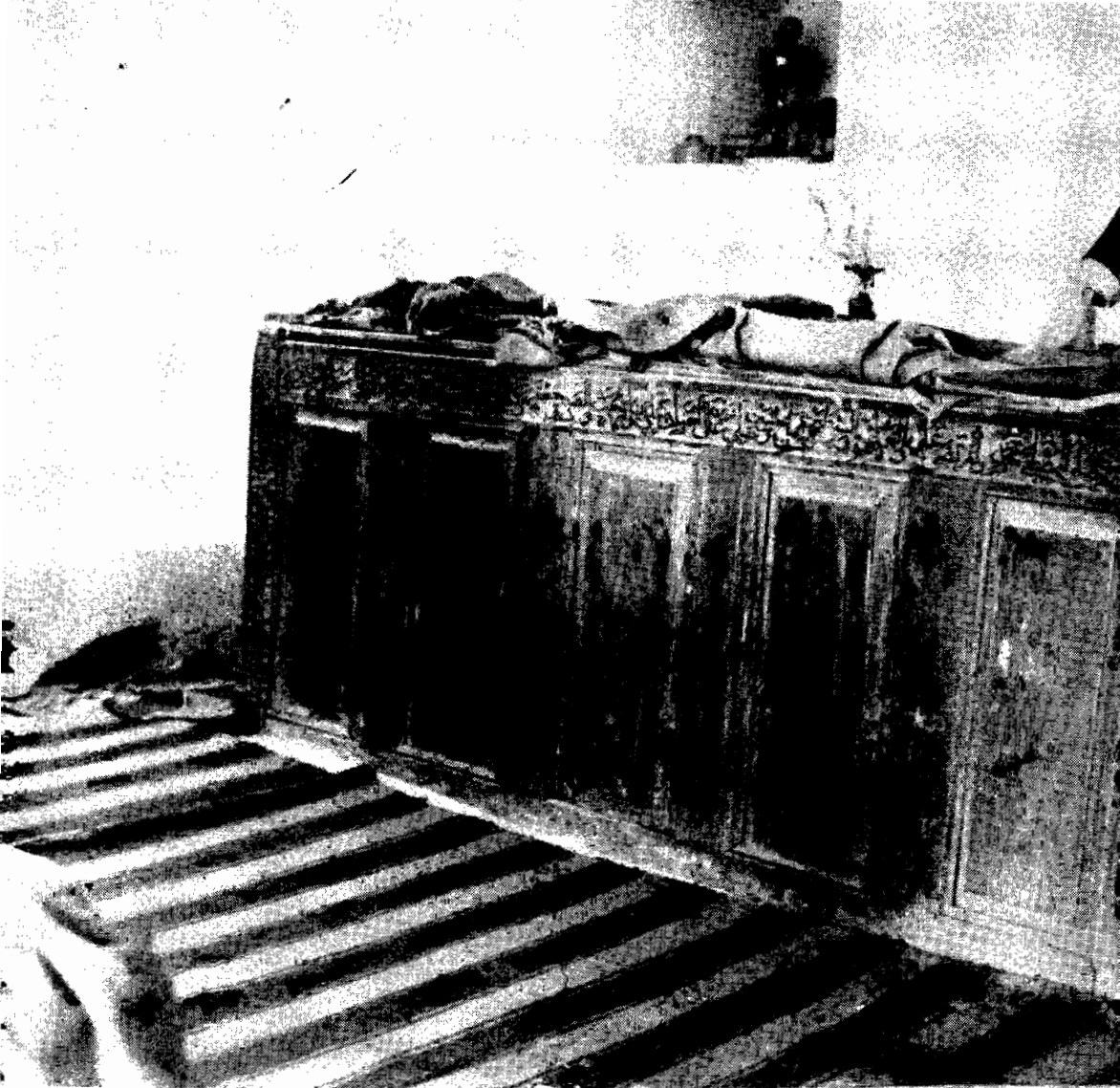

۲۴۳) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۱

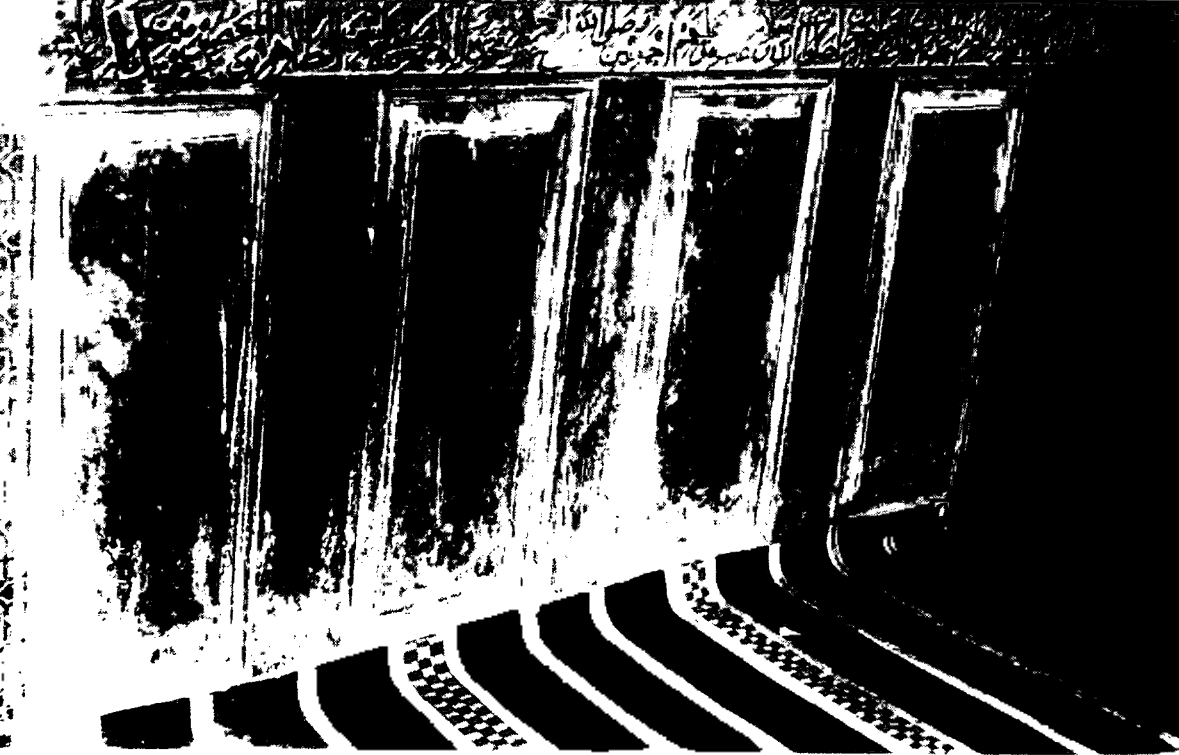
۲۴۴) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۲

۲۴۵) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۲

۲۴۶) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۳

۲۴۷) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۳

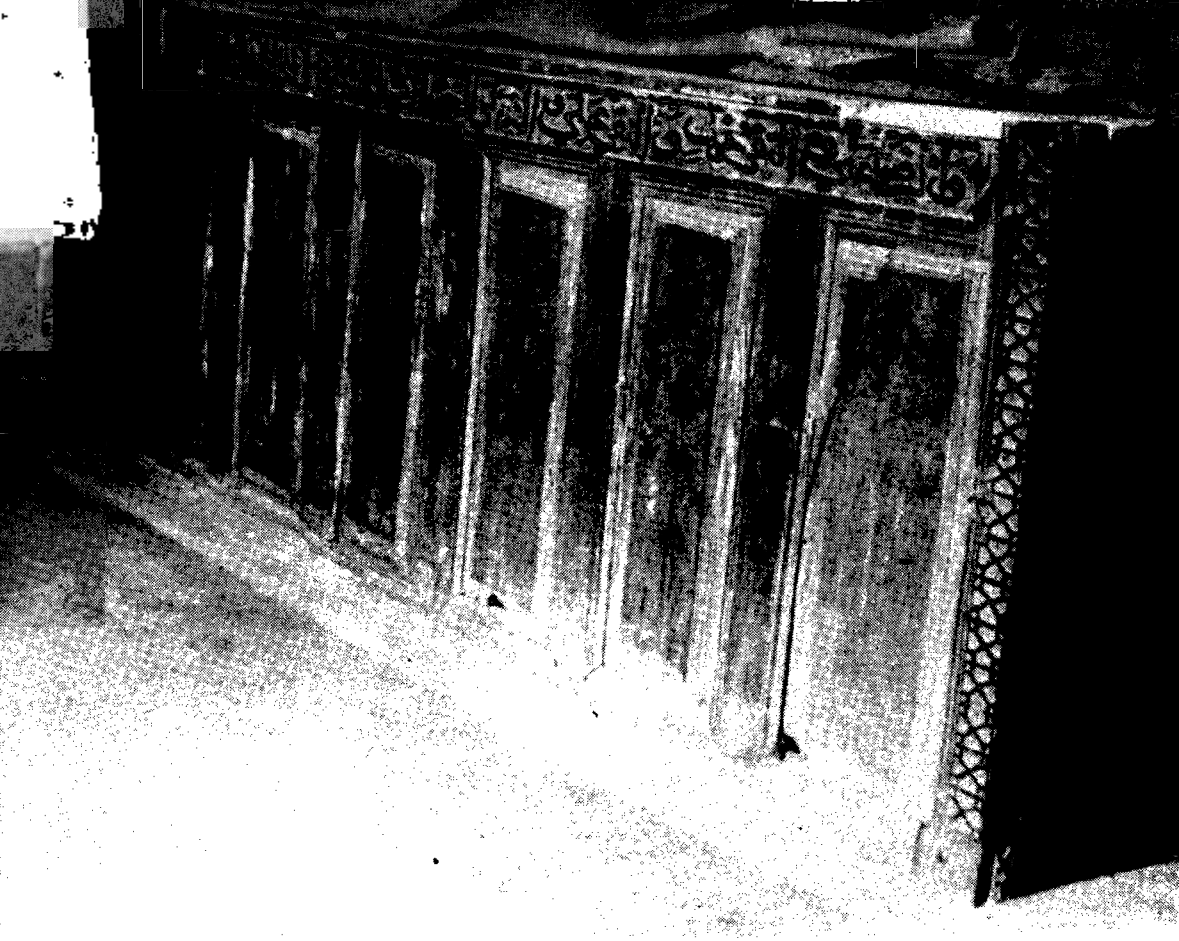
۲۴۸) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۳

۲۴۹ امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۴

۲۵۰) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۴

۲۵۱) امامزاده باوره، صندوق منبت شماره ۴

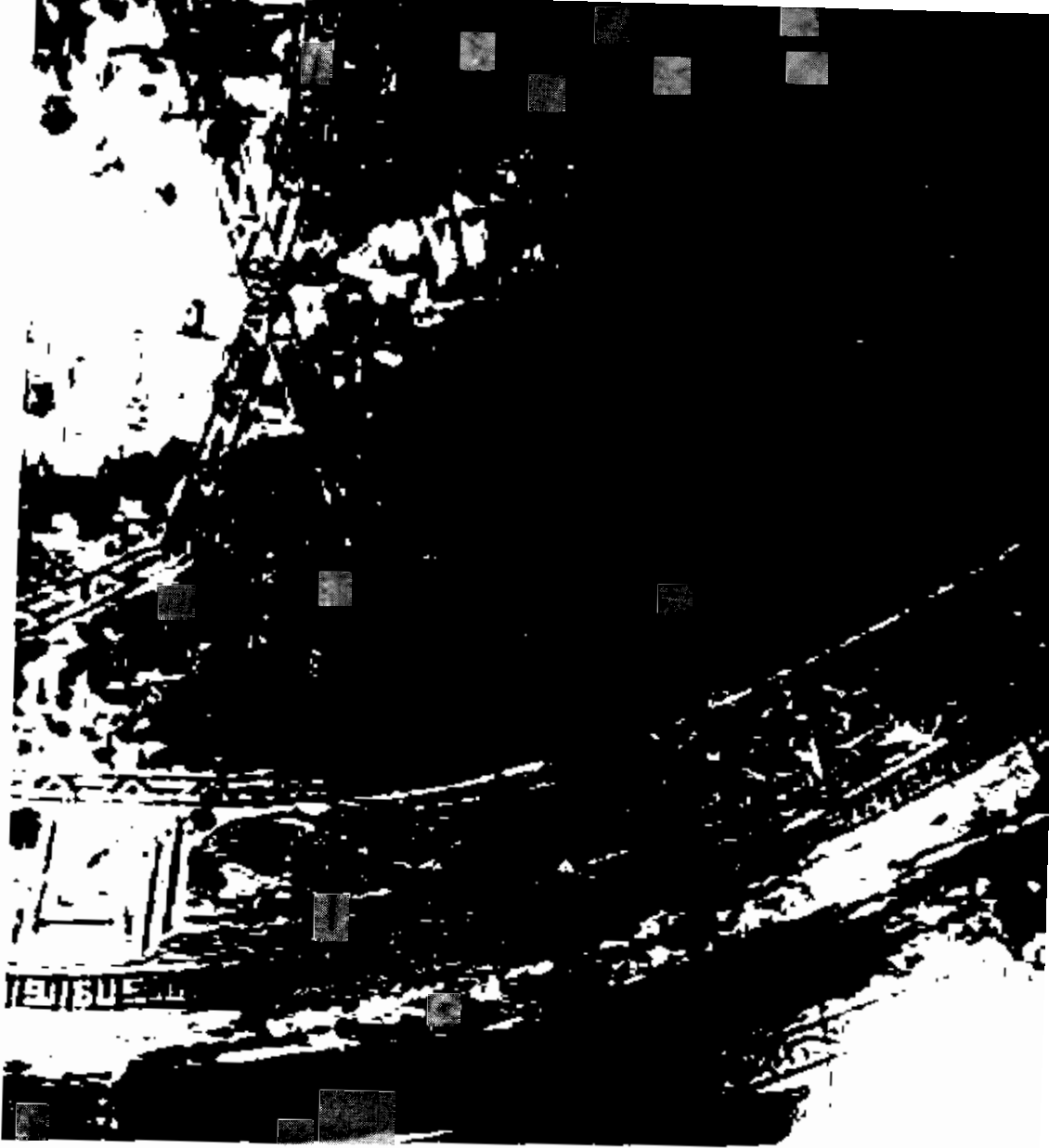
(۲۵۲) خلیجستان - خدیجه خاتون، نمای گنبد

۲۵۳) خدیجه خاتون، نمای درون بنا (گوشوار شمال شرقی)

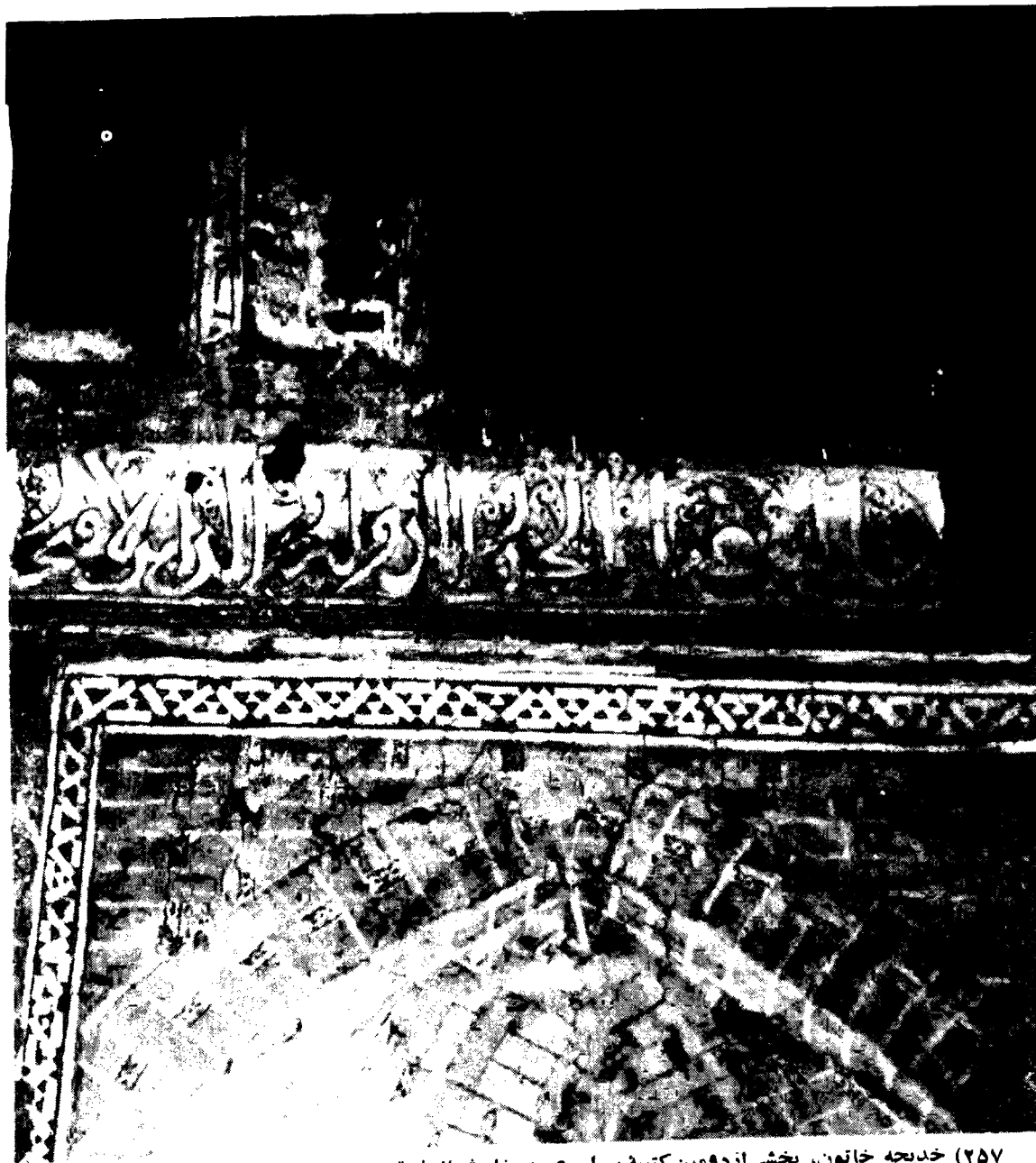
۲۵۴ خدیجه خاتون، دایره میان سقف

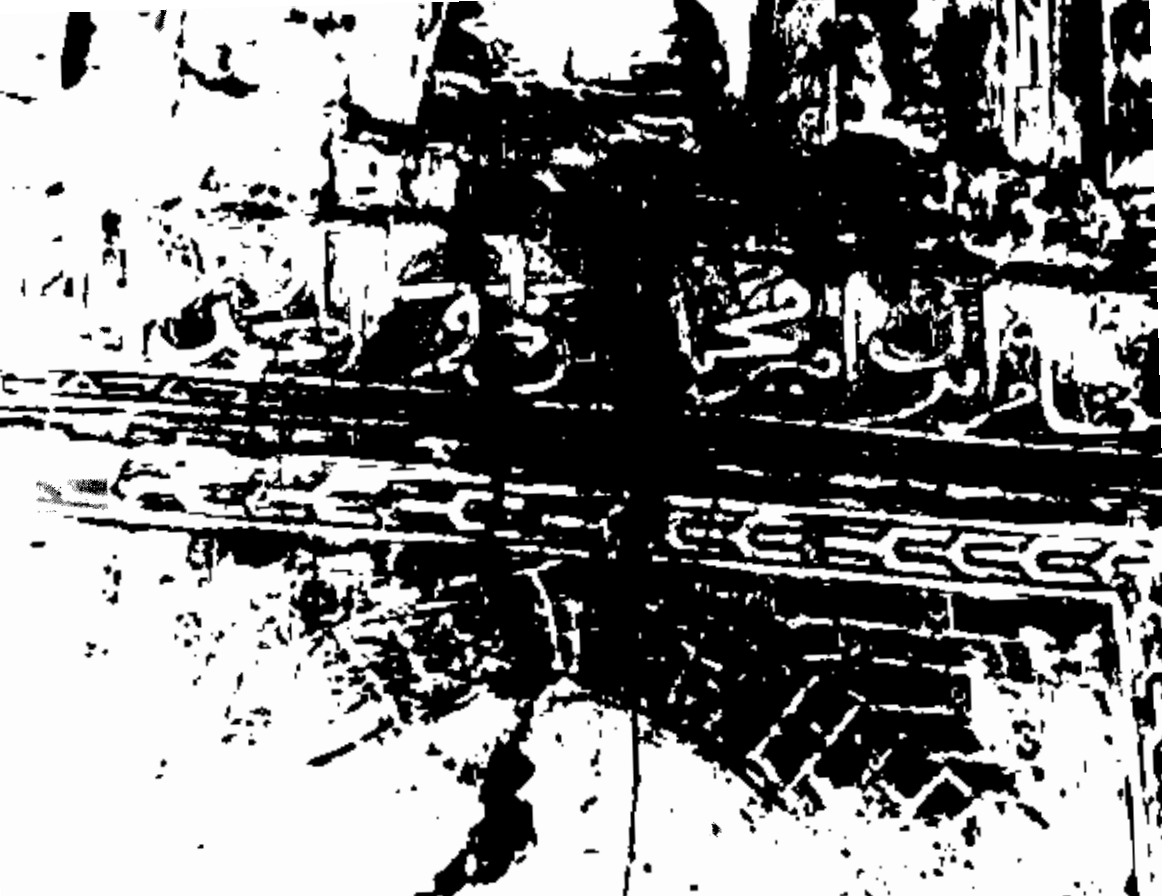
۲۵۵) خدیجه خاتون، نمودار آرایش سقف و کتیبه سراسری اول

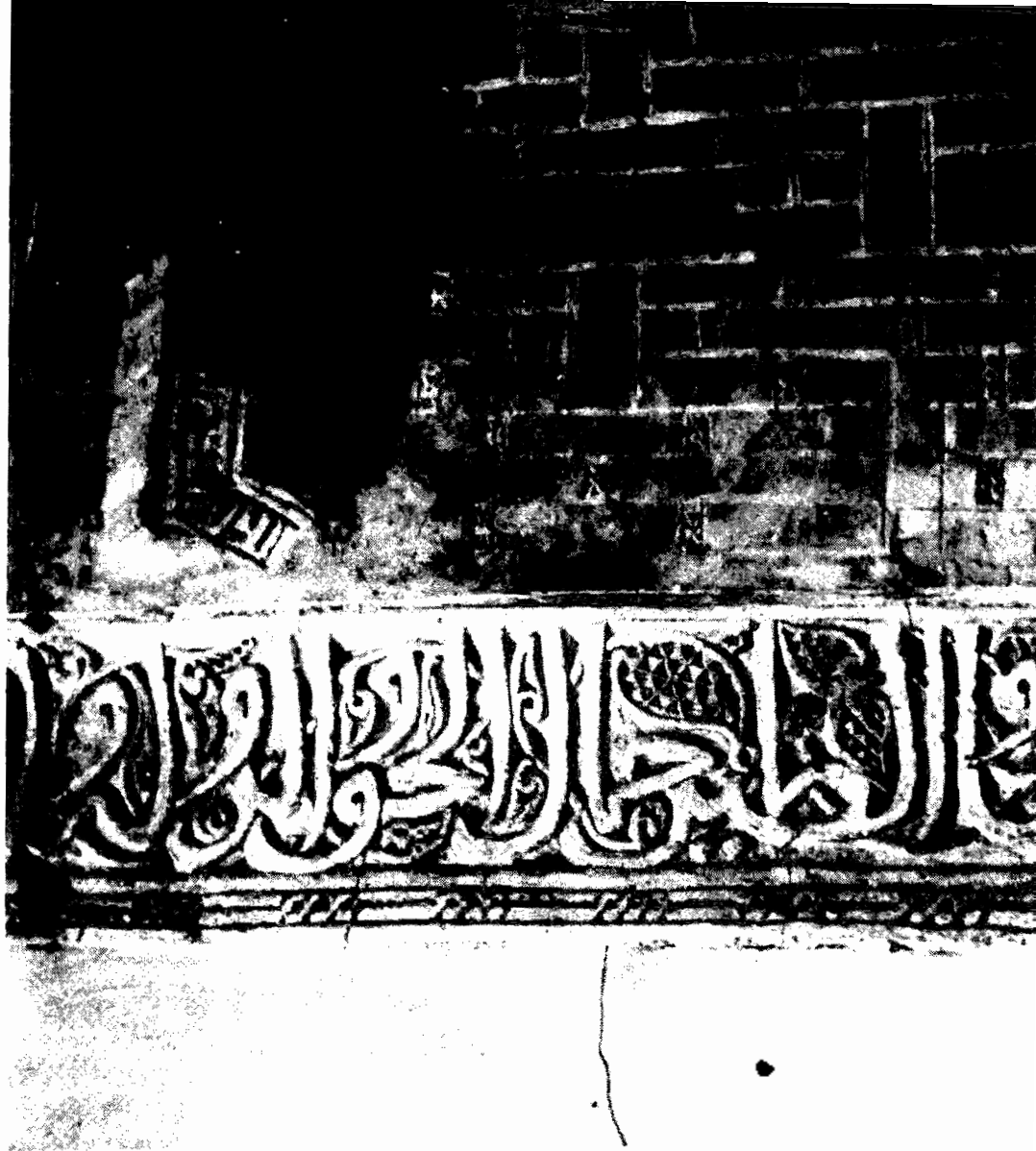
۴۵۶) خدیجه خانون، آغاز کتیبه سراسری سوم

۲۵۷ خدیجه خاتون، بخشی از دومین کتیبه سراسری در ضلع شمال شرقی

۲۵۸) حدیج، خاتون، بخشی از دومین کتیبه سراسری بالای درگاه
ورود شمالی

۲۵۹) خدیجه خانون، بخشی از سومین کتیبه سراسری

۲۶۰) خدیجه خاتون، بخشی از سومین کتیبه سراسری

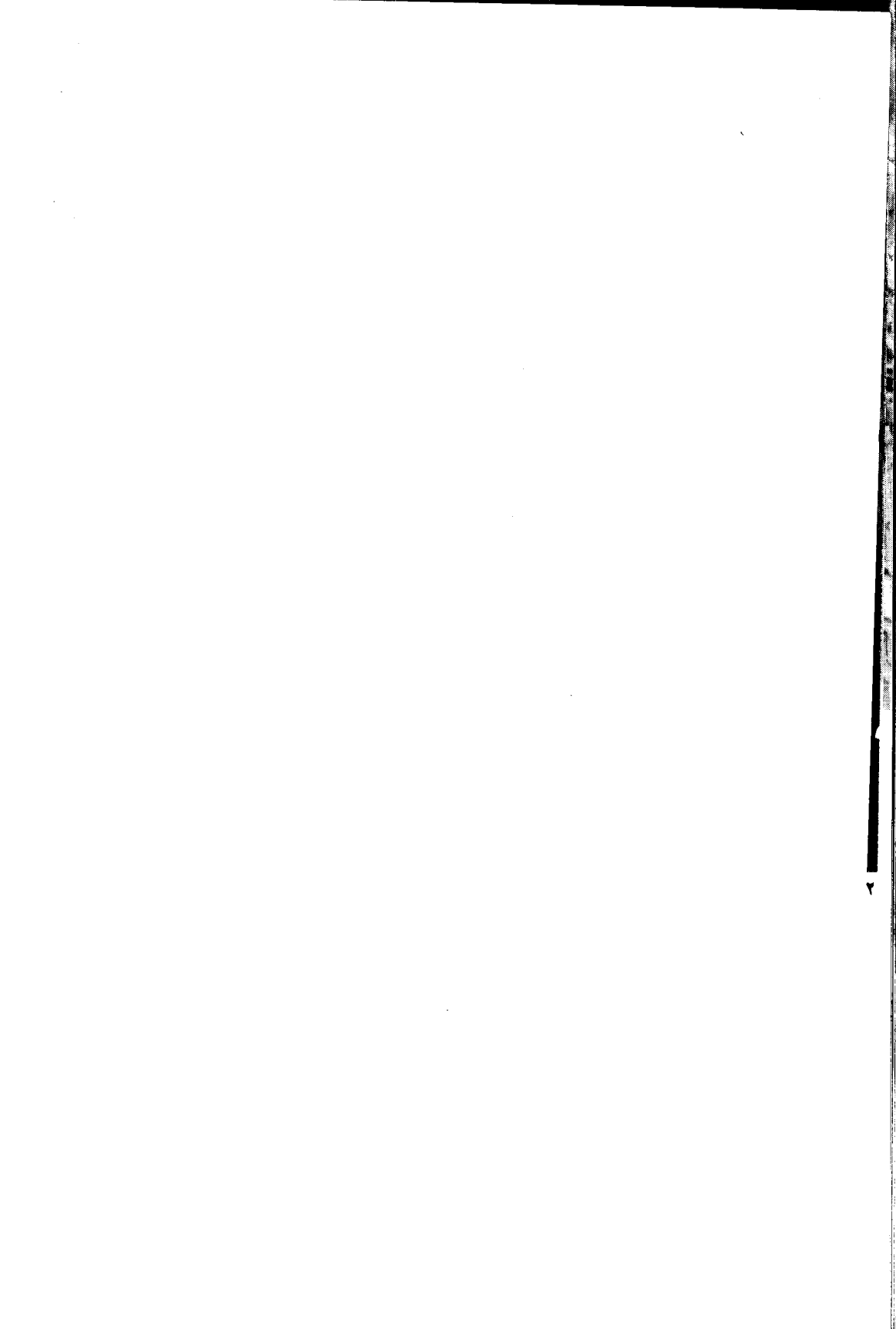
۲۶۱ خدیجه خانون، نمای گوشوار شمال شرقی و تاریخ بنای بقعه (۷۷۰)

۲) خدیجه خانون، نمای گوشوار شمال غربی و نام سازندگان هنرمندبنا

۲۶۳) حدیجه خاتون ، پایان کتابه درگاه ورود شمالی مشتمل بر نام
سازندگان بنا

فہارس کتاب

- ۱ - اعلام انسانی
- ۲ - اعلام جغرافیایی
- ۳ - کتابها
- ۴ - ماخذ

۱ - اعلام انسانی

۲۱۹	ابن سینا		
۱۰۳/۷۸	ابن عنبه		ت
۲۰۱	ابن فقیه	۱۸	آدام اولتاریوس
۷۸	ابن فندق = علی بن زید بیهقی	۱۰۵	آدم بن اسحاق
	ابو احمد بن محمد بن علی بن عبدالله	۲۱۰	آقاخان محلاتی
۹۲	بن جعفر بن محمد حنفیه	۱۴۴/۱۴۳	آقاخان نوری - میرزا
۱۶۶	ابو الحسن - سید	۲۲۸	آیت الله مرعشی نجفی
	ابوالصدیم = حسین بن علی بن آدم		ا
۱۱۷/۱۱۵/۱۱۱	اشعری		
۱۰۰	ابوصلت هروی	۲۱۸/۱۳۰	ابدال بیک
۱۱۹	ابوطالب رضوی - میرزا	۷۳	ابراهیم بن احمد بن موسی بن جعفر
۱۹۱	ابوطاهر	۷۷	ابراهیم بن اویس
۹۲	ابوالعباس احمد بن محمد	۲۰۵	ابراهیم بن حسن حلاج - درویش
	ابوعبدالله = جعفر بن محمد دوریستی	۱۱۹	ابراهیم رضوی - میرزا
۱۱۹		۱۸۷	ابن ابی اصیبه
۸۳	ابوعبدالله العمری	۱۸۸	ابن اسفندیار

۲۲۷ افہم
 ۱۱۸ الوند آق قویونلو
 ۲۰ امام بن جلال کرمانی
 امام قلی بن شاہقلی = ذاکر سنگ
 ۱۸۴/۱۷۷ تراش
 امام قلی بن یارعلی ورجانی۔ رئیس

۱۸۲
 ۲۰۰ امیرعلی۔ استاد
 ۲۰۰ امیرعلی۔ سید
 ۵۱ انجم
 ۱۸۷ اوحدالدین ابو ثابتمیسہ
 ۱۱۸ اوزون حسن

ب

۱۴۵ باقرخان = ذوالفقارخان
 ۱۷۳ بخشعلی بن جعفر آقایی۔ حاجی
 ۲۳۶ برخوردار ترکمان فراہی۔ میرزا
 ۱۰۶ بہاء الدین سرکشیک۔ میر
 ۷۷ بہاء الدین بن ہبہ اللہ قمی۔ خواجہ
 ۴۶ بہرام قرینینی
 ۳۵ بیرون ترک۔ امیرقم

ت

۱۹۸ تاج الدین
 ۱۸۳ تاج الدین فردوسی۔ استاد

۱۸۸/۱۸۷ ابوالفرج علی بن حسین ہندو
 ۱۱۹/۱۱۰ ابوالفضل عراقی۔ امیر
 ۱۵۲ ابوالقاسم۔ خواجہ
 ۱۰۱ ابوالقاسم علی نقیب قم
 ابو محمد = حسن بن حسولہ بن
 ۱۱۹ صالحان قمی

احمد بن اسحاق بن ابراہیم عسکری
 ۱۰۳
 ۱۱۶ احمد بن اسحاق اشعری
 احمد بن قاسم بن احمد بن علی بن
 ۶۵ جعفر الصادق
 احمد بن محمد بن علی بن عبد اللہ بن

۹۲ جعفر
 احمد بن موسی بن جعفر
 ۷۳
 ۱۱۵ احوص بن سعد اشعری
 ۲۴۰
 ۲۳۵ اسحاق خان۔ حاجی
 ۲۰۵ اسکندر ۱۱۱۵

اسماعیل بن جعفر الصادق۔ مع
 ۱۹۰
 ۱۹۴ اسماعیل صفوی۔ شاہ
 ۶۱ اسماعیل بن محمد بن جعفر الصادق
 ۲۰۰ اصغر نجار۔ استاذ
 ۵۴/۵۳ اصیل الدین۔ خواجہ
 ۱۶۱/۱۱۷/۲۶ افضل الملك
 ۲۳۹/۲۱۹ اقدی

۱۹۰ حسن بن علی بن حسن دستجردی

۲۰۵/۵۵ حسن بن علی خلوی

۲۱۹/۱۰۵ حسن لاهیجی قمی - میرزا

۲۵۲ حسن معمار قمی - استاد

۷۹ حسن بن نظر علی کبکی رشتی

حسین بن جهانگیر بن عباس میرزا

۲۷ قاجار

۱۵۷ حسین خاکنگار - حاجی

۱۵۵ حسین خان حاکم قم

۱۱۲ حسین خان نظام الدوله شاهسون

۲۳۶ حسین خوانساری - آقا

حسین بن علی بن آدم اشعری - ابو

۱۱۵/۱۱۱ الصدید

۲۳۸ حسین علی محفوظ - دکتر

۱۸۵ حسین متولی باشی - سید

حسین بن مرتضی بن محمد بن احمد

۴۹ حسینی

۱۹۲/۱۹۱ حسینقلی خان قاجار

۱۵۶ حکیم کاشی

۸۸/۱۵ حمزه بن موسی بن جعفر - ع

۲۳۱ حیدر بیک

۲۲۵ حیدرخان شاملو

۲۴۲/۲۴۱ حیدرقلی بیک

ح

۶۵ خاقان مقلحی

۱۴۱ تقی خان بروجردی

۱۴۱/۱۴۰ تقی خان ساروتقی - میرزا

ج

۱۸۳ جانعلی جاسبی - استاد

۱۱۹ جعفر بن محمد دوریشتی

۲۷ جمال نقاش - استاد

۱۴۳/۲۷ جهانگیر میرزا

ح

۱۶۷ حاجی صفر

۸۷ حارث بن احمد

۱۱۱/۹۴ حافظ قنبرشوی

رحیب الله بن حسین بن جهانگیر میرزا

۲۷ قاجار

۲۳۸ حبیب الله بن رشید

۱۶۵ حسام السلطنه

۱۱۸ حسین بن ابی الحسن عسکری قمی

۱۱۰ حسن بن ابی علی احمد شجری

حسن بن حسوله بن صالحان قمی -

۱۱۹ ابو محمد

حسن بن سید مرتضی حسینی استرآبادی

۲۲۲ سید

۲۱۸ حسن صدوق - سید

۱۱۷ حسن عسکری موسوی - میرزا

۱۰۵/۸۸/۱۵ زکریا بن آدم
 ۱۰۵ زکریا بن ادريس - ابو جرير
 ۷۶ زيد بن علي - ع
 ۴۹ زين الدين حاجي علي
 ۱۹۴ زين الدين علي بن سلطان علي
 ۴۷ زين الدين علي غضائري
 ۱۸۳ زين الدين بن محمد فردوسي
 ۲۲۶/۲۲۵ زينل خان شاملو

س

۲۱/۲۰ سراج الدين علي قمي - مير
 ۲۱ سراج طباطبائي اردستاني - مير
 ۱۹ سعد بن مالك بن احوص اشعري
 ۸۱ سلطان قمي
 ۱۰۱ سلطان محمد شريف
 /۲۲۰/۱۹۵ سليمان صفوي - شاه
 ۲۲۴/۲۲۳
 ۱۸۷/۱۱۲ سنجر سلجوقي - سلطان

ش

۱۱۹ شاذان بن جبرئيل
 ۲۴/۱۷ شاه بيگي بيگم
 ۲۲۸/۲۲۵ شاه سلطان حسين
 ۲۴۱/۲۲۹/
 ۲۳۶ شاهو يردی خان

۱۶۴ خطاب اسدي

د

۲۲۲/۲۲۱ دانشمندان
 دانيه بن درويش محمد بن درويش
 ۲۱۱ شمس الدين بنا - درويش

ذ

ذا کر شاه قلی = امام قلی بن شاه قلی

۱۸۴/۱۷۷

۱۴۵/۱۴۳ ذوالفقار خان

ر

۲۰۰ رئيس قلی بن پهلوان محمود
 ۲۳۶ رجعلي تبريزي - ملا
 ۱۹۲ رحيم جاسبي
 ۲۶ رستم خان
 رشيد خان بيگدلي اخگر - حاجي

۱۴۵/۱۴۴

۱۸۵ رضا طيب - حاجي ميرزا

۲۰۲ رضا وزير دفتر - ميرزا

۱۸۰ رضوان

۴۷ رکن الدين محمد غضائري

ز

۱۹۵ زبیده بيگم

۱۸۴ صفی - آقا
 صفی حسنی طباطبایی اردستانی -
 ۲۱ میر
 صفی الدین محمد حسینی قمی / ۲۱
 ۱۶۵/۱۱۶

ط

۹۱ طاهر
 ۷۴ طاهر = محمد طاهر قصاب
 ۱۹۲ طاهر قصاب = محمد طاهر قصاب
 ۲۲۵ طاهر واقعه نویس - میرزا
 ۱۱۹ طغرل اول سلجوقی - سلطان
 ۱۰۹ طغرل دوم - سلطان
 ۸۱/۲۰ طهمااسب صفوی - شاه

ع

۲۷ عباس اقبال
 ۲۳۵/۲۱۹/۱۲۳ عباس اول - شاه
 ۱۴۱/۱۴۰/۱۱۱ عباس دوم - شاه
 ۲۳۸/۲۲۳/۲۱۹
 ۱۶۷ عباس کاشی پز - کر بلائی
 ۲۷ عباس میرزا نایب السلطنه
 عباس قلبی متولی مقبره مستوفی الممالک
 ۸۰ - میرزا
 ۲۱۷ عیدالجلیل رازی قزوینی - شیخ

شرف الدین ابوطاهر سعد بن علی بن

۱۸۷ ممیسه قمی

شرف الدین عبدالمجید - قاضی

۱۵۲/۹۴

شرف الدین علی حسن بن شمس الدین

۱۷۷ اشعری کاشانی

۱۴۴ شعبان - حاجی

۱۵۶ شفاء الدوله

۲۳۶ شمساگیلانی - ملا

۱۵۱/۱۵۰ شمس الدین شاه محمد - شیخ

۱۹۴ شمس الدین علی بن محمد و شتوی

شمس الدین محمد بن خواجه محمد

۱۸۴ صالح عربشاهی - خواجه

۱۹۳ شوقی

۷۹ شیخ بهایی

۱۱۸ شیخ علی بهادر

ص

۱۱۹ صاحب معالم

۱۴۰ صادق

۸۶ صبا

۸۱ صبوری

۲۴۰ صفا

۱۶۹ صفائی

۸۷ صفورا

۱۵۶/۵۴/۵۳ علی صفی۔ خواجہ
 ۲۰۴/۲۰۲/۵۹
 ۹۰ علی بن طاہر رضوی
 ۴۳ علی بن عیسیٰ طلحی
 ۱۷۵ علی کاشانی۔ حاجی آقا
 ۱۵۵ علی بن محمد بن ابی شجاع بنا
 ۲۰۵/۶۷/۶۵/۶۴/۶۱
 ۷۰/۶۹ علی بن محمد بن ابی طاہر
 علی بن محمد باقر موسوی خوانساری
 ۱۳۱ سید۔
 علی اصغر خان امین السلطان۔ میرزا
 ۹۰-۸۸
 ۲۳۶ علی اصغر سبزواری
 ۱۶۴ علی اکبر آقا
 ۷۷ علی اکبر۔ استاد
 ۱۸۴/۱۴۴/۷۹/۷۳ علی اکبر فیض
 ۹۰/۸۹ علی اکبر مباشر۔ میرزا
 ۲۳۶ علی قلی خان سپہسالار
 ۲۳۵/ علی قلی خان بن قرچقای خان
 ۲۴۳/۲۴۰/۲۳۶
 ۱۵۵ علی مراد خان زند
 ۱۱۰ عماد کاتب
 ۱۹۸ عماد بن مهدی کاشی
 ۸۳ عمر بن علی بن ابی طالب
 ۱۸۱ عنایت بن علی بیک بنا

عبدالرحمن بن کمال الدین قمی۔
 ۸۳ میر
 ۱۱۹ عبدالرزاق دنبلی
 ۲۱۹ عبدالرزاق لاهیجی۔ ملا
 ۱۹۹ عبدالسلام بن عبدالحی
 عبدالصمد بن عطاء اللہ حسینی۔ سید
 ۱۲۱
 ۱۳۰/۱۶ عبدالکریم بن طاوس۔ سید
 ۴۳ عبداللہ خان امین الدولہ
 ۹۰/۸۹ عزیز خان امیر تومان۔ آقا
 ۱۹۲ عشاق
 ۴۵/۴۳ عطا ملک = میر محمد حسینی
 عقیل بن سید رکن الدین مسعود بن محمد
 ۲۴۱ تقی حسینی کاشانی
 ۱۰۵ علی بن ابراہیم
 ۵۴/۵۳ علی اصیل۔ خواجہ
 ۱۰۵/۱۰۲ علی بن بابویہ
 ۴۲ علی بن جعفر عریضی
 ۲۰۵ علی حاجی طاہر۔ درویش
 ۷۴ علی بن حسن طوسی
 ۷۹/۴۲ علی بن حسن بن عیسیٰ عریضی
 ۲۱۸ علی خان۔ سید
 علی خان سنقری نایب الحکومتہ قم
 ۱۶۲/۱۵۵/۱۴۲/۱۰۲
 ۷۸ علی بن زید بیہقی۔ ابن فندق

قاضي احمد قمي ۲۱/۹۴/۱۷۰/۱۹
 قاضي سعيد قمي ۱۰۳/۱۰۵
 قانع ۵۱
 قرچقاي خان ۲۳۵/۲۳۶/۲۴۱/۲۴۳

ک

کاظم ۵۱
 کاظم - استاد ۱۹۲
 کلب علي بن استاد سلطان قمي ۱۲۰
 کمال ثابت قمي ۱۰۹/۱۱۰
 کمال الدين حسين مسيبي - آقا ۲۴
 کمال الدين شاه حسين قمي - خواجه ۱۲۲
 کيکاوس ميرزا ۲۲۷

گ

گدار ۱۱۲
 گنج علي - ملا ۲۲۴

م

مأمون ۱۶
 مجتبي عراقی ۲۱۹
 مجرم ۱۹۲/۵۱
 مجلسي ۷۸
 محدث ارموی ۲۱۸
 محدث قمي ۶۱

عيسى بن نور الله بن نور الهدی ۱۱۱

غ

غياث الدين امير محمد ۶۱/۲۰۲/۲۰۴
 غياث الدين علي عربشاهی - خواجه
 ۱۸۳

ف

فارابی ۲۴۰
 فاطمة معصومه - ع ۱۵-۱۷/۲۰
 ۸۸/۱۰۲/۱۰۴/۱۱۶
 فتحعلي خان ملك الشعراء صبا ۱۳۳-
 ۱۳۹/۱۳۵
 فتحعلي شاه ۴۳/۵۰/۸۴/۸۵/۱۰۶
 ۱۰۹/۱۱۲-۱۱۴/۱۱۹
 ۱۳۲-۱۳۴/۱۳۷/۱۴۰
 ۱۴۴/۱۹۱/۲۲۷

فخرالدين احمد بن خواجه زين الدين

شاه علي طخرودی - خواجه ۱۵۰

۱۵۱

فخرالدين نصیری اميني ۲۳۸

ق

قائم مقام التوليۀ رضوی مشهدي ۸۰

قابل ۵۱

۲۲۶ غلام مکنون
 ۲۳۳ محمد باقر ملاباشی - میر
 ۱۱۲/۶۸/۲۰ محمد تقی بیگ ارباب
 ۲۲۷/۱۶۱/۱۴۳/۱۲۳/
 ۲۳۷/۲۳۶ محمد تقی دانش پژوه
 ۲۳۵ محمد تقی مجلسی - ملا
 ۲۲۶ محمد جعفر بیگ
 ۱۱۳ محمد حسن
 ۲۳۵/۲۳۴ محمد حسن - شیخ
 ۱۰۹/۶۹ محمد حسن طباطبایی تبریزی
 ۱۸۵ محمد حسن طیب - میرزا
 ۱۴۱/۱۴۰ محمد رضا امامی
 ۱۱۴ محمد رضا شریف قمی
 ۸۷ محمد رضا میرزا قاجار
 محمد رفیع بن محمد صالح گلپایگانی
 ۲۲۴
 ۲۲۰ محمد رفیع واعظ قزوینی - میرزا
 ۱۴۳ محمد صادق قمی - حاجی ملا
 محمد صادق ناطق اصفهانی - میرزا
 ۱۳۳
 ۷۴/۵۱/۵۰ محمد طاهر قصاب
 ۱۹۲/۷۵/
 محمد طاهر قمی = محمد طاهر قصاب
 ۵۱
 ۲۶ محمد طه حسینی حسینی طباطبایی

۱۱۱ محسن فیض
 محمد آقا بن حاجی اسماعیل - استاد
 ۱۴۴
 ۲۱۸ محمد ارباب قمی - حاجی میرزا
 ۲۳ محمد پارسا - خواجه
 محمد بن حسن بن ابی خالد اشعری -
 ۷۸/۱۵ شنبوله
 ۵۱ محمد بن حسین حسینی
 ۴۵/۴۳ محمد حسینی - میر = عطا ملک
 ۹۲ محمد حنفیه
 ۱۹۸ محمد بن سید احمد باوره ای - سید
 محمد بن عبد الله بن حسین بن علی بن
 ۶۱ محمد دیباج
 محمد بن علی بن بابویه قمی - صدوق
 ۱۶۴/۱۰۰
 ۱۰۵ محمد بن قولویه
 ۱۴۴ محمد گلپایگانی
 ۱۹۰ محمد بن موسی الکاظم - ع
 ۷۹/۷۸ محمد بن موسی مبرقع
 ۵۰ محمد میرزا بزرگ - سید
 ۱۰۵/۱۰۳ محمد هیدجی - ملا
 ۱۸۱ محمد ابراهیم
 محمد باقر بن اسماعیل حسینی خاتون
 ۲۳۴ آبادی
 محمد باقر بن محمد حسین طیب -

۲۳۶ ممتاز
 ۲۴ منصور بيك چشمگزگي
 ۲۳۵ منوچهر خان بن قرچقاي خان
 ۸۶-۸۴ منوچهر خان معتمد الدوله
 ۱۰۴/۲۰/۱۵ موسی بن خزر ج
 ۱۹ موسی شبيري زنجاني - سيد
 ۸۲-۷۸ موسی مبرق
 مؤمن شاملو = محمد مؤمن خان

۲۲۷/۲۲۶ اعتماد الدوله
 ۱۷۹ مهدي - پير
 ۱۹۸ مهدي بن فخر الدين عماد كاشي
 ۲۴۰ مهدي لاجوردی - سيد
 ۲۴۳-۲۳۹/۲۳۵ مهدي قلی خان
 ۱۶۸ مهندس الممالك غفاري
 ۱۸۰ ميرزا جاني
 ۲۱ ميرزا جاني - نواده مير سراج قمي
 ۱۰۵/۷۹ ميرزای قمي
 ۲۴۰/۱۸۷ ميرفندرسكي

ن

۲۸/۲۷ نادر ميرزا
 ۱۶۵/۱۴۴/۱۴۳/۵۰ ناصر الدين شاه
 ۱۰۳/۱۹ ناصر الدين علي بطحاني
 ۲۲۵-۲۲۳ نجف قلی بيك تنكابي
 ۱۵۵ نجم الملك

محمد علي ارجستاني كچويي - شيخ

۷۹ محمد علي خان ناظم الممالك - حاجي
 ۱۶۸
 ۲۲۶ محمد قلی بيك
 محمد كاظم مدرس مدرسه سلطاني
 قزوین - ملا ۲۲۲/۲۲۰
 محمد مؤمن خان اعتماد الدوله -

ميرزا ۲۳۰/۲۲۸/۲۲۶/۲۲۵
 محمد مهدي = مهدي قلی خان ۲۳۹
 محمد مهدي رضوي قمي - مير سيد ۱۰۵
 محمد هاشم گيلاني - مير ۲۱۹
 محمود ۱۰۲
 محمود (کاتب) ۱۹۲
 محمود مرعشي - سيد ۹۸
 محيط طباطبائي ۱۵۲/۱۱۷/۱۱۱/۲۰
 مخدوم - امير ۱۱۰
 مستوفي الممالك ۸۰

مسعود سلجوقي - سلطان ۱۰۹
 مسيب بن ميرصفي حسيني ۲۱۹
 مسيح الدين عيسي - امير ۱۱۰
 مظفر بن محمد - استاد ۲۱۱
 مظفر الدين شاه ۸۹
 معصوم صفوي - امير ۲۰
 ملك جاسبي - استاد ۱۸۳

۱۳۲ هانری رنه‌المانی
 ۵۱ هدایت
 ۵۱ هدایت‌الله حسینی

ی

۹۵ یاقوت مستعصمی
 ۱۱۵ یحیی بن اسحاق
 ۱۲ یزدان فاذا
 ۱۱۸ یعقوب آق‌قویونلو
 ۱۷/۱۲ یعقوبی
 ۱۱۸ یوسف‌خواجه - امیر
 ۴۷ یوسف بن علی بن ابی‌طاهر
 ۹۷ یوسف‌گرگی - میرزا
 ۲۳۵ یوسف بن محمدحسن آشتیانی

۱۷۵ نصرالله تاجرکاشانی - آقا
 نصرالله‌خان مستوفی‌گرگانی - میرزا
 ۱۳۱ نصرالله‌خان ناصرالسلطنه دیبا - حاجی

۱۶۲
 ۲۲۳ نظرعلی بیک
 ۲۰۰ نورالله بن حبیب‌الله

و

وحدید دستگردی ۱۵۵/۱۴۹
 ۲۴۰/۲۲۶
 ۲۰۰ ولی - استاد
 ۸۴/۷۱/۳۷ ویلبر

ه

هاتف ۱۵۱/۱۵۰

۲ - اعلام جغرافیایی

۱۸۶	ازناوه		
۱۸۸	استرآباد	آ	
۲۰۲/۱۲۳/۴۳/۲۳/۲۱	اصفهان		
۲۲۳/۲۰۹-۲۰۷/			
۲۳۵/۲۳۴	الله‌قلی بیك - مزرعه	۲۳۶	آذربایجان
۱۹۶	امامزاده بوره	۷۸	آستان قدس رضوی
۱۶۹	امامزاده جعفر (قمرود)	۱۱۶	آوه
۹۰/۸۷/۸۳	امامزاده خاك فرج	۱۸۶	آوین
۱۷۱/۹۲	امامزاده سید ابوالاحمد	أ	
۲۰۸	امامزاده عبدالصالح وعبدالخالق	۱۸	ایرئجان
۱۸۸	امامزاده فاضل	۱۸۶	ابرجس
۱۹۵	امامزاده فردو	۱۲/۱۱	ایرستجان
۱۰۲	امامزاده ملاآقا بابا	۱۱۷/۱۰۳	احمد بن اسحاق - مزار
۲۰۲/۲۰۱	اناربار	۱۶۵/۳۷/۱۳	احمد بن قاسم - مزار
۴۷	انجمن آثار ملی	۶۹/۶۸	
		۲۰۷/۱۶۲	اراك

۱۱۶/۱۵ پل بکجه
 ۱۰۳ پل علی خانی
 ۲۱۱ پیرداود
 ۲۰۸ پیرقیصر
 ۲۰۸ پیرمراد
 ۲۳ پیره مشهد

ت

۲۱۶/۱۸۹ تفرش
 ۲۰۱/۱۵۱ تفرود
 ۹۷ تکیه خلیفه جان بابا
 ۱۵۱/۲۶ تکیه سیدحسن
 ۱۲۳ تکیه عشقعلی
 /۹۸/۹۵/۷۹/۱۶/۱۵ تهران
 /۱۳۴/۱۳۰/۱۰۲/۱۰۰
 ۲۳۹-۲۳۶/۲۰۹/۲۰۸
 ۱۲ تیسفون

ج

۲۱۲ جاسب
 ۱۲ جلنبدان
 ۱۱۵/۱۰۲/۱۲ جمر = گمر
 ۲۱۵/۱۶۳/۱۲ جمکران
 ۲۰۷ جنداب

ب

۹۷ با ماسافر
 ۱۴ باب شهرستان
 ۱۱۵/۱۰۴/۱۶-۱۴ بابلان
 ۱۵ باجک
 ۱۲ باغ دولت
 ۲۴/۲۳ باغ زاویه
 ۹۷ باغ شاه
 ۱۲۳ باغ قلندران
 ۱۰۵ باغ ملی
 ۲۱۵/۱۹۶/۱۹۵ باوره
 ۲۲۳ بخارا
 ۱۶۲/۲۴/۱۹/۱۸ براوستان
 ۱۴۲ بروجرد
 ۶۱ بغداد
 ۱۰۴/۲۰ بم
 ۱۹۶/۱۹۵ بوره = باوره
 ۱۰۴ بیت النور
 ۱۸۷/۱۸۶ بیدهند
 ۱۹۰ بیرقان
 ۱۸۷/۷۹ بیروت
 ۱۶ پشت باره - محله

پ

۲۰۸	خواجه حسن - مزار
۱۸	خیابان حضرتی
	۵
۱۸۸	درباغ
۹۶/۷۹/۷۳/۶۸/۴۲/۲۷	درب هشت
۱۸۷/۱۸۶	دربین علی - مزار
۲۳/۲۱	درب اصفهان = دروازه اصفهان
۱۴	درب برید
۱۴	درب تلقجار
۱۴	درب جبانه
/۲۳/۱۹/۱۴	درب ری = دروازه ری
۱۷۱/۹۵/۹۲	
۱۱۹/۱۱۸	درب ساوه = دروازه ساوه
۱۳	درب سهلویه
۱۵۱/۱۵۰	درب علویه
۹۲/۴۲	درب علی بن حسن عریضی
۱۳	درب قریه گمر
۲۳/۲۲	درب قلعه = دروازه قلعه
۱۴	درب کاشان = دروازه کاشان
۲۴/۲۲	درب کنکان
۱۴	درب مالون
۱۴/۱۲	درب نصر
۱۶	درخت پیر - محله

چ

۱۸	چال قلندران
۱۰۲	چهار امامزاده - مزار (قم)
۲۱۵	چهار امامزاده بوره
۱۸۳	چهار امامزاده کهک
۸۱/۸۰/۷۶	چهل اختران
۸۵	چین

ح

۱۶۷	حاجی صفر - امامزاده
۱۱۷	حسن عسکری - محله
۱۶	حسین آباد
۲۰۸	حصار سرخ
۱۷۵	حلیمه خاتون - مزار
۹۵	حیدرآباد

خ

۸۳	خالک فرج
۵۹/۲۳	خانقاه خواجه علی صفی
۱۹۶/۱۹۵	خواه
۲۳۵	خبوشان
۲۰۶/۲۰۲	خدیدجه خاتون - قریه
۲۰۲	خدیدجه خاتون - مزار
/۲۱۲/۲۰۱/۱۸۹/۵۵	خلجستان

۱۷۱/۱۶۹/۱۰۹/۹۷		۴۳/۲۳	دروازه اصفهان
۲۰۸	ریزاه	/۱۰۰/۹۷/۹۲	دروازه ری
		۱۰۹/۱۰۳	
	ز	۱۱۶/۲۳	دروازه ساوه
۱۷۳	زالون آباد	۱۰۱/۶۵/۲۲	دروازه قلعه
	زاویه آقا کمال الدین حسین = زاویه	/۴۲/۲۴/۲۳/۲۱	دروازه کاشان
۲۳	حسینیه	۷۳/۵۲/۴۳	
۲۴	زاویه بیگمی	۲۲/۲۰	دروازه کتکان
۲۴	زاویه حسینیه	۲۲	دروازه نوآباد
۲۴	زاویه منصوریک	۱۸۹	دستگرد
۲۰۷	زیبکان	۲۰۹	دودهک
	س	۲۳۵	دورود
		۱۵۱/۱۵۰/۲۶	دوقفیز آباد
۲۱۱/۲۰۹/۱۲۲	ساربه خاتون - مزار	۲۰۸	دیزیجان
۱۱۹/۱۱۸/۱۱۶/۱۱۱/۲۳	ساوه		
۱۰۴/۲۰	ستیه		ر
۲۰	سرآبی	۲۱۱/۲۰۹	راونج
۱۷۰/۹۲/۲۳/۱۷/۱۴	سراجیه	۲۰۸/۲۰۱	راهجرد
۲۵	سربازار	۱۰۴	رضاآباد
۲۳۱	سرچاه حسن	۱۰۴	رضائیه
۲۶/۲۵/۱۴	سرروز	۴۳/۱۷	رودخانه صفی آباد
۲۵/۱۴	سرروزار	/۹۲/۴۳/۲۱-۱۲	رودخانه قم
۱۵۰/۲۵	سرروزن	۱۱۹/۱۱۶/۱۰۳	
۱۰۲/۹۲/۱۹/۱۷/۱۴-۱۲	سعدآباد	۱۱۸	رهق
۱۲	سکن	/۹۵/۹۲/۲۳/۱۹/۱۴	ری

۱۹۹/۱۹۶	شاه منصور	۱۷۳	سکینه خاتون - مزار
۲۰۶	شاهزاده ابراهیم (خدیدجه خاتون)	۱۷۲/۱۰۱	سلطان محمد شریف - مزار
۷۳	شاهزاده ابراهیم (دروازه کاشان)	۱۷۷	سلطان محمود - مزار
۱۹۰	شاهزاده ابراهیم (دستجرد)	۱۱۱	سمنان
۷۲/۷۱	شاهزاده ابراهیم (مزدیجان)	۲۰۸	سه خواهران
۹۰	شاهزاده احمد (شاه حمزه)	۱۸	سهره شاه
۸۳	شاهزاده احمد (خالک فرج)	۱۰۴	سید ابوالحسن رضا - بقعه
۱۸۹	شاهزاده اسحاق	۶۱	سید سر بخش - مزار
/۱۹۰/۱۸۵	شاهزاده اسماعیل	۱۰۳	سید معصوم - بقعه
۱۹۳/۱۹۱		۱۷۸/۱۷۶	سیرویه
۲۰۸	شاهزاده جعفر (راهجرد)	۱۶۸	سیف آباد
۱۷۱	شاهزاده جعفر (مزدیجان)		
۸۸	شاهزاده حمزه		ش
۲۰۶	شاهزاده زکریا	۱۷۸	شاه ابراهیم - مزار
۹۸	شاهزاده زید	۱۸۸	شاه پور علی
۲۱۱	شاهزاده سلیمان	۳۵	شاه جعفر
۱۰۳	شاهزاده سید علی	۱۶۲	شاه جعفر غریب
۲۰۱	شاهزاده طاهر	۱۶۲	شاه جمال
۱۷۸	شاهزاده عباس	۱۶۲	شاه جمال غریب
۱۶۱	شاهزاده عبدالله	۱۹۶	شاه چراغ شیراز
۲۰۷	شاهزاده عبدالله (قلعه چیم)	۹۸/۸۸	شاه حمزه
۱۸۶	شاهزاده قاسم	۱۶۱	شاه زید
۱۸۹	شاهزاده محسن	۱۷۷	شاه زنده
۷۷	شاهزاده محمد	۹۸	شاه ظهیر
۱۰۴	شاهزاده ناصرالدین	۱۹۹/۱۹۶	شاه عبدالله
۱۹۴	شاهزاده هادی	۱۸۵/۱۸۳	شاه قاسم

۱۹۵	فردو	۲۴/۱۴	شهرستان
	ق	۱۰۰	شیخ اباصلت - بقعه
		۱۷۳	شیخ نورالدین - بقعه
۱۷۳	قاسم آباد	۱۹۶	شیراز
۲۰۷	قاضی بایین		ص
۱۸۹	قبادان بزن		
۱۸۹/۱۷۶	قباد بزن	۱۷۶	صرم
۲۰۷	قره سو	۴۳	صفی آباد
۱۲	قزوالک		ط
۲۲۴/۲۲۲/۲۲۰	قزوین		
۱۶۲	قصر دختر	۲۰۲	طایقان
۲۴	قلاور	۱۸۸	طبرستان
۱۶۲/۱۸	قل درویش - تپه	۲۰۱/۱۵۱	طخرود
۲۰۷	قلعه چم	۱۷۰	طیب و طاهر - مزار
۱۶۱	قلعه صدری		ع
۱۶۹	قلیان فروش		
/۱۶۹/۱۶۸/۲۰/۱۷	قمرود	۱۸۶	عالیجه
۲۳۱/۲۳۰/۲۲۸		۲۳۹	عراق
۲۰	قنات فردوس	۴۲	عریض
۱۹۶/۱۸۲/۱۷۸/۱۷۷/۱۷۵	قهستان	۱۵۱/۲۶	عشقعلی - محله
۱۴	قهبان	۱۰۵/۱۰۲	علی بن بابویه - بقعه
۲۴۱	قیصریه مهدی قلی خان	۹۶/۶۹	علی بن جعفر - مزار
	ک	۱۰۴	علی موسی رضا - بقعه
			ف
۲۳۱	کاروانسرای حاجی نظر	۱۸۷	فارس

کتابخانه مدرسه فیضیه قم ۲۷/۱۱۷/

۲۲۴/۲۱۹

کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۲۱-

۱۱۱/۱۰۰/۹۸/۷۸/۲۴

۱۹۰/۱۷۰/۱۶۳/۱۱۷/

۲۳۹/۲۳۶/۲۲۳/۲۱۹/

۲۴۱-

کتابخانه مسجد اعظم قم ۲۰

کتابخانه مسجد اعظم قم ۲۰

کتابخانه ملک تهران ۷۹/۱۰۲/

۲۴۱/۲۳۷

کتابخانه ملی تهران ۷۹

کتابخانه رشت ۲۲۳

کرمان ۱۰۴

کرمجگان ۱۸۸

کعبه! ۸۷

کمیدان ۱۱/۱۲/۱۷/۸۳/

۱۱۶/۱۱۵/۹۲

کوچه حکیم ۱۰۶

کوچه سیدحسن ۱۶

کوچه عشقعلی ۱۶

کوه خضر ۱۶۳

کوه سفید ۱۶۹

کوی قاضی ۱۴۳

کهنک ۱۸۲/۱۸۳/۱۸۵/

کاشان ۱۴/۲۱/۲۳/۲۷/۴۲/

۴۳/۴۷/۵۲/۶۸/۷۳/

۱۱۸/۱۶۲/۱۷۳/۱۷۵/

۲۴۱/

کتابخانه آستان قدس رضوی ۱۱۷/۲۳۹

کتابخانه آستانه حضرت عبدا لعظیم-

ری ۲۱۹

کتابخانه آستانه قم ۸۱/۱۱۸/۱۵۰/

۲۲۴/۲۳۸/۲۴۰/۲۴۲/

کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی-قم

۱۸/۲۰/۶۱/۶۹/۹۷/

۱۱۷/۱۲۳/۱۲۷/۱۸۵/

۲۳۶/۲۳۸/۲۴۱/

کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه

تهران ۲۱/۶۹/۸۳/

۱۰۹/۱۳۳/

کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه

تهران ۲۲۶/۲۳۶/۲۳۷/

کتابخانه دیوان هند ۱۱۷

کتابخانه سالار جنگ حیدرآباد ۹۵

کتابخانه غرب همدان ۲۷

کتابخانه مجلس سنا - تهران ۲۲۳

کتابخانه مجلس شورای ملی- تهران

۱۶۳/۲۲۰/۲۲۳/۲۴۰/

کتابخانه مدرسه سپهسالار ۲۳۹

۲۱۸/۱۳۱	مدرسة جاني خان	۱۸۹/۱۸۶	
۱۴۳	مدرسة حاجي	۲۴	كهنه
۲۳۵	مدرسة خان	۱۷۸	كيكوهه
۱۴۰	مدرسة دارالشفاء		ف
۲۱۸/۱۵۶/۱۳۰/۱۶	مدرسة رضويه		
	مدرسة زين الدين اميره شرف شاه	۲۶	گر جستان
۲۱۷	حسني	۱۶۵	گر گايي جمكران
۲۱۷/۱۰۰	مدرسة سعدصت	۱۰۲/۹۲/۱۹/۱۷/۱۴-۱۲	گمر
۲۲۲/۲۲۰	مدرسة سلطاني قزوين	۱۷۶	گيو - قريه
۱۹	مدرسة سورانيك		ل
۲۱۸	مدرسة شرف الدين	۱۹	لكهنو
۲۱۷	مدرسة شمس الدين مرتضى	۱۷۵	لنگرودقم
۲۱۷/۹۸	مدرسة ظهير الدين عبدالعزيز		م
۲۱۷	مدرسة عز الدين مرتضى		
۱۵۲/۱۲۷	مدرسة غياثيه	۹۲	مالك آباد
۲۱۹/۲۱۸/۱۴۰/۱۳۲	مدرسة فيضيه	۶۵/۱۴-۱۲	مالون
/۲۳۱/۲۲۷-۲۲۵	مدرسة مؤمنيه	۱۷۳	مبارك آباد
۳۳۵/۲۳۴		۲۰۹	محلات
۱۳۱	مدرسة ناعري	۱۰۵	محمدية
۲۲۳	مدرسة نجفقلبي بيك	۲۳/۲۰	محمودآباد
۱۳۰/۴۲	مدينه	۱۲	مدارين
۱۳۰	مرو	۲۲۰-۲۱۷/۱۳۲	مدرسة آستانه
۲۰۲	مزار شهيدان	۲۱۷	مدرسة ابوالحسن كميح
/۷۱/۳۵/۱۲/۱۱	مزديجان	۲۱۷	مدرسة اثير الملك
۱۷۱/۱۱۵/۱۰۳		۲۲۷	مدرسة تحويلخانه

۱۰۵	مقبره شیخان	مسجد امام حسن عسکری	۱۰۳/۱۵
۱۱۵/۱۷/۱۳/۱۲	ممجان		۱۱۹-۱۱۵/۱۱۰/۱۰۹
۱۱۵/۱۷/۱۳/۱۲	منیجان = ممجان	مسجد پنجه علی	۱۱۱/۸۷
۱۹۱/۴۹/۴۶/۳۷	موزه آستانه قم	مسجد جامع پاچنار - وشنوه	۱۹۴
۹۰/۸۲/۴۷	موزه ایران باستان	مسجد جامع ساوه	۱۱۱
۶۹/۳۷	موزه برلین	مسجد جامع صرم	۱۷۶
۱۰۴	موسویان - محله	مسجد جامع عتیق قم	۱۰۳/۱۷-۱۵
۱۵	موسویان - مزار		۱۱۹/۱۱۵/۱۱۰/۱۰۹
۱۵	موسی مبرقع - مزار	مسجد جامع قم (مسجد جمعه)	۹۵
۱۷۳	مؤمن آباد		۱۳۱/۱۱۱/۱۰۹
۱۶	میان شهر - محله	مسجد جامع کهک	۱۸۳
۸۸/۱۵	میدان زکریا بن آدم	مسجد جمکران	۱۰۴
۲۳۱/۱۵۲/۲۵	میدان قم	مسجد حسن عسکری	۱۱۷
۱۴۹/۱۲۷/۲۶	میدان کهنه	مسجد رضائیه	۶۱/۱۵
۲۰	میدان میر	مسجد صاحب الزمان	۱۶۴/۱۶۳
/۲۰	میدان میرسراج = میدان میر	مسجد صینی	۱۲۱
۱۴۳/۱۰۴		مسجد عتیق	۱۱۹/۱۱۵
۱۴	میل شهرستان	مسجد عشقعلی	۱۲۳
۱۸۹	میم	مسجد کمیدان	۸۳
	ن	مسجد منار	۱۵۱/۱۵۰
۲۳۵/۱۱۷/۷۹/۷۸/۱۹	نجف	مشهد	۲۳۵/۲۲۶/۱۱۸
۱۸۵/۱۸۳	نزه - مزرعه	مشهد حمزه بن موسی - ع	۸۸/۱۵
۲۰۱	نهاوند	مشهد محمود آباد	۲۳/۲۰
۹۲/۴۲/۱۹	نهر سعد	مصر	۸۵
۶۱	نهر وان	معصومه - مزار	۱۸۶/۱۸۴/۱۸۲

		۲۰۹/۲۰۸	نیزار
۵		۱۷۸	نیوند
۲۱۵/۱۶۵	هادی مهدی - مزار		
۲۲۶	هرات		
۲۷/۲۴	همدان	۲۰۱	وادی اسحاق
۱۱۷/۱۹	هند	۱۷۵	واز کرود
۱۸۷	هندو جان	۱۷۸/۱۷۷	ورجان
۱۸۷	هندیجان = هندو جان	۱۹۴	وشنوه
		۱۸۷	ویدهند

۳- کتابها*

۲۳۷	تعلیقات بر شرح اشارات		آ	
۱۰۵	تفسیر علی بن ابراهیم			
۲۳۷	التمهیدات	۱۱۷		آداب سفر
۲۳۷	التفیحات		ا	
	ج	۲۳۹/۲۳۷/۲۳۶		احیاء حکمت
۱۰۵	جمال الصالحین	۲۳۶		الاربعون حدیثاً
	ح	۲۳۷		الایمان الکامل
		۲۳۷		ایمان و کفر
۱۰۳	حاشیه بر شرح منظومه سیزواری		پ	
	خ	۲۷		پندنامه
/۲۳۸/۲۳۷	خزائن جواهر القرآن		ت	
۲۴۲-۲۴۰		۲۶		تحفه سامی
		۲۷		ترجمه آثار العباد

* کتاب‌هایی که فقط نام آنها در این نوشته آمده و جزء مصادر و مأخذ آن نبوده است.

۲۳۸ شوق نامه عباسی

ص

۲۴۱ صافی

۲۴۰/۱۸۷ صناعیه - رساله

ط

۲۲۶ طب الرضا

۲۷ طرائف الظرائف

ع

۲۷ عروض و قافیه

غ

۲۱۹ الغنی والمنى

ف

۲۳۹/۲۳۸ فرقان الرايين

ك

۲۳۶/۱۱۷ كافی

۱۶۴/۷۹ كتاب قم

۲۳۹ كمال محمدی

م

۲۴۰ مبادئ آراء اهل المدينة الفاضلة

ر

۲۴۰ رساله در علم

رساله در علم اجمالی و تفصیلی

۲۳۸ پروردگار = رساله در علم

۲۴۰ رساله زینون کبیر

۲۳۸ رساله فی الصلوات

۲۳۹ رساله فی العلم

ز

۱۱۷ زبده الدعوات

۲۳۹/۲۳۸ زبور العارفين

س

۲۲۰ سفینه

۲۴۱ سماء الاسماء

ش

۲۳۸ شرح اثولوجیا

۲۳۷ شرح اشارات

۲۲۶ شرح ذهبیه

۲۲۴ شرح فروع کافی

۱۰۳ شرح منظومه سبزواری

۲۳۶ شمسه و قهقهه

۲۱۹/۱۰۵ شمع الیقین

		٢٤٠	مرآت جنت ونار
	ن	٢٣٩	مرآت الوجود والمهية
٢٤٠	نفس - رساله	٢٣٩/٢٣٧	مزامير العاشقين
٢١٩	النفس - كتاب	١٣١	مشكوة الصواب
٢٤٠	نفس انسان	١٠٥	مصاييح الهدى
		٢١٩	مفاتيح الشرايع
	و	٢٤٠/٢٣٩	منطق - كتاب
٢٢٧	وافى	٢٣٥/٢٤٤	من لا يحضره الفقيه

۴- ماخذ

ب	ا
بحار الانوار	اجازة كبيرة صاحب معالم
۱۱۹/۷۸	۱۱۹
بررسی های تاریخی - مجله	احسن التواریخ
۱۷۴/۵۲	۵۹/۲۳/۲۲
البلدان	احقاق الحق
۱۱۵/۱۷/۱۲	۱۹۶
بیاض صفی الدین == خلاصة البلدان	اربعین الحسینیه
۱۱۶	۲۱۸
بیاض منشآت - گرد آورده یکی از	ازخراسان تابختیاری
قمیان	استوار - روزنامه
۲۲۸	۱۰۱
ت	اسناد مصور اروپایان از ایران
تاریخ آل سلجوق	۲۶/۱۸
۱۱۰	۱۸۸
تاریخ افشار	اکمال الدین
۲۷	۱۰۰
تاریخ تبریز == تاریخ و جغرافیای	امل الامل
دار السلطنة تبریز	۱۹۴/۱۸۹
۲۸/۲۷	انوار المشعشعین
تاریخ دارالایمان قم	۶۱/۴۷/۲۳/۱۹
۲۴/۲۱/۲۰	۱۰۳/۸۸/۸۰/۷۹
۱۱۱/۹۸/۶۸/۲۸/۲۷	۱۶۳/۱۱۷

٢٠٢/٢٠١/١٩٥

ث

١١٩ التفات العيون في سادس القرون

ج

٢٣ جامع التواريخ حسنى

١٩٤/١٨٩/٤٣ جامع الرواة

٧٩ جدى فروزان

جنگ شماره ١١٣ د کتابخانه

دانشکده ادبیات دانشگاه

١٣٣ تهران

جنگ شماره ١٦٢ کتابخانه آیت الله

١٨٥ مرعشى نجفى - قم

جنگ شماره ٤٨٠٨ کتابخانه مرکزی

٢٤١ دانشگاه تهران

ح

٢٨ حقایق الاخبار ناصرى

١٨٨ حکماء الاسلام

خ

١٢٢/٢٠/١٨/١٧ خلاصه البلدان

١٠٩/١٠٠/٧٩/٢٤/٢٥

١٥٢/١١٧/١١٥/١١١-

/١٤٣/١٢٧/١٢٣/١١٦

٢٠٧/١٦٣-١٦١

١٢٣ تاريخ سلطانى

١٨٨ تاريخ طبرستان

/٨٠/٧٣/٢٨ تاريخ قم - فيض

/١٢٧/١١٦/١١٢/١٠٢

/١٦٣/١٥٦/١٥٥/١٤٣

١٨٩/١٨٨/١٨٣

٥٩/٢٢ تاريخ كبير جعفرى

١٤٣/٢٨/٢٧ تاريخ نو

٢١٨ تأسيس الشيعة لقانون الاسلام

١٠٩/٦٩ تبصرة المسافرين

١٨٧ تمة اليتيمه

٧٨ تحفة الزائر

/١٠٩/٨٨ تحفة الفاطمية الموسويه

١٦٣/١١٧

١٥٦/١٤٣/٢٨ تحفة الفاطميين

/٢٢٦/١١٩/٨٣ تذكرة نصرآبادى

٢٤٠/٢٣٦

/٢٥/٢٤/٢٢-١١ ترجمة كتاب قم

/٦٥/٦١/٤٣/٤٢/٣٥

/١٠٣/٩٢/٨٣/٧٩/٧٨

/١١٦/١١٥/١١٢/١٠٤

/١٨٦/١٧٥/١٦٨/١٦٣

/١٩٤/١٩٠/١٨٩/١٨٧

روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه ۲۱ /

۲۰۲/۱۵۶

۱۸۸ روضات الجنات

۱۱۹/۱۱۶/۴۳ رياض الرضا

۲۳۹/۲۱۹/۱۹۰/۱۱۷ رياض العلماء

ز

۷۹ زهر الربيع

س

۱۸ سفرنامه آدام اولثاريوس

۱۷۳ سفرنامه پيتر دولواله

۲۲۰ سفرنامه جملي كارري

۱۵۶/۱۵۵ سفرنامه خوزستان

۱۶۳/۱۱۷/۱۰۲/۹۸/۲۶ سفرنامه قم

۲۱ سفرنامه‌های و نيزيان در ايران

۱۰۱ سفينة البحار

۲۲۰/۲۶ سياحت نامه شاردن

ص

۲۴۰ صبح گلشن

ط

۱۴۳/۱۱۹ طبقات اعلام الشيعه

۱۹۴/۱۸۹

۱۶۷/۱۶۵/۱۶۱/

خلاصه التواريخ ۲۰-۲۴/۱۰۵/

۲۱۹/۱۷۰/۱۱۷

د

۲۱۸ الدرجات الرفيعه

۲۲۶/۲۲۴/۲۲۳ دستور الملوك

۱۸۷ دمية القصر

۱۱۹ ديوان اديب الممالك فراهاني

۱۱۰ ديوان ارجاني

۱۸۷ ديوان امير معزي

۱۸۷ ديوان راوندی

۱۴۴ ديوان شرر

۱۳۴ ديوان صبا

۱۰۲ ديوان على اكبر فيض

۱۴۲ ديوان قدرت قمي

۲۱۸/۱۰۱ ديوان قوامي رازي

۱۵۵/۱۴۹ ديوان هاتف

ذ

ذريعه ۲۲۶/۱۸۸/۱۱۷/۸۳

۲۴۲-۲۳۶

ر

۱۸۷ راحة الصدور

۸۳/۲۱	دانشگاه تهران
۲۲۴/۲۲۳	
	فهرست کتابخانه دانشکده الهیات
۱۸۸/۱۳۱	دانشگاه تهران
۲۳۷/۲۳۶/۲۲۶	
	فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی
۱۸۸	
۲۱۹	فهرست کتابخانه مدرسه فیضیه قم
	فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه
۲۴۱-۲۳۸/۱۱۷	تهران
	فهرست کتابخانه های شهرستانهای
۲۳۹/۲۷	ایران
	فهرست کتابهای اهدائی مشکوة به
۲۱۹/۲۱۷/۱۱۷	دانشگاه تهران
	فهرست میکروفیلم های کتابخانه
/۲۲۳	مرکزی دانشگاه تهران
۲۴۱/۲۴۰	
۲۷/۲۶	فهرست نسخه های خطی فارسی
۲۴۰-۲۳۶/۲۲۶/۱۱۷	
	فیلم شماره ۳۰۱۲ کتابخانه مرکزی
۴۷	دانشگاه تهران
	ق
۴۳	قاموس الرجال
۱۲۲/۷۵/۲۳/۲۱	قم در قرن نهم

۹۷	طرائق الحقائق
	ع
۲۳۵/۲۰	عالم آرای عباسی
۲۲۶	عامری نامه
۲۳۶/۲۲۳/۱۱۱	عباس نامه
۴۷	عرائس الجواهر
۱۰۳/۷۸/۱۹	عمدة الطالب
۱۸۷	عیون الانباء
	غ
۱۸۸	الغدیر
	ف
۱۳۰/۱۶/۱۵	فرحة الغری
۲۲۷/۱۲۳	فرهنگ ایران زمین
۱۸۳	فرهنگ جغرافیایی ایران
/۲۳۶	فرهنگنامه های عربی به فارسی
۲۴۱/۲۳۹	
۲۳	فضل الخطاب
۱۸۷	فوات الوفيات
۱۹۴/۱۸۹	فهرست شیخ منتجب الدین
	فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی
۲۳۹/۱۱۷	
	فهرست کتابخانه دانشکده ادبیات

۱۴۳ المآثر والاثار
 ۲۳۸ مجله معهد المخطوطات العربية
 ۴۳ مجمع الرجال
 ۱۱۲ مجمل التاريخ بادشاهان عجم
 مجموعة شماره ۲۴۹۷ كتابخانه
 ۲۷ غرب همدان
 مجموعة شماره ۲۵۷۹ كتابخانه
 ۲۴۰ مركزى دانشگاه تهران
 مجموعة شماره ۴۱۴۹ كتابخانه
 ۱۸۷ مجلس شورای ملی
 مجموعة شماره ۹۲۵۲ كتابخانه مجلس
 ۲۲۰ شورای ملی
 ۱۸۸ محاسن اصفهان
 ۱۴۳/۱۲۷/۱۲۳ مختار البلاد
 ۲۰۱/۳۵ مختصر كتاب البلدان
 ۱۲۳/۱۱۲/۱۱۱ مرآت البلدان
 ۵۹/۲۲ مطلع سعدین
 ۱۸۷ معجم الادباء
 ۱۸۸ معجم المؤلفین
 معمارى اسلامى ايران در دوره ایلخانیان
 ۱۲۹/۸۴/۷۱/۳۷
 ۷۹/۶۵/۱۳ منتقلة الطالیه
 ۱۰۳/۱۰۱/۶۱ منتهی الامال
 منشآت شماره ۱۳۳ ج دانشگاه
 ۲۲۴/۲۲۳ ادبیات دانشگاه تهران

ك

۷۹ كأس السائلین
 ۲۲۰ كتاب تاوریه
 كتابچه تفصیل احوالات دارالایمان
 قم ۱۲۳/۱۱۱/۱۰۲/۹۸
 ۲۲۷/۱۶۳/۱۶۱/
 كتابچه تفصیل حالات و نفوس و املاك
 دارالایمان قم ۱۶۳/۹۸/۶۸
 كتابچه تفصیل و حالات دارالایمان
 قم ۱۶۳/۱۶۱/۹۸/۲۴
 كتابچه ثبت موقوفات و خالصه جات
 کشور ۲۴/۲۱/۲۰/۱۸
 ۱۹۶/۱۹۵/۱۲۷/۱۲۳/۹۷
 ۱۸۸ كشف الظنون
 ۷۹ كشكول

ك

۸۲ گزارش های باستان شناسی
 گلستان هنر ۱۵۲/۱۱۱/۹۴/۲۲

ل

۷۸ لباب الانساب

م

۱۳۶/۱۱۹ مآثر سلطانیه

التقضى ۹۸/۷۹/۱۰۰/۱۰۹/۱۱۰/

۱۱۹/۱۳۲/۱۸۷/۲۱۷-۲۱۹

و

وحدید - مجله ۲۱۸/۱۵۶/۱۴۶

وقایع السنین ۲۲۳-۲۲۶

هـ

همیشه بهار ۸۳/۲۱

هنر و مردم - مجله ۲۳۶/۵۵

ی

یادنامه مهدوی = شماره ۹۰ نشریه

دانشکده ادبیات دانشگاه تهران

۲۳۷/۲۳۶

یتیمه الدهر ۱۸۷

منشآت شماره ۱۸۹ کتابخانه ملی

رشت ۲۴۱/۲۲۳

منشآت شماره ۵۸۳ کتابخانه مجلس

سنا ۲۲۳

مؤلفین کتب چاپی ۲۷

ن

ناسخ التواریخ ۱۱۹

نامه آستان قدس - مجله ۱۹۶

نجم الثاقب ۱۱۶

نسائم الاسحار ۱۸۷

نسخه شماره ۴۳۵-۱۵ موقت کتابخانه

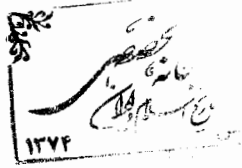
آیت الله مرعشی نجفی قم ۱۱۷

نسخه های خطی = نشریه کتابخانه

مرکزی دانشگاه تهران دربارۀ

نسخه های خطی ۲۱۹/۱۸۸

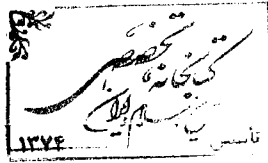
۲۳۸/۲۳۶/۲۲۴/۲۲۳

چاپ کتاب در روز ۸ ذی حجه سال ۱۳۹۶ (ه . ق) به پایان رسید

والحمد لله اولاً و آخراً

چند تصحیح لازم

آستان قدس رضوی	سطر ۱۶	صفحه ۳۷
۸ - میرزا محمد رحیم	» ۱۱	» ۲۴۷
در ج ۱ - ۱۲۲۷	» ۱۰	» ۲۴۸
کناره بالای عکس سند شماره ۹	» ۱۸	» ۲۴۸
۱ - میرزا محمد حسین	» ۱۵	» ۲۵۳
یاد می شد (بینید عکس سند شماره ۶۷/۶)	» ۶	» ۳۱۴
فردو	» ۶	» ۳۶۴
با اشاره به این که « موافق	» ۱۱	» ۷۱۳
استادوار قامی که سلاله السادات		
مشار الیه در دست دارد اکثر		
اوقات منصب مزبور بامومی الیه		
و اجداد و اقوام او بوده »		
۶ - فرمان مورخ ۱۲۸۴ از	» ۲	» ۷۱۴
ناصرالدین شاه در مورد تولیت		
میرزا سید حسین .		